

TÉNYEK ÉS TANÚK

Rózsa Pál

Bokáig pezsgőben

(hangos memoár)

Magvető

TÉNYEK ÉS TANÚK

X 226467

Réz Pál

BOKÁIG PEZSGŐBEN

(hangos memoár)

a beszélgetőtárs
PARTI NAGY LAJOS

MAGVETŐ
BUDAPEST, 2016

Második, javított utánnnyomás

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001140953

© Réz Pál, Parti Nagy Lajos, 2015

X 226467

TARTALOM

Szebényi Cili emlékére	7
1. Bokáig pezsgőben	11
2. Kötelet a nyakára	37
3. Eligazítások és agyrémek	63
4. Taxival a forradalomba	91
5. Lektorok és auktorok	115
6. Nagy laza enumeráció	141
7. A piros úr	169
8. Serpolette	197
9. Fércnél maradandóbb	227
10. Barátom volt, tehát nem ismertem	253
11. Utószó, avagy „tarara bumtié”	277
12. Odák és visszák	309
Névmutató	337
Képjegyzék	369

Szebényi Cecilia rádiós szerkesztő nevével kezdjük ezt a könyvet, mert huszonhárom évvel ezelőtt neki jutott eszébe, hogy talán érdekes lehet, ha egy költő kérdezget egy szerkesztőt-műfordítót életéről, barátairól. Szebényi Cili sok-sok óras csapongó, szerteágazó beszélgetésből, kazalnyi nyersanyagból hatalmas és bravúros munkával rakta össze azt az interjú-sorozatot, melynek könyvvé szerkesztett, kibővített változatát tartja kezében az olvasó. A rádióban elhangzott beszélgetéseknek sikere volt, ezért határozott úgy a kiadó és a két szerző, hogy e hangos memoárt nyomtatásban is megjelenteti. Cili kilenc, majd évek múltán egy újabb éjszakán át dolgozott velünk, ötleteket adott, biztosította a szöveg egyenletes tempóját. Ha elfáradtunk, egy pohár borral vagy néhány kérdéssel segített tovább. Sajnos mindezt már nem olvashatja. Ezzel a könyvvel emlékezünk rá.

Réz Pál
Parti Nagy Lajos

1.

BOKÁIG PEZSGÓBEN

1992. november 13-án, pénteken Réz Pál lakásában ülünk a Jászai Mari téren, Budapesten. Mikor a rádió felkért, hogy vezessem ezt a beszélgetést, pontosabban üljek veled szemben, legyen, akinek beszélj, az volt a legelső gondolatom, itt az alkalom, hogy egy életútinterjú keretében elmondd az emlékirataidat. És persze roppant kíváncsi lettem mindama történetekre, amiket már hallottam, és még hallhatok tőled. Aztán egyre inkább arra lettem kíváncsi, hogy kicsoda is, micsoda Réz Pál, a műfordító, a kritikus, az irodalomtörténész, a nagy Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztője, a Holmi főszerkesztője. Ez mind te voltál és vagy, ám ha választanom kéne közülük, mégsem ezek egyikét mondanám, hanem azt, hogy Réz Pál foglalkozása rézpál. S ha már emlékiratot emlegettem, tán kezdődjön is úgy, klasszikusan, hagyományosan: ősök, család, gyerekkor, legkorábbi emlékeid.

Aradon születtem, 1930. július 25-én, elég régen. Apai ágamról annyit tudok, hogy a dédnagyapám mézeskalács-készítő és -árus volt egy Vértess nevű, Bihar megyei községben, és állítólag szegény ember. Őt nem

ismertem már, persze. Egyébként Kupfernek hívták, ami németül rezet jelent, úgyhogy ebből magyarosítottam én és a bátyám Rézre. Nagyapám már jobb módú volt, fakereskedő Székelyhídon. Őt sem ismertem, nagyon fiatalon meghalt, de nagyanyám sokáig élt, már a háború után halt meg, és falusi kulákasszonyyszerű életet élt, zsidó kulákasszony volt. A nyarakat nála töltöttem általában, úgyhogy elég sokat voltam falun, amit nem azért mondok, hogy a népi gyökereimet bizonyítsam, csak egyszerűen, mert tény. Ez volt az apai ág. Anyai ágon pedig nagyon szegény kiskereskedők, sőt vigécek voltak az őseim. Talán ismered ezt a szót még, hogy vigéc, ami a német „wie geht's”-ből, „hogymegy magának”-ből jön. A vigécek faluról falura jártak, és nem tudom, mivel kereskedett az anyai nagyapám. A szüleim már orvosok voltak. Ez szokásos fejlődés volt ebben a generációsorban. Nagyanyám tizenegy gyermeket szült, ebből hat maradt életben, három fiú és három lány. Apám 1898-ban született, a fiútestvérei is orvosok lettek, a lánytestvérek pedig mind orvosokhoz mentek feleségül. Egyébként erről volt egy történet a családban, aminek a székelyhídi nagymama, a Róza néni áll a középpontjában. Őrá már jól emlékszem, nagyon szigorú néni volt, mindig feketében járt a férje halála után, fekete, flitteres főköttöt viselt. Rettentő szigorú volt, és nagyon takarékos is. Egyszer kaptam tőle tíz lejt – ugye román világ volt Erdélyben –, amit azzal adott ide, hogy itt van, fiam, tíz lejt, aztán el ne költsd. Hát akkor mit csináljak vele, nagymama? Miért tetszett ideadni a pénzt? Visszatérve a legendához, ugye az volt a szokás, hogy a fiúkat kitaníttatták, a lányok meg hozományt kaptak. Az egyik lány, Ella beleszeretett egy nagyon szegény orvosba, akit Simon Ernőnek hívtak,

és aki megkérte a kezét. Erre azt mondta a nagymama, hogy rendben van, és Simon Ernő akkor bevallotta Ellának, tehát a menyasszonyának, hogy ő, ha megkapja a hozományt, nem az orvosi rendelőjét fogja berendezni belőle – arra kapták a hozományt ugyanis, hogy elkezdjék az életet –, hanem őneki olyan szegény a húga, hogy azt soha senki nem veszi el hozomány nélkül, tehát ő ezt a pénzt odaadja ajándékba a húgának, hogy az férjhez tudjon menni. Hát, Ella kétségbe volt esve, hogy az anyja nem fogja engedni, hogy hozzámenjen Ernőhöz, de kénytelen volt elmondani a mamának, és erre Róza néni azt felelte, Ella legnagyobb meglepetésére, hogy ez egy rendes ember, aki a húgát ki akarja házasítani, úgyhogy te két porció hozományt kapsz. Az egyiket adja oda Simon Ernő a húgának, a másiktól pedig rendezze be a rendelőjét, ami Aradon meg is történt aztán. Boldog házasságban éltek, a fiukból zenész lett, most Izraelben fagottos – ők már persze nem élnek. Ez egy nagy családi legenda volt, hogy a takarékos és smucig nagymama két hozományt adott Ella lányának. Én szeretem ezt a történetet, be kell hogy valljam neked. Ők már egyébként abszolút magyarnak nevelkedtek. A vallás zsidó volt, de a kultúra az magyar volt. Aranyt, Petőfit, Tompát tudták, ez evidens volt a számukra. Falun nőttek föl a parasztyerekekkel együtt, és ez a kettő tökéletesen megért egymással, semmilyen problémát nem okozott. És aztán fölkerültek egyetemre.

Hova?

Apám Pesten kezdte, aztán Frankfurtban folytatta és Kolozsváron fejezte be, ahol 1919-ben már román világ

lett. Anyám is egyetemre járt, ő mint nő az első között végezte az egyetemet Erdélyben, ugyancsak Kolozsváron. Ott ismerkedtek meg. Aztán Aradon éltek, ami elég konzervatív város volt. „Arad marad” – ezt szokták mondani róla. Ott olyan nagyon kultúra sem volt. Apám elég ismert orvos lett, és elkezdett írni is. Raffy Ádám néven írt egynéhány regényt, főleg történelmi tárgyú dolgokat, Stefan Zweig modorában. Giordano Brunóról írta az első regényét. Aradon eléggé jómódban éltünk.

Ő általános orvos volt?

Nem, nőgyógyász volt, sebész-nőgyógyász. Aztán a háború után a nagyváradi bábaképezdének lett az igazgatója. Azt mondják, hogy nagyon jó, nagyon lelkiismeretes orvos volt. Ezt én nem tudom elbírálni, de discsérték.

És édesanyád?

Anyám bőrgyógyász lett. Egy időben abbahagyta a praxist, mikor két gyereke lett, a bátyám, Ádám és én. Ráadásul én kiskoromban gyerekparalízist kaptam, úgyhogy sok baj volt velem. Nagyon beteg voltam az elején, kemény betegség volt, és valóban sok fájdalommal járt. Heine-Medin-kórnak hívták. A betegségemnek az a története, hogy mikor a járvány jelentkezett Aradon, akkor apám megfogott, és kivitt Gyorokra, Aradtól nem messze egy szőlőbe, hogy oda nem fog utánam jönni a bacilus. Na, én ott kaptam meg, pont, ahogy abban a keleti mesében szerepel, hogy elmenekül valaki a halál elől, és a halál ott várja már a

városban, ahova menekül. Innen, Aradról valók az első gyerekkori emlékeim, ott laktunk a Maros partján, ami egy nagyon szép, széles folyó. Emlékszem, a hegyekből jöttek le nagy tutajokkal a mócok, hozták az almát. Ezek a tutajok nagy hosszú fatörzsekből voltak, és nem volt szélük, és tele voltak szép piros almával. Furcsa vad és kedves emberek voltak a mócok, kikötöttek, ahol akartak, s ott árulták a Maros-parton az almát nagy kosarakban, néha föl lehetett menni a tutajaikra. Ez nagyon erős élmény, nagyon éles kép, amúgy kevésre emlékszem. Egyszer egy pszichoanalitikus barátném azt mondta, hogy majd ő fölhozza a gyerekkori emlékeimet, de én megköszöntem, kösz, hagyjon békén, nem vagyok költő, nincs rá szükségem. '38-ban kerültünk át Nagyváradra, és ott voltam tíz évig, egy év megszakítással, ami a háborús év volt. Váradra már nagyon jól emlékszem, ott jártam iskolába, és ott kezdtem el komolyabban olvasni. Akkor már tudtam kicsit franciául.

Ki forszírozta, hogy elég korán elkezd a nyelvtanulást?

Nem forszírozta senki, volt az emberben egy ilyen vágy. Másrészt én egész életemben harcoltam a bátyámmal, aki négy évvel volt idősebb nálam, és tehetségesebb volt, legalábbis mélyebben, gyorsabban tanult. Elkezdtem ebben is vívni vele. A másik, akivel vívtam, az apám volt, szintén hihetetlenül tehetséges, gyorsan tanult nyelveket, németül tökéletesen beszélt, és tudott még vagy három nyelvet, és persze latinul, görögül. Ez engem izgatott, hogy fölérjem és túlhaladjam őket. Mikor bejöttek a magyarok – így mondtuk ezt '40 szeptemberében –, akkor ez visszaesett, mert a román

iskolákban jobban tanították a nyelveket, mint a magyarban, de magánemberként próbáltam tanulni. Kicsit komikus, mikor egy tizenéves elképzei a jövőjét. Én, mai szemmel nézve, egy kicsit sznob voltam, néztem a könyveket, apámnak óriási könyvtára volt, mint nekem most, pont akkora. Emellett volt egy nagyszerű kölcsönkönyvtár, a Hegedűs-kölcsönkönyvtár, ahol mindent meg lehetett kapni. Hegedűs Nándor még Ady haverja volt. Ő volt az, akit a húszas évek végén az Országos Magyar Párt tagjaként beválasztottak a román parlamentbe, ahol többször fölszólalt. Az egyik híres fölszólalása az volt, hogy mikor egy román képviselő a beszédében idézett, és mondta, hogy hát ahogy Alexandru mondja egy versében, akkor Hegedűs fölállt, kérem, ön téved, ez gyönyörű idézet volt, de nem Alexandru, hanem Eminescu írta. Erre óriási taps tört ki, a románok elismerték, hogy valaki így tudta az irodalmukat.

Vissza tudsz emlékezni a legelső olvasmányélményedre?

Teljesen közhelyes ügyek voltak. *János vitéz*, *Toldi*, ezeket olvastam elsőre, természetesen. Anyám betéve tudta a *Toldit*, sőt öregkorában, mikor félt attól, hogy romlik a memóriája, mindig mondogatta – és tudta is, egyébként sokkal jobban, mint én most. Lehet, hogy később már én is fogom tudni. Először tehát ezeket olvastam. Aztán Victor Hugót végig, franciául. Imádtam, és nemcsak a híreseket, *A nyomorultakat* meg *A párizsi Notre Dame*-ot, hanem *A nevető embert* meg *A tenger munkásait* is nagyon szerettem. Az a gyanúm, nagyon jók is egyébként. Dumas-t olvastam végig. De koraérett gyerek voltam, és tizenhárom-tizennégy éves

koromban már olvastam a moderneket, tehát Julien Greent meg Proustot. Persze egy szót sem értettem belőle. Már nem nyelvileg, hanem tartalmilag. Franciául egy svájci származású gyönyörű nőtől tanultam, aki egy magyar orvoshoz ment feleségül. Meg is tanultam, nem anyanyelvi szinten, de jól. Tizenhárom évesen már fordítottam, volt egy Leo Ferrero nevű olasz drámaíró, aki Mussolini elől menekült Svájcba, tetszetek a darabjai, azt fordítottam. Guglielmo Ferrero, a nagy olasz történész volt az apja, aki Bibó István professzora volt Svájcban, ír is róla tisztelettel Bibó. Egyébként nagyon önálló voltam, nem beszéltem meg a szüleimmel, hogy én ezt vagy azt fordítok, magam csináltam.

Kik voltak a barátok, akik megfordultak nálatok, és milyen volt a közeg, a környezet, amiben éltetek?

Apám, ha ma nézem, és már tárgyilagosan, tehát se nem ellene, se nem mellette, kétségtelenül kiemelkedett abból a rétegből, amelyben élt – intellektuálisan, szakmai ismeretekben, irodalmi ismeretekben, nyelvtudásban, mindenben –, de az életszemléletében sok rokonság volt azokkal az emberekkel, akiket, méghozzá némi joggal, lenézett. Nagy magyar is volt, igaz, minden volt egyszerre, nagyon ismerte a zsidó történelmet, emellett sok dzsentroid dolga is volt. Orvosok, kereskedők, ügyvédek jártak hozzánk. Aztán volt egy-néhány ember, akiket kedvelt. Többnyire nem is váradia, de volt köztük egy váradi is, akit nagyon szeretett. Váradon egy igazán kiváló író volt, Horváth Imre, a költő, akit nem ismernek. Ő volt az első író, ha apámat nem veszem annak, akit láttam. Volt bennem egy

ilyen nagyon sznob dolog, talán halálomig megmarad, vonalkákat húzni, hogy ezt is ismerem, azt is ismerem, ennek is voltam a lakásán, annak is voltam a lakásán... Ez gyerekkorom óta megvolt, tiszteltem a művészetet ilyen módon... Nem mondtam ezt soha az íróknak, de hát evidens volt. Ha gyerekkoromban jött hozzánk a Horváth Imre, például, akit még nem ismertem, akkor kikerestem és elolvastam a verseit előtte. Igazi bohém volt, egyébként újságíró, Margittán élt, nagy alkoholist. Néha rájött az örület, ha bepíált, és akkor kiment a színház elé a Bémer térre, megkereste a helyet, ahol a konflislovak gyülekeztek, letérdelt egy ló elé, csókolgatta a lábát, te vagy az igazi ember, mondta neki, téged tisztellek, nem az embereket. Mindenféle ilyen szövegeket mondott, ez nekem akkor rettentően imponált, és eszembe jutott, mi volna, ha ezt én is megcsinálnám, de nem csináltam meg, mert az már másolás lett volna. Aztán szegény elkezdett vonalas verseket írni, és tönkrement mint költő. Ilyen pártos rigmusokat írt. A kommunista rendszer tudta, hogy ő a legjobb magyar író, mégiscsak egy másfél-két milliós kisebbségről volt szó, és elhalmozta pénzzel, meg lakást adott neki. Ő egész életében nyomorgott, kivéve ezt a periódust. Várad tele volt hozzá hasonló fura figurákkal. Járt hozzánk Tabéry Géza, aztán Pestről lejött Benedek Marci bácsi. Őt nagyon nagyra tartotta apám mint szabadkőművest is. Apám szabadkőműves volt, és Marci bácsi lett később a nagymester. Tényleg nagyszerű ember volt. Egész elképedve olvasom, hogy a fia, Benedek István, most milyen hülyeségeket beszél összevissza. Őt ugyancsak jól ismertem, nagyon értelmes és művelt ember volt. Szóval, Marci bácsi is járt hozzánk, tehát, hogy úgy mondjam, irodalmi légkör volt nálunk. Apámmal meg lehetett

beszélni olvasmányokat, nem volt tiltva semmi, lehetett tizenkét évesen Zolát olvasni, vagy Móriczot, a *Sáraranyt*. Apámnak megvoltak az első Babits-kötetek, akkor vette meg, amikor megjelentek, és Kosztolányi és Somlyó Zoltán meg Füst Milán – szóval ennyiben jó környezetben nőttem föl. Anyám Kaffka Margitot imádkozta, megvolt minden könyve, ő is abban az évben vette meg, amikor megjelentek, ez nálunk természetes volt. Egyébként Váradon volt egy könyvkereskedés, a Vidor Manó könyvkereskedése a Fő utcán, ahol mindent meg lehetett kapni. És ha véletlen nem volt meg egy két hete megjelent francia regény, akkor nagyon elcsodálkozott a vásárló, hogyhogy nincs meg az új Malraux-regény, és egy hét múlva vagy két hét múlva Vidor úr szállította. A polgári réteg sokkal közelebb volt Európához, mint most. A könyvek pillanatok alatt bejöttek, a francia lapokat egy nap késéssel lehetett kapni.

Ady Váradja, gondolom, ebben a rétegben tudatosodott...

Hát persze. Az a ház, ahol mi laktunk, valaha a Brüll családé volt, tehát a Léda családjaé. Ez egy fogalom volt. És nem sznobizmus, hanem teljesen normálisan beépült a mindennapi életbe.

A neveltetések mennyire lehetett tudatos?

Apámnak nem volt ideje arra, hogy velünk foglalkozzon. Rengeteget dolgozott, éjszaka berohant a kórházba, tehát ő csak egy ilyen intellektuális ügy volt, hogy meg lehetett tőle kérdezni, mit jelent ez vagy az a latin szó, de abszolút nem foglalkozott velünk. Anyám

valamit. Ő sem nagyon sokat, ő is vagy dolgozott, vagy a háztartást vezette, magunkra voltunk utalva. A bátyám, Ádám kivételes képességű ember volt, egészségesebb is, tehát én inkább rajta keresztül közlekedtem a kultúrával. Engem nem vertek soha, lehet, hogy a betegségem miatt sem. Meg nem is voltam rossz gyerek. Ádámot verték, de ő elég rossz volt. Na, nem borzalmasan, de ő néha kapott pofonokat. Nem volt olyan nagyon tudatos ez. A szüleim nem voltak vallásosak. Ha a nagymamák megjelentek, akkor megjátszották, hogy vallásosak, akkor volt kóser, meg nem tudom én, micsoda, de egyébként abszolút nem voltak templomjárók, otthon ettünk szalonnát meg mindent, és bennünket sem kényszerítettek semmilyen vallásra, tehát teljesen asszimilált családban éltünk. Semmilyen zsidó kultúrára nem oktattak, csak magyar kultúrára. Máig sajnálom egyébként, mert évtizedekkel később kellett elolvasnom zsidó történelmi könyveket. Egyetlenegy zsidó dolog volt: az anyai nagyapám széder estét tartott, ami gyönyörű szertartás, és arra mindig elmentem. Óriási cirkusz volt. És úgy is éltük át, mint cirkuszt. Azt hiszem, minden gyerek úgy éli át a vallási dolgokat, mint cirkuszt, nem mint hitet. De azt azért sajnálom, hogy kevés vallási élményem van. Tehát sokkal otthonosabb vagyok az Újtestamentumban, mint az Ótestamentumban.

Iskola? Az elemi iskola első éve?

Az elemi Aradon kezdtem, aztán Váradon folytattam. Érdektelen, nem érdemes szót vesztegetni rá. Egy-két tanárnőre emlékszem, a vécében kötött fiúbarát-ságokra, egymásnak megmutatott nemi szerveinkre,

ilyesmikre, de hát ezek közhelyek, ez mindenkivel megtörténik. Aztán először bekerültem a Zsidó Líceumba, majd a Szent László Gimnáziumba. Innen kicsaptak, mégpedig azért, mert '46-ban szerelmes voltam két orsolyás kislányba. Az egyiket úgy hívták, hogy Belényes Teréz, a másikat úgy, hogy Babos Emese. Nem tudom, mi lett velük. Ők mesélték nekem, hogy mit tanítottak az orsolyiták a francia forradalomról. Akkoriban rajongtam a francia forradalomért, ma már sokkal szkeptikusabb vagyok. Na, azt tanították nekik, hogy július 14-én a csőcselék fölkoncolta a Bastille-t védelmező svájci gárdistákat. Ezen én nagyon fölháborodtam, és tizenhat éves koromban – ez volt életem első megjelent írása – az egyik váradi újságba írtam egy cikket a rohadt orsolyita apácák ellen, akik a svájci gárdistákat így védelmezték a francia nép ellen. De nem mertem aláírni, mert tudtam, hogy Eötvös óta van egy törvény, amely szerint középiskolásoknak nem szabad újságba írni. És ugyan román idő volt, de azért a szabály érvényes volt. Kitaláltam tehát egy nevet: az „írtam” visszafele „matri”, és ebből csináltam a Mattori nevet. Mattori Pál néven jelent meg a nagy támadás a váradi orsolyiták ellen. Igen ám, de az apácák följelentették a szerzőt, és a Szent László igazgatója, Deák Ferenc – akit mi persze csak a haza barmának hívtunk az iskolában – bement a laphoz, megkérdezte, hogy ki írta a cikket, és ott aljasul megmondták. Ezért kicsaptak. Elég hülye helyzet volt, hogy '46-ban Romániában egy Eötvös József-törvény alapján csapnak ki. Apám elvitt hát a premontreiekhez, akik fölvetették az orsolyaellenes cikk íróját, és egy nagyszerű évet töltöttem náluk. Isteni gimnázium volt. Ott tanított Juhász Gyula valaha. Van egy emlékem, hogy volt egy paptanár, a Kegyes tanár

úr, aki latint tanított, és föladta egyszer az accusativust és az ablativust vonzó prepozíciókat. Kiszóllított a következő órán, és mondtam neki, hogy ablativust vonzanak a következők. És accusativust? Mondtam, hogy azt nem tanultam meg, tanár úr, mert kétféle van csak. Tehát, ami nem ablativus, az accusativus. Hogyha háromféle volna, akkor meg kéne tanulni, de mint-hogy csak kétféle van, fölösleges mind a kettőt megtanulni, mert ami nem ez, az az. Erre elkezdett ordítani, hogy pimasz. Emlékszem, ezt a szót mondta, és egy ilyen jettatore-mozdulatot tett, mintha szemmel verne, mint az ördögöt, és elkezdett ordítani velem, hogy húsz éve tanít, de ilyen pimasz diákot még nem látott. És én bizonygattam az igazamat, hogy minek ezt megtanulni, ő meg azt mondta, hogy de, ezt meg kell tanulni. Miért? Csak. És akkor a következő órára persze megtanultam, úgyhogy tudom is, hogy ante, apud, ad, adversus, circum, circa, citra, cis. És amiért elmesélem a történetet, mert ez önmagában érdektelen, hogy elmúlt két hónap, és egyszer bejött a Kegyes tanár úr, aki úgy hatvan körül lehetett, és azt mondta, hogy gondolkodtam ezen, amit te a múltkor mondtál, erről a kétféléről. Igazad van. Ezt még nekem soha nem mondta senki, de tényleg minek megtanulni mindkettőt, hogyha az egyik kizárja a másikat. Na most, ez a tanár úr nagy ember volt, aki negyven éve tanította a vonzatokat, mire aztán jött egy pimasz zsidó gyerek, és ezt mondta neki egy premontrei gimnáziumban. Erre fogta magát, és merte két hónap után beismerni, hogy igaza van a másiknak. Úgyhogy nekem ez egy életre tanulság – látod, ma is emlékszem rá, és mikor tanítok, nagyon gyakran eszembe jut, hogy meg kell hallgatni a másikat, hátha nem mond hülyeséget.

Ezt a pimasz zsidó gyereket, aki a magyar kultúrában nevelkedik fel, akinek a zsidó kultúra különösebben sokat nem jelent, pár hónappal a tizennegyedik születésnapja előtt beviszik a nagyváradi gettóba.

Igen.

'44 kora nyara. Akkor, amikor – ahogy egyszer írtad vagy mesélted – a „szociális eszmélkedésed” már megtörtént. József Attilát olvastál, és ha jól emlékszem, a Kommunista kiáltványt is ismerted. Az ilyen típusú, még a gettó előtti élmények azért érdekelnek, mert a későbbi életpályádhoz nagyon szorosan hozzátartoznak.

József Attilát, azt a bizonyos Cserépfalvi összest olvastam. Addig ott voltak a nagy magyar klasszikusok, akik utolérhetetlenek. Arany, Petőfi, Vörösmarty. Főleg Arany, aki ráadásul odavalósi is volt, szalontai. De hát ettől függetlenül is, Aranyt mindig jobban szerettem, mint Petőfit. Aztán a tizenkettedik vagy tizenharmadik születésnapomra egy miskolci ügyvéd, apám barátja, hadd mondjam ki a nevét, Tardi Pali eljött hozzánk egy karácsonyra, vagy nem tudom, milyen alkalomból, és két könyvet hozott nekem ajándékba, József Attilát és Voltaire *Candide*-jét, ami egy tizenhárom éves gyereknek elég furcsa. És mind a kettő párhuzamosan óriási hatással volt rám. Emellett volt a *Kommunista kiáltvány*, amit a bátyám, Ádám adott oda, aki akkoriban szimpatizált, vagy legalábbis érdeklődött ilyen dolgok iránt. És azt is nagyon szerettem. Egyébként máig az az érzésem, hogy irodalmi szempontból nagyon jó könyv. Ezt nem

merem neked vagy a közönségnek mondani, de az ilyen mondatok, hogy „világ proletárjai, egyesüljetek!”, meg „kísértet járja be Európát”, akárhogy veszem, verssorok. Most nem az az érdekes, hogy igaza van, vagy nincs igaza, de jó író volt Marx Károly. Kifejezetten jó író volt. Nem *A tőke* második kötetének a közgazdasági fejtegetése, de a *Louis Bonaparte brumaire tizenhatalmadikája* vagy a *Kommunista kiáltvány* hallatlanul vonzó szövegek voltak. És amellet akkor már szembekerültem a szüleimmel. Olvastam a falukutatókat.

Mikor?

1942–43-ban.

És kiket legelőször?

Szabó Zoltántól *A tardi helyzetet* olvastam elsőnek, aztán Kovács Imrétől *A néma forradalmat*, Féja Géza könyvét, a *Viharsarkot*. Ezeket apám is nagyon nagyra becsülte. Apámnak volt egy ilyen paraszti érdeklődése a gyerekkora miatt. És nagyon szépen, gyönyörűen beszélt magyarul, sokkal jobban, mint én, aki már városban nőttem föl. Ezek a könyvek nagyon hatottak rám, viszont szociálisan szembeállítottak apámmal. Tehát engem rendkívül idegesített, hogy a cselédlány, egy székely lány, nem a fürdőkádban fürdött, hanem kint a konyhában mosakodott. Mondtam ezt anyámnak – gondolom, kicsit szerelmes is lehettem abba a szép lányba –, mire azt válaszolta, elég képmutató módon, hogy a cselédlány helyében ő is nagyon rosszul érezné magát a fürdőszobában, mert nem ehhez van szokva. Egyébként valószínűleg igaza volt, hogy rosszul érezte

volna magát, de hát ez érvnek nem volt elfogadható, ma sem fogadnám el. Azért érezte volna magát rosszul, mert nem szokta meg, ugyebár. Az meg föl sem merült, hogy velünk együtt étkezzen satöbbi. Ez egyébként nem zsidó vagy keresztény probléma volt, hanem ebben a rétegben föl sem merült ilyesmi.

1944. március 19-én bejöttek a németek.

Bejöttek a németek, egy vasárnapi nap, nemsoká föl kellett varrni a sárga csillagot. Ehhez még azt kell tudni, hogy 1940 szeptemberében visszakerültünk Magyarországhoz, hiszen a bécsi döntés következtében Erdély Magyarország lett. Iszonyú boldogok voltunk. Horthy fehér lovon bevonult Váradra, ami persze úgy történt, hogy a fehér lovat vonaton lehozták a váradi pályaudvarra, mert nem Pestről jött lovon. Kirakták a lovat, ott Horthy ráült, és végiment a körúton. De hát ezt mi nem tudtuk. Hogyha tudtuk volna, azt hiszem, akkor is elfogadtam volna, tízéves voltam. Az erkélyről néztük, örjöngtünk, apám is nagyon boldog volt. Nem mintha a román időkben olyan borzasztó rossz lett volna, valljuk be, de azért nagyon nagy boldogság volt. Vaiszlovich Emil szállodás állítólag aranyjászolt csináltatott Horthynak, aki ebből etette meg a lovát. Vaiszlovichot egyébként koncentrációs táborban verték agyon később, mert ő is zsidó volt. Na, elég az hozzá, hogy magyar idők voltak, nagyon boldogok voltunk, Bocsikai-sapkát viseltünk, és ebben éltünk.

És apád mire számított, hogy a magyar idők mit fognak változtatni a sorsán, a helyzetén? Vagy tán nem is erről volt szó?

Nem erről volt szó. Azt hiszem, sokan nem tudják, hogy Erdélyben rosszabb volt a helyzet '40 és '44 között, mint az anyaországban, ahol az őrsváltás nem történt meg. Magyarországon a szélsőjobbokat a régi réteg nem engedte előretörni, tehát a minisztériumokban, az orvosi kamarában és a fontosabb értelmiségi helyeken a régi konzervatív keresztény középosztály ült. Amikor megjelentek a nyilas, szélsőjobb, imrédysta fiatalok, ott-hon nem nagyon rúgtak labdába, erre lejöttek Erdélybe. És Erdélyben nem a keresztény középosztálynak megfelelő magyarok kerültek vezető pozíciókba általában, hanem az anyaországi nyilasok vagy szélsőjobbok. Tehát Váradon jobboldalibb volt a világ, mint, mondjuk, Pesten, Szegeden vagy másutt. Emlékszem, hogy elég ronda fráterek jöttek ide. Voltak persze nagyszerű emberek is, mint például Hlatky Endre, a főispán, akik ezt próbálták ellensúlyozni. Mindezt csak utólag tudom, hiszen akkor gyerek voltam. Nem tudom, hogy apám mit gondolt, de eszembe jut egy történet, amiből talán kiderül valami. Valamikor a negyvenes években jött hozzánk egy menekült orvos. Nem tudom, hogy miért menekült, nem tudom, hogy honnan, azt sem tudom, hogy zsidó volt-e, vagy keresztény, vagy politikai, fogalmam sincs. Nem emlékszem a pasasra, csak a történetre. Ott vacsorázott nálunk, és aztán apám kiment, hozott neki egy ruhát, három inget és egy cipőt. Apám nagyon jóképű, elegáns ember volt rengeteg ruhával, lehetett vagy húsz öltönye, ötven inge és ötven cipője. Volt egyébként benne valami az én székszisemből és önutálatomból, de kevesebb, mint bennem, mert azért ő még XIX. századi ember volt, és jobban hitt magában, mint én magamban. De azért néha voltak rossz pillanatai – vagy jó pillanatai. Amikor tehát az orvos elment,

akkor apám bejött, és azt mondta: tudod, azért én egy ronda fráter vagyok. Mondom, miért? A legrosszabb ruhámat adtam neki és a legrosszabb cipőmet. Néztam a harminc ruhámat, és kiválasztottam a legrosszabbat. Természetesen még ez is nagyon jó volt. És aztán hozzátette: két év múlva lesz ennek jelentősége, hogy melyik ruhámat adtam neki? Ki fog nekem ruhát adni? És miért adtam neki a legrosszabbat? Ez is egy emlékeztető történet. Én is a legrosszabbat adnám ma is egy menekültnek. Biztos vagyok benne, hogy ha egy jugoszláv menekült magyar író jönne ide, akkor nem a legjobb ruhámat adnám neki, annak ellenére, hogy tudom, hogy hülyeség nem a legjobbat adni. Nem disznóság, mert az nem érdekel, hanem hülyeség. Nincs jelentősége, hogy a jót vagy a rosszat adod. Egyébként ez is az ő szövege volt. Sok minden megmaradt azért bennem, akárhogy lázadtam ellene: hogy erkölcsösnek nem etikai meggyőződésből kell lenni vagy Isten miatt, vagy ilyesmiért, hanem érdekből.

„Mért ne legyek tisztességes! Kiterítenek ügyis?”

Igen, valami ilyesmi.

Ő nyilván készült már a későbbiekre, ebből a történetből is ez derül ki.

Valószínűleg.

És már a zsidótörvények érintették.

Ki sem volt keresztelkedve, illetve a háború után keresztelkedett ki unitáriusnak. Anyám sem volt

kikeresztelkedve. Valószínűleg nem esett erről szó ott-hon. Valahogy el is hitte, biztos is volt benne, és mégsem tudta elképzelni. Annyira be voltunk épülve a magyar életbe és a váradi társadalomba, hiszen apám a felső tízezerhez, vagy inkább a felső ezerhez tartozott, hogy nem látszott reálisnak, hogy az embert bedobják egy palánk mögé, vagy fölvarratnak rá egy csillagot, miközben persze tudta, hogy van ilyen a világon. Na, elég az hozzá, hogy '44 tavaszán, arra jól emlékszem, megjelentek a rendőrök a lakásunkon, és leltárba vettek mindent, az ezüstitárgyakat, belegravírozva, hogy „hálás szívvel orvosomnak”, meg ilyeneket, és anyám gyűrűjét. Két gyűrűje volt, először az egyiket. Azt betették egy kis zacskóba, és aztán mondták, hogy a jegygyűrűjét is vegye le. Erre anyám azt mondta, ezt hagyják meg. Elkezdett könyörögni, hogy ez jegygyűrű, és bele van vésve az évszám meg a férje neve. Nagyon szégyellte magát a rendőr, egy fiatal rendőr, és azt mondta, hogy ezt is muszáj. Ezután odament apámhoz, aki azért egy magyar úr volt, és azt mondta, hogy a főorvos úr is adja ide a gyűrűjét. És akkor apám kinyújtotta a kezét, sosem felejttem el, ahogy szétterpesztette az ujjait, és azt mondta, fiam, én sebész vagyok, nőgyógyász vagyok, én nem hordok gyűrűt, lehet, hogy téged is én vettelek ki az anyádból. Nem tudok gyűrűt hordani, a sebésznek nem szabad, fölsértettem volna az anyád hüvelyét.

Erre?

Vérvörös lett a pasas, és szedte össze a többi ezüstholmít a lakásban.

Te jelen voltál?

Igen. Szóval nem sztoriként emlékszem rá, hanem tanúként. Én azt csináltam akkor, érdekes nap volt, hogy kimentem a spájzba, ami tele volt pezsgővel. Hálás betegek küldtek pezsgőt. És megfogtam a pezsgősüvegeket, és földhöz vagdostam őket, még nem voltam tizennégy éves. Düh volt bennem, hogy aki ide jön majd, annak ez ne maradjon meg. Úgyhogy bokáig pezsgőben és üvegszilánkban álltam ott. Amikor is kijött anyám, és akkor kaptam életem első és utolsó pofonját, két rettenetes pofont lekent. Kijöttek a rendőrök is meg mindenki, hogy mi ez a zaj. És akkor azt mondtam, hogy az anyuk istenit, hát ne igyák meg a mi pezsgőnket, akik ide be fognak költözni. De anyám, aki nagyon jó háziasszony volt, teljes képtelenségnek tartotta, hogy most a kamra úszik a pezsgőben, és azt mondta, hát mit képzelsz? Hát így itt hagyni a lakást, ezekkel a cserepekkel és a kiömlött pezsgővel? Meg vagy te örülve? Én meg visszafeleseltem, hogy te vagy megörülve. És ott ordítottam. Nekem volt igazam, szerény véleményem szerint. Meg persze neki is igaza volt, mert mit szól az a család, aki ide bejön, hogy ilyen rendetlenséget talál. Aztán fölraktak egy teherkocsira, és bevíttek minket a gettóba. Hát ez történt.

És a gettó mennyi ideig tartott?

Nekünk tovább tartott, mint másnak, hál' istennek, talán olyan öt hétig. Váradon nagyon sok zsidó élt, kb. harmincezer. A százezres lakosságból harmincezer. A gettó egy elkerített terület volt a városban. Ide mindenkit bevíttek. Elég vacak körülmények között

voltunk, úgy húszan egy nagyobb szobában. Mindent kivittünk a szobákból, matracokat raktunk le, és azokon feledeztünk. Ott éledeztünk. Ennivaló volt, de nem jó, és dolgozni nem kellett. Volt a Dreher-sörgyárnak egy lerakata, aminek a pincéjében volt egy csendőrkülönítmény. Ez behívta a gazdagabb embereket, és nagyon megverte őket, hogy hol rejtették el a vagyonukat vagy kinek adták oda, kereszténynek. Ezt a zsidók pillanatokon belül csak úgy hívták, hogy a pénzverde, mert kiverték az emberekből a pénzt. Egy Rektor nevű százados vagy főhadnagy volt a főnöke, és elég keményen vertek, villanyoztak is, fürdőkádban, vízben, meg minden rémség. Volt egy öreg bácsi, egy nagyon primitív, nagyon gazdag nagykereskedő zsidó, akit rettenetesen kínoztak, és mikor már nem bírta, akkor azt mondta, hogy hagyják abba, megmondom, nem bírom, hagyják abba. Elengedték, és akkor azt mondta, hogy hát megmondom. És akkor azt mondta: Kossuth Lajosnak. És akkor megint borzalmasan elkezdtek verni. Akkor egy fél óra múlva megint: most már nem bírom, megmondom. Kinek? Széchenyi Istvánnak. Őt agyonverték egyébként ott bent. Hős volt, egy hülye hős, mert a pénzét fontosabbnak tartotta, mint az életét, és volt valami fura dac és düh benne. Nagyon primitív ember volt, azt hiszem, egy ortodox, vallásos ember.

Hogy úsztátok meg?

Apám zsenialitásának köszönhetően. Az történt, hogy egy idő múlva bejöttek a vonatok a gettóba, ahol volt egy pályaudvar-féleség, és bevagonírozták az embereket, és elvitték őket Auschwitzba vagy nem tudom, hova. Így vitték el a nagyapámat, nagyanyámat,

nagybátyámat, nagynénémet, akik közül senki nem jött vissza. A harmincezer emberből jó, ha tíz százalék életben maradt. Apám tudta, hogy a hatóságok, a németek is, a magyarok is nagyon félnek a flekktifusztól. És Ukrajna, ugye, tele volt flekktifuszosokkal. A gettóban pedig volt néhány munkaszolgálatos, akik ezt hozhatták onnan. Például Zsolt Béla, az író, akit Steiner Bélának hívtak rendes nevén. Apám tehát kitalálta, hogy itt flekktifuszjárvány van. Nem volt, persze. Akkoriban már nagyon jóban voltunk egy csendőrral, Ladi Gyula bácsival, egy dunántúli parasztemberrel. Gyula bácsit úgy ismertem meg, hogy egyszer találkoztam vele, és sírt. Az utcán. Megkérdeztem, hogy miért sír, mire azt felelte, hogy ez olyan rémes, hogy a gyerekekkel mit csinálnak. És akkor azt csinálta, hogy a pisztolyát ott-hon kirakta, és a pisztolytáskában hozott be vaját meg mindenféle vitaminos ételt. Kérdeztem tőle, mi lenne, ha elkapnák. Azt mondta, hogy nem végeznék ki, hanem kizavarnák a frontra azonnal. És nem mint csendőrt, hanem mint közkatonát. Gyula bácsi nagyszerű ember volt, és nagyon sokat segített abban, hogy – Vas Pista szavával – az ép eszemet meg tudtam őrizni, és '45 után nem lettem egy hisztérikus zsidó bosszúálló, nem tudom én, mi. Apám kitalálta tehát a flekktifuszt. Igen ám, de a hatóságok azt mondták, hogy hátha hamisak a laboratóriumi eredmények, úgyhogy egy kinti orvosnak ezt meg kell néznie, méghozzá a tisztí főorvosnak. Várad tisztí főorvosa az ugyancsak nagyszerű ember, Beöthy Konrád volt. A nagy földbirtokos Beöthy család sarja, akik közül Beöthy László és Beöthy Ödön fontos szereplője volt a '48-as szabadságharcnak. Konrád bácsit tehát valahogy értesíteni kellett, hogy találja meg a nem létező bacilust. Ladi Gyula bácsi vitte ki az

üzenetet, amit nem lehetett leírni, és aránylag bonyolult probléma volt, úgyhogy nagyon hosszasan magyarázta neki apám, de tökéletesen megértette. Konrád bácsi pedig megtalálta a bacilusokat, mire elrendelték, hogy a gettón belül legyen egy járványkórház. Ez egy teljesen hamis kórház volt. És közben az embereket elvítették, úgyhogy elég morbid helyzet volt: létezett egy abszolút kihalt városrész, harminc ember élt ott, ahol nem sokkal előbb harmincezer. Ott sétáltam az utcákon meg a lakásokban, kutyák, kóbor kutyák szaladgáltak, olyan volt, mint egy Buñuel-film. Aztán egy idő múlva elkezdtek rémhírek vagy igazi hírek terjedni, hogy előbb-utóbb fölgújtják a kórházat, ránk szögeznek, ahogy Ukrajnában meg másutt csinálták a járványkórházakkal. Ez ismert módszere volt a hadvezetésnek, pokoli módszer. Szóval, akkor megszöktünk, és átszöktünk Romániába, ami elég simán ment. Egy román orvosnak, egy váradi román orvosnak – hadd mondjam ki a nevét –, Tercán doktornak a segítségével, akinek a határon voltak kapcsolatai, és Gyula bácsi segítségével.

Könnyen szöktetek át?

Elég könnyen. Egy éjszakát gyalogoltunk egy erdőn keresztül. Hogy teljes legyen a nációk keveréke, egy Dörner nevű német paraszt szöktetett át bennünket – ő már persze pénzért. Egy Biharsályi nevű községnél, románul Șaua Ieu, értünk át. És ott egy román tiszt fogott el bennünket, egy egészen fiatal hadnagy vagy főhadnagy. Én elég jól tudtam románul, de a szüleim abszolút magyar érzelműek lévén nem tanultak meg, dacból meg nacionalizmusból, meg nem is volt szükség rá, mert Váradon alig élt román. Szóval, megállt előttünk ez a tiszt,

elővett egy újságpapírt, és azt mondta, hogy ki tud itt románul? Mondtam, én. Fordítsam le. És az volt az újság cikkben, hogy a határ illegális átlépéséért helyben főkonzolándók, akik ezt teszik. És én ezt ott lefordítottam, mire apám unottan és fáradtan azt mondta, hogy hát akkor rajta, konzoljon. Ezt is lefordítottam. Torna-cipőben volt ez a tiszt, és egy nádvevő volt a kezében, azzal veregette a lábát. Azt mondta, hogy hát nem eszik azért olyan forrón a kását, és mi van maguknál? Na akkor, ami még volt – apámnak volt néhány Napóleon-aranya meg egy órája, meg mit tudom én, mi –, azt szépen elvette. De elvitt bennünket az első nagyobb faluba kocsin vagy szekéren, Tenke volt a neve, románul Tinca, ott megvette a jegyet az egész társaságnak a saját zsebéből. Igaz, hogy ez kevesebb volt, mint amit elrabolt, annak a huszada vagy ötvenede, de ugye a viccel élve, agyon is lehetett vagy lövethetett volna. Megvette a jegyeket, föltett a vonatra, és azt mondta, hogy velem nem találkozhatok. Aztán a vonaton elkaptak egy razzianál, és bevágtak egy Târgu Jiu, magyarul Zsilvásárhely nevű internálótáborba, ami már Románia mélyén volt. Ez egy fura tábor volt. Együtt voltam például Ceaușescu elvtárssal, de együtt voltam Majtényi Erikkel is, aki egyike volt a világ legkedvesebb embereinek, Mann Eriknek hívták még akkor. Akivel nem tudtak mit kezdeni a románok, azt oda berakták. Voltak ott kommunisták, vasgárdisták, tehát a kormánynál jobboldalibbak, és volt egy amerikai, Tom Corde-nak hívták, akinek lelőtték a repülőjét. Voltak buzik, és ott volt Tudor Arghezi, a legnagyobb költőjük, mert írt egy németellenes cikket. Rém furcsa hely volt.

Szigorú tábor volt?

Nem, abszolút nem. Lengyel volt sok, akik átszöktek a lengyel összeomláskor. Magyarországon Antall József apja mentette őket, aki nagyon rendes ember volt. A tábor nem volt szigorú, nem kellett dolgozni sem, ami ilyenkor azért nagy előny. Az ennivaló nagyon rossz volt, és sok járvány volt, vérhas, sokan meg is haltak, de mi megúsztuk. A latrina terjesztette a vérhast. Viszont mi egy ottani román ügyvéd tanácsára csináltunk egy monokli nevezetű szerszámot, amiről te nem tudod, hogy micsoda. Az egy ilyen favacak, aminek a közepe ki van vájva a fenék számára, és van egy kis fogantyúja, és rá lehet tenni a latrinára. És utána nagyon tisztára le kell sikálni minden oldalán, az egy életmentő feladat, és azt senkinek kölcsön nem szabad adni, és be kell vinni a barakkba. Barakkokban laktunk, úgyhogy ez mentette meg az ember életét, vagy legalábbis nem lettünk betegek. Kinézetre olyan, mint egy monokli, mert hát lyuk van a közepén. A táborban aztán nagyon jól megtanultam románul. Rövid ideig voltunk ott, néhány hónapig, a felszabadulásig, augusztus 23-ig, mikor Románia átállt. Az nagy nap volt, föloszlott a tábor, valahogy úgy önmagától. Nem voltak még ott az oroszok, magától fölrobbant. És akkor számomra vége lett a háborúnak.

Te mit csináltál ebben a táborban?

Ady-esteket rendeztünk, akármilyen komikusan hangzik. Nagy magyarok voltunk a történetek után, akár hiszed, akár nem. Volt a táborban egy Epstein Erzsi nevű nő, aki Halász Gábornak volt a felesége vagy szerelme. Még nem tudta, hogy Halász Gábort megölték. Ő tudta Adyt kívülről úgy, ahogy volt, az egészet. És

Ady-esteket rendezett az Epstein Erzsi, aki aztán a háború után egy Tóth Endre nevű parasztpárti képviselőnek lett a felesége. Volt kulturális élet. A román ügyvéd, akitől a monoklit tanultam, és aki segített kifaragni, a román irodalomról beszélt. Szóval, mint egy börtönben, olyan volt, csak hát lazább, mert barakkokban laktunk, és lehetett mozogni. Volt Appellplatz, azt azért megtanulták a németektől. Ott reggel állni kellett egy kicsit. Könyv nem volt, de mindenki emlékezett valamire. Apám orvostörténeti előadásokat tartott. Elég jó színvonal volt, azt kell mondjam. Sok értelmiségi volt ott. Tom Corde-ot is kértük, de elég primitív ember lévén semmiről nem tudott beszélni, arra emlékszem.

Erről a Tom Corde-ról meséltél egyszer egy történetet.

Hát igen. Kiszabadult és megérkezett Bukarestbe, talán ő volt az egyetlen amerikai fogoly Romániában, és ebből az alkalomból a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, ami ott is működött a háború után, nagy ünnepséget rendezett az Árupalota tetején, ami egy magas épület Bukarestben. Tom Corde evett-ivott, aztán le akart menni, kinyitotta a liftajtót, és nem vette észre, hogy nincs benne lift, belépett és szörnyethalt huszonkét vagy huszonnégy éves korában, miután lezuhant a repülőgépe és túlélte az internálótábort. Ez egy ilyen túl jó történet, azért nem mondtam magamtól. Akkor már mi is Bukarestben voltunk, mert néhány hónapig utána Bukarestben laktunk, ott hallottam.

És miért pont Bukarestbe mentetek?

Hát, mert Várad még német megszállás alatt volt, és ott még dült a háború, és Bukarest tűnt olyan városnak, ahol lehetett élni. Apám rögtön elkezdett dolgozni, ott maradtunk körülbelül '45 tavaszáig. Román iskolába jártam, ahol is az történt, hogy a második vagy harmadik nap megverték a román gyerekek, mint büdös magyart, mint bozgot. Ez volt a kifejezés. Mert rosszul tudtam azért románul. És én akkor fogtam magam, és elmentem az igazgatóhoz, akit úgy hívtak, hogy Graur – nevekre emlékszem furcsa módon –, ami tücsköt jelent egyébként, és azt mondtam neki, hogy hát én ezt nem tartom korrektnek, hogy engem még egy fél évvel ezelőtt mint zsidót vertek a csendőrök, és most itt mint magyart vernek az osztálytársaim, azért ez túlzás. És Graur azt mondta, hogy egyetért velem, és bejött az osztályba, és elmondta, hogy ez történt, amire a szünetben még jobban megverték a gyerekek. Akkor én hazamentem, és apám valami olyasmit mondott, hogy nem szép dolog árulkodni. Ez is érdekes volt, hogy ezt mondta, hogy az ember nem árulkodik. Igaza volt? Azt hiszem, igaza volt.

1. Szüleivel és bátyjával: Réz Ádám, Czeizler Erzsébet, Réz Pál és Raffy Ádám

2. Rózsa Pál

Várkonyi Stúdió felvétele

3. Szülei

4. Bátyjával

5. Felesége, Pallos Klára

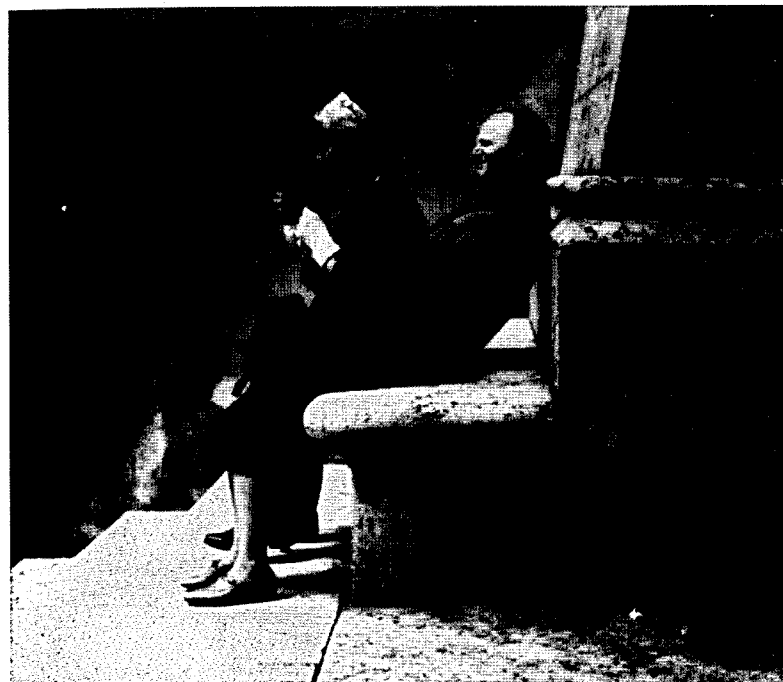

6. Pallos Klára

Réz Mihály felvétele

7. Feleségével

8. Feleségével

9. Réz Júlia, Czeizler Erzsébet, Réz Mihály, Kormos Anna

10. Kucsman Árpád, Réz Ádám, Kormos István

2.

KÖTELET A NYAKÁRA

Van a nagyváradi felső ezer élete, van József Attila, van a Kommunista kiáltvány, vannak a falukutató írók, van egy magyar kultúra nem kevés nacionalizmussal fűszerezve, és egyszer csak jön a zsidó gettó, majd egy román internálótábor, utána hónapok egy idegen városban, Bukarestben. Hogy emlékszel, milyen volt ezt tizennégy évesen végigélni? Milyen nyomokat hagyott benned?

Mikor egy zsidó nacionalista egyszer fölöttette nekem ezt a kérdést, méghozzá, a hecc kedvéért, Londonban, és elmondtam neki azt, amit most neked el fogok mondani, akkor nagyon megvetett érte. Azt mondtam neki, hogy rettentő rendhagyóan és furcsán éltem meg, ugyanis én egy elkényeztetett, beteg gyerek voltam, aki nem nagyon sétált egyedül az utcán. Sokkal betegebb voltam a lábammal akkor, mint most. Nagy ellenőrzés alatt álltam, orvosok, műtétek, mit tudom én, micsoda. Mindig kísért valaki. Nekem a gettó fölszabadulás volt. Azt csináltam, amit akartam, láttam, hogy milyen az élet. Nagyon nyegle, amit mondok, de ez a valóság. Felszabadultam a szülői kontroll alól, mert hát arra már nem volt energiájuk, hogy rám is vigyázzanak ott. Egyenrangú voltam mindenkivel. Megvert egy csendőr. Ezt én úgy

éltem meg, mint férfivá válást, mint beavatást az életbe. Szégyellem, mert hát közben emberek belepusztultak, és gyűlölni kellene azt a csendőrt. Egyébként gyűlölöm is. De ettől függetlenül nekem ez ilyen – de ez abszolút rendhagyó. Tehát nem óhajtom általánosítani, és ebből semmilyen törvényt vagy szabályt nem kell levonni. Nekem ez egy tábor, egy szökés, határ, fölkoncolás, egy óriási indián kaland és fölnövés. Most már eltelt elég sok év, most már talán lehet ezt mondani, bár voltaképpen bizonyos értelemben szégyellnivaló, hiszen közben például a nagyapámat, akit Jakabnak hívtak, és akit nagyon szerettem, megölték, ugye.

'45 nyarán-őszén visszaköltöztök Nagyváradra.

Mitek maradt meg?

Alig valami.

A könyvek?

A könyvekből, hát mit tudom én, nem emlékszem számokra. Apámnak lehetett, mondjuk, háromezer könyve, abból megmaradt úgy háromszáz. Bútorokból semmi vagy alig valami. A lakásban mindenféle népek laktak, németek is, oroszok is, de visszakaptuk, visszaköltöztünk a régi Széchenyi téri lakásba. Üres volt, vagy apám kirúgta, aki ott volt, már nem tudom. Apámat kinevezték a babaképezde igazgatójává. Rengeteg pénzt keresett, éjjel-nappal dolgozott. Orosz katonanőket is kezelte. Mesélte, hogy a bal karjuk volt általában megsebesülve és a bal mellük, mert így mentek a csatába. Nem hasalva, vagy nem tudom, kúszva, hanem állva, mert be is voltak rúgva, és mentek előre a

fegyverrel, úgyhogy a bal oldalon érte őket a golyó. És a bal mellüket kellett olykor leoperálni, hogyha azt is golyó érte. Apám rettentően tisztelte meg sajnálta őket, persze. Na és akkor lassan megint kialakult az élet.

Apádat megérintette az újrakezdésnek, a felszabadulásnak az eufóriája?

Nem.

Az, ami az akkori Váradot éppúgy jellemezte, gondolom, mint Budapestet.

Engem megérintett, őt nem. Ádámot sem. Megérkezett Borból, egyébként még Bukarestbe. Teljesen kiábrándult állapotban, mindig a Vörösmartyt citálta: „Az emberfaj sárkányfog-vetemény: Nincsen remény! nincsen remény!” És akkor én, mint tizenöt éves ifjú, lelkes ember, mondtam neki, hogy hát igen, hát a nyilasok meg a hitleristák, azok sárkányfog-vetemény. Nem, mondta ő, mindenki az. Tizennyolc-tizenkilenc éves volt.

Beszélt az élményeiről?

Elég keveset. A partizánok szabadították fel, aztán látta a partizánok rémtetteit. Egy darabig, néhány napig együtt ment velük, végül megszökött tőlük, és átjött a Dunán. Abszolút pesszimistán, már emberiségi szempontból pesszimistán, és kiábrándulva érkezett meg. Apám meg azt mondta, hogy most lehet itt építeni, ezt csinálni, azt csinálni, de hát ugye a kommunizmus egy marhaság. Ő is galileista volt '18-ban, és azóta rájött, hogy ezek nem stimmelő dolgok, de ettől

még gyógyítani kell, háború után vagyunk, a nők szülni fognak, föl kell építeni az országot, lesz, amilyen lesz. Én sokféle behatást kaptam, még cionista behatást is. Elhívtak egyszer, hogy jön egy magyar cionista vezér Pestről és elmondja, miért kell elmenni. Tőlem ez idegen volt, a Szent László Gimnáziumban tartottam is egy előadást, hogy én miért nem vagyok cionista. Mert engem csak a magyar irodalom érdekel, én ebben fürdök, nekem ez a legfontosabb, én ebben vagyok itthon. Ezért nem megyek el innen. Nagyon éles vita volt, eléggé támadtak engem. Erdélyből Csehszlovákián keresztül lehetett szökní Izraelbe, mert akkor már szökní kellett. De bennem nem merült föl, Ádám-ban sem, tán apámban néha. Jobboldali szociáldemokrata volt apám, körülbelül annak lehetne őt mondani, ha el kéne helyezni valahol. Azt hiszem, nem volt párttag, nem volt politikus alkat. Haladó volt. Én akkor kommunista voltam, vagy valami olyasmi. Szóval, engem elkapott az akkori idők eufóriája. Ádám ezt nagyon rossz kedvűen nézte, ő, akitől a *Kommunista kiáltványt* kaptam egy vagy két évvel azelőtt, azt mondta, hogy hülye vagy. Apám meg azt mondta, hogy ez egy gyerek betegség. Mindig Goethét idézte: aki fiatalkorában nem forradalmár és öregkorában nem konzervatív, az csirkefogó. De ezzel valahogy ezt az eufóriámat tudomásul is vette.

Tudomásul vette, elnézte és nem is kommentálta?

De kommentálta. Folyton röhögött rajtam és cikizett, nagy vitáink voltak. Én nagyon rossz néven vettem ezt, úgyhogy nagyon rossz volt a viszonyunk. Anyám közben vetette magát, ha vitatkoztunk. Apám rendkívül

autoriter ember volt, és az kellett az igaz legyen, amit ő mond, úgyhogy elég feszült volt akkoriban a hangulat.

Érvelt vagy kijelentett?

Kijelentett.

És te érveltél?

Igen, én érveltem, csak azt hiszem, rossz érvekkel talán.

De erről a két évről mindig úgy beszéltél, hogy nagyon izgalmas volt az életed és nagyon aktív.

Hát igen, életem legboldogabb két éve volt közben, azt kell hogy mondjam. Megint kikerültem vagy továbbra is kikerültem a családi ellenőrzés alól, mert olyan nagy mozgás volt, hogy nem lehetett velem foglalkozni. Bekerültem az iskolába, egészségesen nagyon jól voltam, mászkáltam. Bekerültem a munkásmozgalomba, megismerkedtem Váradon egy csomó elragadó szocialista munkásfiúval és -lánnyal, akik szavalókórusokat csináltak. Nagyon kedves emberek voltak, és borzasztó jól éreztem magam köztük. A zsidókérdés föl sem merült, persze. Tudtak rengeteg verset. Ez a réteg, azt hiszem, megszűnt Magyarországon. Pedig nagyon értékes réteg volt. Váradon volt egy munkásotthon, ahova jártak. Szocdemek vagy baloldali szocdemek, vagy kommunisták voltak. Ezek nem váltak el olyan rettentően egymástól. Nagyon sokat olvastak, ismerték Gorkijt, ismerték Zolát, ismerték Upton Sinclaire és persze József Attilát. És nagyon rendes, melegszívű emberek

voltak. Hogy később mi lett belőlük meg velük, azt nem tudom. Egy részük nyilván visszasüllyedt a munkáslet-be, más részük ávós lett, szekus lett, mit tudom én, mi lett, nem tudom, hát ugye, eljöttem onnan...

A román hatalomátvétel érezte már a hatását?

Nem. '47-ben jöttünk el, akkor még lényeges módon egy darab román nem volt Váradon. Magyarok vezették a várost. Mintha Bukarest nem is létezne. Teljes önkormányzat volt Erdélyben. A Maniu-gárdák bejöttek, és kezdtek a falvakban magyarokat gyilkolni, aztán az oroszok kiharcolták őket. És jó világ volt, vagy legalábbis én úgy éltem át. Lehet, hogy más nem úgy élte át.

És a te gimnáziumi két éved, eltekintve a Mattori Pál-cikkedtől, illetve a kizárásodtól, milyen volt?

Titkár voltam az önképzőkörben. A nagyszerű Bajor Bandi volt az elnök, aki eggyel vagy kettővel járt feljebb, és akit imádtam. Nagyon jóban voltunk. Irodalmi esteket rendeztünk, Karinthy-esteket, mi voltunk a császárok Váradon, a zsenik. És nagyon fiatalok is. Tizenhat éves voltam, Bandi pedig, aki egészen kivételes ember, nagy tehetség, tizennyolc. Előadásokat rendeztünk, írtunk, zseninek képzeltük magunkat, és biztosak voltunk benne, hogy felforgatjuk a világot, és most majd minden baromi klassz lesz. Tüntetések voltak, felvonulások, május elsejék, ugyanúgy, mint itt. Azt szokták kérdezni mostanában tőlem, nagy idők nagy tanújától, vén hülyétől, hogy hát ez hogy van, nem szégyellem-e? És azt szoktam mondani, hogy etikailag

abszolút nem szégyellem, mert hát ezt a legteljesebb jó szándékkal és becsülettel csináltuk. Intellektuálisan szégyellem. Azt, hogy azért annyi eszem nekem, aki nagyon okos fiú voltam, lehetett volna, hogy elméletileg belássam, ezek nem tartható tételek.

Na de tizenhat évesen?

Igen, vagyok olyan gögös vagy nagyképű, hogy tizenhat évesen is rájöhettem volna, pláne, hogy Ádám és apám is magyarázta. De hát ez lázadás is volt ellenük, egész biztos, hogy ha apám kommunista lett volna, akkor én nem lettem volna az. Legalábbis valószínű.

Ahogy tudom, te előbb jöttél át Pestre, mint a szüleid?

Igen, én '47-ben jöttem át. Az is egy agyrém volt, a történelem agyréme, hogy mivel apám Magyarországon született, Vértesen, ő repatriálhatott Romániából Magyarországra. És ilyen módon minden probléma nélkül, hivatalosan átjött, és a feleségét, vagyis az anyámat, aki ugye Nagyváradon, tehát Romániában született, áthozhatta. De valami érthetetlen okból engem már nem, noha kiskorú voltam. Tehát nekem szöknöm kellett. Úgyhogy én '47-ben már nem először szöktem. '44-ben Magyarországról Romániába, '47-ben Romániából Magyarországra. Egyébként nagyon könnyű volt. Le kellett fizetni a románokat, a magyaroknak meg beadni valami hülyeséget.

Papírok, minden nélkül?

Minden nélkül. Egy barátommal, Szilágyi Oszkár-al együtt jöttem, akit azóta elgázolt az autó. Ő nyomdász volt. Följöttünk Pestre, egy darabig itt laktam al-bérletekben, aztán apám megvette ezt a lakást, ahol most lakom, és én is ideköltöztem. Azt meséltem, hogy hogy találtam ezt a lakást? Mert én találtam. Amikor feljöttem, egy címem volt, a Csillag Veráé a Szent Ist-ván parknál. Csöngettem, egy bőrönd volt nálam. Vera kinézett, ki vagy? Mondtam, hogy Kupfer Rafael, rö-högött, gyere be. Vera gyönyörű volt, akkor még Kál-dor nem volt lecsukva, a másik Gyuri, Bálint György már halott volt. Hol fogsz aludni, kérdezte Vera, s hogy aludjak ott. Ott aludtam, másnap elkezdtem lakást ke-resni, és egyszer csak ide keveredtem, ebbe a lakás-ba. Egy Kohányi-Szabelly nevű ember lakott itt. Azt mondta, hogy ideadja a lakást nyolcvan Napóleon-ara-nyért, mert ő menni akar innen, disszidálni akar. Ak-kor már itt voltak Pesten a szüleim is, laktak valami másik helyen, én újságoltam nekik, hogy a lakás meg- van és nyolcvan arany. Az apám mondta, hogy rend- ben, épp ennyije van, megegyeztek a Kohányival, de az még a városi bundáját is meg akarta vetetni velük, apám mérges volt, erre már nem volt hajlandó. De így is jó volt, nyolcvan Napóleon-aranyért meglett a la- kás, ami rettenetes állapotban volt, üveg, minden nél- kül, ugye '47-ben. Egyébiránt ez a Kohányi a Tóth Ti- hamér unokaöccse volt, ez a lakás is az övé, *A tiszta férfiúság* szerzőjévé volt, úgyhogy képzelhetni, mi- re nevelte a Tóth Tihamér ezt a Kohányit. Szóval ezt a lakást én szereztem, a szüleimnek pár kocsu cuccuk azért volt, apám lefizette a kurticsi román vámot, és a bútort, a műszert, ami megmaradt könyv, azt áthozta. És akkor evvel a cuccal beköltöztünk. De egy évig sem

maradtam itt, mentem az Eötvös Collegiumba. A kol- légium nekem a XIX. századi magyarságot jelentette, a liberális Magyarországot, a centralista, liberális Eöt- vös Józsefet, Szalay Lászlót, Aranyt, ezt a világot. Ezt jelentette már a külsejével is, a nagy folyosók, a nagy körfolyosók, mint a váradi Szent László Gimnázium- ban. Ezek a század végén ezer évre épült, nagy, komoly épületek voltak. Ott két barátságom kezdődött, ami máig is tartana, ha Szűcs Jenő élne. Az egyik barátom volt Szűcs, ami alapvető fontosságú dolog az életem- ben, a másik meg, furcsa módon, egy vegyész, Kucs- man Árpád, aki a szerves kémia professzora, és akivel negyven éve minden héten találkozom, minden szom- bat este itt van nálunk. Holnap nem lesz, mert ti jöttök, és ezért lemondtam rossz lelkiismerettel, de negyven éve, ha Pesten vagyok, és ha ő is Pesten van, minden szombaton itt van. Itt volt Klári, a feleségem életében is, és itt van azóta is. Tehát a kollégiumban két sűríg tar- tó barátság kezdődött, két nagyon különböző emberrel. És egy csomó más persze, például Domokos Matyi, aki- vel ugyancsak ott ismerkedtem meg, és Lator László, hogy csak az ismert neveket mondjam.

Hogyan kerültél épp az Eötvös Collegiumba?

Hát az nem túl érdekes, nem is nagyon vagyok rá büsz- ke. 1948-ban megoperáltak, és gipszben feküdtem a lá- bammal. Egy szép nap megjelent egy nálam két-három évvel idősebb, Csatári Dániel nevű úr, akit akkor még nem ismertem. Egyébként ő is nagyváradi volt. Ő volt a kollégium párttitkára, történészhallgató. Csöngetett, bejött, én ugye ágyban voltam, és azt mondta, hal- lottam rólad, hogy tehetséges, értelmes fiú vagy, és a

bölcsészet érdekel, nekünk pedig szükségünk van okos, szocialista, kommunista módra gondolkodó emberekre, gyere a kollégiumba. Hát ez engem nagyon elbűvölt, és jelentkeztem. Volt egy elég kemény felvételi, amin megfelelttem, és fölvettek. Egyébként éppen ő zárt ki aztán egy év múlva, az ő szava döntött, hogy kizártak.

De most, még a kirúgás előtt, beszélj a nagy tanárokról.

Gáldi László tanított románra. Egyedüli hallgatója voltam a kollégiumban, az egyetlen román szakos azon az évfolyamon. Illetve ott volt még Sárosi Bálint, aki népeznekutató lett. Az első órán azt mondja Gáldi a furcsa, magas hangján, hogy Réz úr, akkor a következő órára, jövő hétre olvassa el Eminescu összes művét, írja ki belőle a magyar vonatkozású dolgokat, és próbálja értelmezni, hogy Eminescu és a magyarok. Hát, mondom, tanár úr, ez nagyon sok lesz, mert ez húsz kötet, és magyarból is kell készülnöm, meg franciából is kell készülnöm, meg marxizmusból, és mit tudom én, miből. Nem tudom egy hét alatt azt a húsz kötet Eminescut elolvasni. Elég jól tudok románul, de hát ez túl sok. Nem érdekel. Mondom, tessék megengedni, hogy csak a verseiből készüljek. Nem, a teljes Eminescuból készül. Köszönöm. Fölállt, és ment ki. És hát akkor nem volt mit csinálni, az ember még három éjszakát fönnmaradt, és elolvasta az összes Eminescut, kiírta a magyar vonatkozású dolgokat, és próbált valamit mondani róla. Tehát ott tényleg így ment, pedig ez már a rossz Eötvös Collegium volt.

És milyenek voltak a napok? Illetve az éjszakák, hisz ezek eléggé össze kellett folynának, neked három szakod volt ráadásul.

Igen. Hát rengeteget olvastunk. Olyan könyvtár volt, ahol nem volt könyvtáros, tehát bementél és elhoztad a könyvet. Fölvihetted a szobába is, olyankor be kellett tenned egy cédulát, hogy nálad van, ezt tisztességesen csináltuk is, és amikor elolvastuk, tényleg visszahoztuk. Négyen voltunk két szobában. Ez úgy nézett ki, hogy egyik szobában voltak az ágyak a négy sarokban, a másik szobában volt a négy íróasztal. Én Németh Gézával laktam, aki Németh G. Béla néven lett egyetemi tanár, Horányi Mátyással, aki spanyolos lett, és még egy fiúval, aki öngyilkos lett. Vidéki tanár volt. Velük voltam együtt. És az ember ült tíz órát, tizenkét órát reggel a könyvtárban. Nem lehetett Gáldinak nem elolvasni Eminescut. Nem ismerte azt a fogalmat, hogy nem.

Gáldi honnan tudott oroszul?

Gáldi onnan tudott oroszul, hogy nyelvzseni volt, és politikailag, hogy úgy mondjam, ingatag férfiú, aki a negyvenes években írt egy tanulmányt Mussolini stílusáról. Aztán amikor az oroszok érkeztek a Kárpátokig, akkor azt mondta, hogy ő megtanul oroszul. És mire ideértek, addigra kiadta a Hadrovics–Gáldi-féle szótárt, azótá is az az orosz szótár.

De a Hadrovics csak jobban tudott.

Hadrovics tudott eleve, mert jugoszláv, szerb vagy valami horvát, vagy nem tudom, micsoda volt. Gáldi két hónap alatt úgy megtanult oroszul, ahogy te magyarul beszélsz. Szóval ő nyelvzszeni volt. Na de hát ő úgy tanult meg, hogy akkor huszonnégy órát tanult oroszul. Ezeknek az embereknek teljesen más fegyelme volt, mint nekünk, vagy mint az utánunk jövőknek. Itt nem volt mese. Meg kell oroszul tanulni, mert jönnek az oroszok, és akkor leült, és addig nem állt föl, amíg nem tudott oroszul úgy, mint Tolsztoj. Kis túlzással. Tőle nem annyira morált tanult az embert, mint ezt az őrált tanulást, szóval ezt a tébolyult filozfságot. Persze isteni nyelvérzéke volt, sokkal jobb, mint nekem, és azt nem lehetett megtanulni tőle. Őt nem szerettem egyébként, csak imponált. Gyergyait nagyon szerettem. Az nagy ügy volt. Először román–magyar–francia szakos voltam, tehát háromszakos, aztán jött egy egyetemi reform, le kellett adni egyet, és én a románt adtam le. Akkor már főleg a francia foglalkoztatott. Tanári szempontból a magyar nem volt olyan jó, mint a francia. Keresztury Dezső már nem tanított, egy-két fiatalabb tanár volt, szóval nem volt olyan jó. Gyergyainál, azt hiszem, ketten vagy hárman voltunk, és minden héten tartott egy órát. Kétórás órát pár embernek. És föl-adott egy nagy anyagot a következő hétre, és egy dolgozatot is kellett írni. Én akkor nagyon marxista voltam, és a dolgozataim általában társadalmi vonatkozásokkal foglalkoztak. Gyergyai kijavította a nyelvi hibákat, mert azért az bőven volt, és mindig odaírt a véleményét, természetesen franciául. Ötször írta azt, hogy nagyon érdekes, ahogy ön, Réz úr, foglalkozik a társadalmi problémákkal, hogy például a rabszolgasors Mérimée-nél miért olyan érdekes, de úgy látom, mintha

ön elfojtaná a kétségtelenül föl-fölbukkanó hajlandóságát a pszichológiai ábrázolás módszerei iránt. Ezeket épphogy pedzi, de utána nem akarja, nem meri kifejezni. Azt tanácsolnám, mint öreg barátja, hogy talán foglalkozzék ezzel az érzékenységgel is. És ez, mondjuk, négyszer vagy ötször megismétlődött különböző formákban. Aztán egyszer azt mondta, hogy hát, Réz úr, jöjjön el velem sétálni. Akkor a Ménesi úton sétálgatva elmondta, hogy nagyon érdekes ez a marxizmus, nagyon jó dolog, rengeteg mindenre rávilágít, roppant sokat tanul belőle így öregem, és örül, hogy megismerkedett vele, de ő azt hiszi, hogy azért Sainte-Beuve-öt is olvassam, és foglalkozzam ilyesmivel is.

Ezek a nagy tanárok akkor már féltek?

Igen, szerintem Gyergyai tőlem is félt, azért csomagolta ezt így be. Félték.

És tőled – hülye kérdés – joggal?

Nem. Annyiban semmiképp sem joggal, hogy életemben nem jelentettem föl senkit, tehát ilyen értelemben véve nem. Én úgy képzeltem ezt akkor – teljesen hülyén –, hogy az én világnézetemben vagy a mi világnézetünkben egy csomó olyan dolog van, ami jobb, mint a régi társadalmak világnézetei, és ezeket el kell magyarázni, vitatkozni kell, és meg kell győzni az embereket az igazságunkról, de nem erőszakosan. Az föl sem merült bennem, holott láthattam volna, hogy a történelemben ez hogy történik. Úgy képzeltem, hogy én Gyergyait meg fogom arról győzni, hogy hogyan kell az irodalomhoz közeledni. Tehát nem joggal félt tőlem, de

akkoriban ez természetes reakció vagy magatartás volt. Emlékszem, egyszer megkértem, illetve mondtam neki, hogy szeretnék fordítani, és hogyan kell ezt elkezdni. Milyen módszerrel? Ő erre azt felelte – azért mondom, mert szerintem ez nagyszerű módszer –, hogy kell egy olyan könyv vagy vers, amit egy nagy fordító már lefordított. És azt úgy kell lefordítani, hogy csak az eredeti szöveget szabad nézni, a magyart nem. És aztán ha kész van, Réz úr, akkor szépen összenézi a nagy fordítóét a sajátjával. Abból lehet a legtöbbet tanulni, hogy egy Tóth Árpád vagy mit tudom én, ki, hogyan csinálta. Na és ha ez megvan, a végén két lehetőség van, mondta Gyergyai, az egyik, hogy az ember okul belőle. Hát igen, mondtam, és mi a másik? Az az, kérem, hogy agyonlővi magát, mikor látja, hogy milyen is az övé a másikhöz képest. Na, én lefordítottam végig a Gautier Baudelaire-életrajzát, az egy szép szöveg, egy kisebb könyv, nyolcvan oldal vagy mennyi, szóval sok. És ugye Tóth Árpád már lefordította. Nem puskáztam, tényleg bele nem néztem Tóth Árpádéba, s a végén összehasonlítottam. Mit mondjak, szörnyű volt, már-mint az enyém. Hiába tudtam én jobban franciául, nem sokra mentem vele. Mindenhol az övé volt a jobb. Persze Gyergyai megkérdezte egy idő után, hogy mi lett a Gautier-val. Agyonlőttem magam, tanár úr, mondtam. Hát igen, kérem, mondta Gyergyai. Aztán nagyon jóban lettünk haláláig. Minden írásomat, könyvemet elküldtem neki. Az elsőről, egy kis Proust-könyvről írt egy elég ironikus kis kritikát egyébként. Gyergyai óriási figura volt. Az irodalmat megszerettetni, simogatni egy művet, és úgy felmutatni. Hihetetlen volt az öreg! Imádtuk.

Te Proustot, Az eltűnt idő nyomában Gyergyai fordításában vagy franciául olvastad?

Ami addig magyarul megjelent, körülbelül egyharmadát az egész műnek, azt az ő fordításában. De később megkaptam az egészet, ami tizenvalahány kötet, és van egy háromkötetes Pléiade-féle bibliapapíros kiadásom is, a többit tehát franciául. Méghozzá elég korán olvastam. Elmondom neked az okát, de ez nagyon sznob történet. Szerelmes voltam, Gobbi Hildába, méghozzá azért, mert amikor egyszer a szüleim fölhoztak Pestre, megnéztem *A sasfiókban*. Imádtam. Valamelyik újságban megjelent vele egy interjú, hogy mi a legkedvesebb színe, ki a legkedvesebb költője satöbbi. És hogy ki a legkedvesebb írója, mire azt felelte, hogy Proust. Ami valószínűleg nem volt igaz, ő is sznoboskodott, akkoriban divatban volt Proust. Aztán '43-ban vagy talán '44-ben lejött Váradra a *Karnyónéval*. És akkor én elővettem Proustot apám könyvtárából, és elolvastam, azért, hogy ha autogramot fogok tőle kérni a művészbejárónál, akkor a Proustot fogom odatenni a papír alá, hogy lássa, én tizennégy éves fiú létemre már olvastam Proustot. De nem akartam csalni, tehát tényleg el is olvastam. Egy szót nem értettem belőle, de élveztem, főleg azt az elalvás-részt az elején. Azt még úgy-ahogy megértettem, a későbbiekét már nem. El is vittem magammal a könyvet, Gobbi ki is jött, aláírta, persze nem látta, hogy mit tettem a papír alá, úgyhogy semmire se mentem az egésszel. Aztán tizenöt-húsz éve, mikor már jóban lettünk, elmondtam neki. Megcsóolt, és nagyon boldog volt ezzel a történettel. Milyen egy hülye voltam, mondta magára, még hogy Proust, a fiatal színésznő megjátszotta az eszét. Visszatérve

a kollégiumhoz, egy évig jártam oda, de egy csomó barátság született. Ma is van, hogy csöng a telefon, és jelentkezik Izsák golya. Az első évesek voltak a kurva golyák, a másodévesek a szar golyák, a harmadéveseket tanár úrnak, a negyedéveseket főtanár úrnak hívtuk. A jelentkezők voltak a golyatojasok. Bizonyos értelemben egy maffia volt az Eötvös. Összetartottak az emberek, mint ahogy van ez a világ mindenhol, ha Oxfordban végez valaki, vagy az École normale supérieure-ben, hogy egy nagy hasonlatot mondjak.

Egyébként a szolidaritás a volt tanárok és a volt tanítványok között is működött? Például Füleppel?

Fülepp tanított bent művészettörténetet. Kevesen jártunk az óráira, mert összesen egy művészettörténetés hallgató volt, Németh Lajos, de volt öt-hat ember, köztük Domokos Matyi és Fodor Bandi, akik nagy tisztelői voltak. Én kevésbé voltam nagy tisztelője, de én is jártam hozzá, aztán kirúgott. Egyik órán azt magyarázta, hogy 1912-ben kint volt Párizsban, és egyszer a városban valakitől megkérdezte, hogy hol áll Rodinnek *A gondolkodó* című szobra, mert hallott róla, és meg akarja nézni. És akkor az illető azt mondta, hogy a Panthéon előtt. Akkor még ott állt. Mire ő elcsodálkozott, hogy az lehetetlen, hiszen ott lakik a Panthéon mellett, és mindennap háromszor elmegy előtte, és ott nincs ilyen szobor. De hát ott van. És aztán hazafelé megnézte, és tényleg ott volt a szobor. Hát lehet jó az a szobor, ami előtt én naponta háromszor elmegyek, és nem veszem észre, kérdezte Fülepp. Én akkoriban rajongtam Rodinért, és irtó pimasz kölyök is voltam, tehát

visszakérdeztem, hogy hát biztos a szoborban volt a hiba, professzor úr? Na, erre fölugrott, és azt mondta, hogy pimasz vagyok, és kirúgott az óráról. Aztán egy idő múlva mondta ott a többieknek, hogy hívják vissza a Réz Pált. De megsértődtem, és nem mentem.

Ez '48 őszén volt?

'48 nyarán, amikor bekerültem a kollégiumba.

De ez már az Eötvös Collegium vége.

Igen, majdnem a vége. Már nem Keresztury volt az igazgató, hanem Lutter Tibor, de azért akkor még kollégium jellege volt, az órákat még bent tartották. '49 végétől számítjuk a végét, akkor rúgtak ki egy hét alatt huszonöt embert: Hankiss Elemért, Domokos Mátyást, Lator Lászlót, Fodor Andrást, Ritoók Zsigát, engem... nem is tudom már sorra venni. Szász Imre megírta a *Ménesi út* című könyvében. Furcsa módon velem kezdődött, noha én voltam a legjobb fiú.

A Szűcs Jenő megfürdetése volt az egyik vádpont ellened. Ez igaz volt egyébként?

Igen. '49 nyara volt, és a szüleim nyaraltak, a kollégiumban nem volt semmi, mert mindenki hazament. Nem volt konyha, nem volt fürdési lehetőség, a lakásunk pedig üresen állt. A kulcsot anyám lent hagyta a házmesternél, én pedig két kollégistát, Szűcsöt és egy Illés Laci nevű német szakos, egyébként szíjártóházi fiút elhoztam ide. Vettünk húsz deka parizert, azt meg ettük, és utána megfürödtünk. Aztán visszamentünk

a kollégiumba, és Illés Laci elmesélte valakinek, tudom is, hogy kinek, ma is él, és az másnap följelentett bennünket, hogy orgiát rendeztünk a nagypolgári lakásban, ahol én a munkás- és parasztfiúkat nőkkel traktáltam, megfürdettem, meg nem tudom, még mit csináltam velük. Behívtak az egyetem pártbizottságára, ahol egy elég rémes nő megmutatta a följelentést. Erre elkezdtem röhögni, és mondtam, hogy a Szűcs nem munkásszármazású, bíró volt az apja a háború előtt, úgyhogy nem lehetett megrontani, mert eleve burzsuj. Az Illés Laci, az tényleg parasztfiú, de hát őt sem kellett megrontani olyan nagyon. Parizert ettünk, nő nem volt, ez az egész egy baromság. Erre a párttitkárnő elengedett, és nem csinált ügyet belőle, ebből tehát nem lett baj. De néhány hónappal később, amikor a kizárásomra került sor, ezt is felhozták ellenem, és nem is tudtam megvédeni magam. Úgyhogy komoly vádpont volt, hogy mint Szókratész a fiatalságot, én megrontottam a munkás- és parasztfiatalokat azzal, hogy megfürdettem őket.

Na de voltak még egyéb vádpontok is.

Igen, elég hülye vádpontok voltak. Az egyik a *Berlin el-este* című szovjet háborús film volt. Azt megnéztük kollektíve, akkor már voltak ilyen kollektív hülyeségek. Utána rosszkedvűen baktattam föl a Himfy-lépcsőn, mellettem jött egy orosz szakos gólya, most Debrecenben egyetemi tanár, ha még az, egy elég nagy marha, és én azt mondtam ott neki, hogy hát baromi rossz volt ez a film. Ő meg azonnal följelentett. Ez is elég súlyos vádpont volt. Négy volt összesen. A harmadik az volt, hogy nagypolgári származású vagyok, ami nem igaz,

mert egy orvos azért nem nagypolgár. A negyedik pedig, hogy a Lukács–Rudas-vitáról – amire, azt hiszem, már senki nem emlékszik – azt mondtam, hogy hát ez egy éktelen hülyeség, egyik rémesebb, mint a másik, de akkor már inkább a Lukács. Lukács Györgyöt Rudas László megtámadta, és Rudas képviselte a párt álláspontját, én meg ráadásul még Lukácsot is ilyen nyeglén vállaltam.

Ez a kizárás már a Rajk-per után volt. Azt hogy éltétek meg?

Ma mindenki azt mondja, tudta, hogy Rajk nem bűnös. Én nagyon furcsán éltem meg. Egy dolgot mondok el, amiből talán kiderül valami. Az egyetemen gyűlést tartottak, amire behívtak minket, kollégistákat is. Egyébként nem nagyon jártunk az egyetemre, mert a kollégiumban voltak az órák. A bölcsészkaron, a Múzeum körüli épületben a legnagyobb teremben tartották a gyűlést, és két szavalókórus is megjelent. Valaki beszélt Rajk ellen, és az egyik sarokban az egyik társaság azt kiabálta, hogy „kötelet a nyakára”, mire a másik azt ordította, hogy „húzd meg!”. Nem tudtam, hogy ez lesz, csak úgy belecsöppentem. Udvaroltam akkoriban egy gyönyörű lánynak, aki népi kollégista volt, és ez az én plátói szerelmem ott állt az egyik szavalókórusban, és amikor arra került a sor, akkor elordította magát, hogy „húzd meg!”. És akkor én rosszul lettem. Rám jött egy hányási roham, kirohantam a teremből, berohantam a vécébe, és ott megkönnyebbültem, mert valami iszonyat volt az a kép, hogy egy gyönyörű lány azt ordítja, hogy „húzd meg!”. De persze nem tudtam, hogy ettől lettem rosszul, ez a dologban az érdekes. Tehát a zsigereim jobban működtek, mint az agyam. Én

nem gondolkodtam azon, hogy Rajk bűnös-e vagy nem. Elfogadtam nagyjából, hogy bűnös, vagy mit tudom én. Szóval, nem merem ezen gondolkodni. Viszont rosszul lettem attól, hogy egy szép fiatal lány azt kiabálja, hogy akasszanak föl valakit. Körülbelül ez volt az én reakcióm a Rajk-perre, de ez nem tipikus. Illetve nem vagyok benne biztos, hogy tipikus. Mert vagy az volt, hogy valaki tudta, hogy nem bűnös Rajk, de nem merte kimondani, vagy azt hitte, hogy bűnös. Én nem foglalkoztam ezzel érdemben. Valószínűleg ez is aljasság volt a részemről, hogy nem akartam ezzel foglalkozni, mert félttem attól, hogy végiggondoljam. Azt hiszem, ez lehetett, nagyjából így emlékszem rá. Az a baj az ilyen emlékekkel, hogy az ember már nem arra emlékszik, ami történt, hanem arra, hogy is mesélte ezt el húsz évvel ezelőtt, tíz évvel ezelőtt, harminc évvel ezelőtt. És már a sztorit színezi, kerekíti tovább vagy rövidíti, és már rég nem az esemény van, hanem a lemez, amit elmondasz. Ezt te még nem tapasztalod magadon?

De, néha már tapasztalom. Viszont ilyen értelemben a történetmondás, vagy ha úgy tetszik, nagyszóval, a történelem maga is ilyenfajta „színezés”, elrajzolás. Vagyis az események azáltal vannak, ahogyan meséled.

Hát igen, csak kérdés, hogy mennyire mesélem azt, ami lényeges volt. Nagyjából így kellett hogy történjen, azt hiszem. De visszatérve a Rajk-perre, ez Szűcsnek se jelentett problémát, aki nálam sokkal egzaktabb ember volt, történészként ez eleve a szakmájához is tartozott, és ötvenszer jobb tudós volt, mint én, ha én egyáltalán tudós vagyok. Úgy gondoltuk – legalábbis addig

az öt évig, amíg ez tartott nálunk, ami nem olyan nagyon hosszú idő –, hogy ez olyan metódus, a világnak egy olyan megközelítése, amely jó, helyes, és amelyet a tudományban, az életben, a politikában és az erkölcsünkben egyaránt alkalmazni lehet. Ez volt az első stáció. (Szűcs egyébként egy népi kollégium igazgatója volt Debrecenben, úgy került föl, noha erősen polgári származású volt.) Aztán volt egy olyan szakasza az ő és az én gondolkodásomnak, amikor azt állapítottuk meg – van egy gyönyörű levele erről, amit egyszer kéne publikálni majd –, hogy hát mi már arra nem vagyunk alkalmasak, hogy Kánaánba elérjünk, hogy pozitív dolgokat csináljunk, csak arra, hogy leküzdjük, fölrobbant-suk a polgári világot. Kamikaze élet a mi életünk. Szét tudjuk verni, ami van, erre jók vagyunk, forradalmárok vagyunk, de igaz ránk Mózes története is, aki nem véletlenül állt meg Kánaán határán, a népet odáig elvezette, de ő maga nem ment be. Ma már nagyon utálok ezt a gondolatmenetet, és Szűcs is nagyon utálta, mert nagyon nem szeretem, mikor az ember azt mondja, hogy valami jobb nála, és hogy ő arra már nem alkalmas. Mindenesetre volt egy ilyen szakasz is a gondolkodásunkban, és aztán jött a harmadik, hogy hát ez az ország nem Kánaán. Az egész dolog nem stimmel, hülyék voltunk. Ez volt körülbelül a menete, ami eltartott négy-öt évig. Nagyon vonzó emberek voltak, akik akkoriban ezt az ideológiát árulták. Azért gondold el, hogy Nagy Lajos kommunista volt, Déry Tibor kommunista volt, Zelk kommunista volt. Nem akármik voltak ebben az időben a magyar értelmiségben. Sőt, még azt mondom, hogy Révai sem volt akármik.

Meg Lukács sem volt akármik.

Lukács sem volt akárki. Lehetne sorolni az embereket. Én Lukácsot nem szerettem istenigazából soha. Jártam a szemináriumára, nekem nagyon elvont volt, nagyon életidegen. Nagy Lajost imádtam, ma is imádom. Vagy József Attila, hogy mást ne mondjak. Derkovits. Hát azért ők nem voltak olyan szellemek, akiket csak úgy félre lehetett tolni, vagy akiket ma félre lehetne tolni. És ez nagyon erősen hatott az emberre. Azt meg ki tudta, hogy mi van falun? És '49-ben talán még nem is volt olyan rémes falun. Úgyhogy össze tudtuk, vagy azt hittük, hogy össze tudjuk ezt egyeztetni. Az volt az érzésünk.

És mit gondoltál magadról, hogy mit fogsz kezdeni az életeddel? Mit fogsz csinálni?

Egyetemi tanár leszek, a XX. századi magyar irodalommal vagy francia irodalommal fogok foglalkozni, ki fogok menni a Sorbonne-ra, egy-két évet ott fogok tölteni, megtanulok végre rendesen franciául, mert hát nem tudtam, most sem tudok, ott leszek egy darabig, és akkor vissza. '48-ban még voltak a kollégiumban ösztöndíjak.

Majdnem ki is mentél.

Igen. '49 volt az első év, amikor már nem engedtek ki senkit, és akkor ennek vége volt. Horváth Jánost még hallgattam, épp az utolsó óráin, nagyon imponált nekem, ő volt az egyetlen, aki úgy istenigazából imponált. Rettenő konzervatívnak és reakciónak tartottam, de hát egy nagy figura volt. Azt gondoltam, hogy majd én leszek a marxista Horváth János, de olyan szinten, mint

ő. Érted? Valami ilyesmit képzelt akkor az ember. Nem gondolt arra, hogy ilyen nincs, hogy marxista Horváth János. Hogy az nem jön össze.

És arra, hogy lapot szerkessz, könyveket adj ki, nem is gondoltál?

Nem, akkor ez nem merült föl. Meg az is volt, hogy amikor kirúgták az embert, behúzta a nyakát, és az volt a probléma, hogy fogok megélni? Visszakullogok apámékhoz, akiktől eljöttem? Vagy hogy lesz ez? Lutter Tibor, a kollégium igazgatója azt mondta a kizárás után, mikor lementem a szobájába, hogy nézze, Réz elvtárs, magának nincs problémája, maga visszamegy a szüleihez. Hát, mondom, furcsa tanácsot ad nekem, Lutter elvtárs, azért zárnak ki, mert nagypolgári származás vagyok, és akkor most menjek vissza a nagypolgári szüleimhez? Nem értem ennek a logikáját. Nem megyek vissza hozzájuk.

És tényleg nem mentél vissza? Az alatt a másfél év alatt, amíg Eötvös-kollégista voltál, milyen volt a kapcsolatod velük?

Nagyon rossz. Anyám egyszer-kétszer behozott csomagot, mert hát éhezünk vagy majdnem éhezünk a kollégiumban, pénzem sem volt. Nagy ritkán vasárnap eljöttem hozzájuk ebédelni, de ritkán, és akkor is valahogy feszélyezett volt a hangulat. Apám meg volt sértve, hogy nem mentem orvosnak, és elég tapintatlan módon mindig rákérdezett, hogy jól döntöttem-e. Szóval, nem hagyta magát legyőzni, nem fogadta el, hogy az lett, amit én akartam, folyton vacakolt,

kellemetlenkedett. Úgyhogy inkább éhen haltam volna, mintsem visszajöjjelek. És akkor az történt, hogy a Vörösmarty téren találkoztam Simó Jenővel, aki ugyancsak Eötvös-kollégista volt, olasz szakos, de jóval fölöttem járt, és nagy ember volt akkoriban. Az előbb beszéltem az összetartásról a kollégisták között. Na, ez ennek a jó példája. Mi van, tanár úr, kérdezte. Hát, mondom, kirúgtak a kollégiumból. Miért? Nagypolgári származású vagyok, meg azt mondtam a *Berlin el-estére*, hogy szar, és Dezső gólya följelentett emiatt, és Lukács miatt is... Szóval elmondtam neki pontosan. Jaj, de jó, akkor jöjjön a Szikrához lektornak, én vagyok ott az irodalmi osztály vezetője. Az ott volt a Vörösmarty téren a Goldberger-házban. A kollégisták magázódtak, azért mondom így a történetet, ez régi divat volt. Pártkiadóhoz ezek után? Azt mondja, igen, nyugodtan. Ott üresek voltak az íróasztalok, kellett az ember, így aztán '49 legvégén fölvettek 1001 forint fizetéssel. Ez volt az első fizetésem. A Szikránál megtanultam a mesterségnek a technikáját. Nem olyan nagy ügy, három hónap alatt meg lehet tanulni, hogy mi a különbség a garmond és a Garamond között, és így tovább. Tehát a nyomdai dolgokat, azt, hogy hogy néz ki a napi folyamat egy kiadóban. Az igazgató, Tamás Aladár igen kellemetlen ember volt, egy rossz értelemben vett régi munkásmozgalmi ember. De hát nagyon fölöttünk volt, úgyhogy nem nagyon találkoztunk. A kollégák között viszont sok kellemes ember volt. Tehát azzal foglalkoztam, hogy a technikai dolgokat megtanultam. Volt egy úgynevezett marxista lektorátus, én nem ott dolgoztam, annak Czóbel bácsi volt a vezetője, egy alacsony, széles vállú ember, aki a Szovjetből jött haza, és mindent tudott, ami Marxszal és Engelsszel kapcsolatos.

Van egy kiadás, az úgynevezett MEGA, a Marx-Engels-Gesamt-Ausgabe, amit könyv nélkül tudott. Tehát, ha az embernek volt egy idézete franciául vagy oroszul, vagy bármilyen nyelven, akkor bement a Czóbel bácsihoz, és ő azt mondta, hogy 17. kötet, 423. oldal. És stimmet. Szóval egy talmudista volt, egy bibliamagyarázó. Nagy tekintélye volt ezért. Egyszer átmentem hozzá, kopogtam, nem felelt. Erre benyitottam, és ott állt fejen a kopasz, tömzsi kis ember a szoba közepén, pontosabban az íróasztalon. Kicsit vártam, ő is várt egy darabig, aztán leugrott. Én meg mondtam, azért jöttem, Czóbel elvtárs, hogy megkérdezzem, Marx hol mondta azt, hogy... Mindjárt levette a kötetet, megmutatta, és utána azt mondta, hogy hát egy kicsit biztos csodálkozik, Réz elvtárs, hogy én itt fejen állok. Maga valószínűleg nem tudja, hogy én a Szovjetben koncentrációs táborban voltam öt évig, és ott csak úgy lehetett életben maradni, hogy az ember folyton vigyázott a fizikumára. Teljesen elképedtem, hogy a Czóbel egy koncentrációs táborban volt. Tényleg? Koncentrációs táborban tetszett lenni? Igen, mondta, méghozzá fönt északon, az Északi-sarkkör közelében, úgyhogy nem volt ott nagyon jó. De töretlenül megmaradtam kommunistának, és látja, most is a Marx-Engels-Gesamt-Ausgabét csinálom.

Könyvekre emlékszel, amiket szerkesztettél?

Klement Gottwald csehszlovák államelnök válogatott beszédeit például, aztán a Cseka elnökének, Feliks Dzerzsinszkijnek a válogatott nem tudom én micódait – szóval nem olyan nagyon jó könyveket. Fordítanom is kellett, kiadtuk a francia kommunista párt

valamilyen vezetőjének a cikkeit *Marcel Cachin élete és harca* címmel. Már nem tudom, a nevem rajta van-e, gondolom, igen. De közben volt egy Nagy Lajos-könyv is, szóval, volt irodalom is néha. Az sem volt csak fekete vagy csak fehér. De nem tartott nagyon sokáig, mert Simót kinevezték a Szépirodalmi Könyvkiadó irodalmi vezetőjévé, és átvitt magával.

3.

ELIGAZÍTÁSOK ÉS
AGYRÉMEK

Úgy tűnik, hogy '50-re befejeződik az életednek ez a munkásmozgalmi, másként fogalmazva messianisztikus, de mondhatom úgy is, hogy marxista időszaka. Akkoriban te vontál valamiféle mérleget erről? Végiggondoltad ezt az időszakot, vagy benned még akkor nem zárult le?

Nem zárult le, legalábbis túlzás volna mondani, hogy én akkor mindezt tudtam. De azért mentségemre mondom, hogy tizenkilenc-húsz éves voltam, és akkor nem úgy gondolkodik az ember, mint most, öregén. Nem tisztáztam ezt még akkor, és amellet, ha nagyon tisztességes akarok lenni – és végül is miért ne akarjak –, azt kell mondjam, az emberben volt egy félelem attól, hogy végiggondoljon dolgokat. Nagyon úgy nézett ki, hogy ez a világ a világ végéig fog tartani, eszébe nem jutott senkinek, hogy ennek bármikor vége lesz. Hazudik, aki azt állítja, hogy tudta. Senki nem hitte komolyan, hogy fehér lovon bejön Eisenhower vagy Horthy, vagy nem tudom, ki. Az volt az életöszönünk, hogy ezt valahogy tudomásul vegyük, és hogy ne gondoljuk végig az abszurditását. Ezt halasztgattuk, ameddig lehetett. Tehát csak azzal a fikcióval lehetett élni, hogy azért ez nem egy fasizmus, ez nem egy rémség. Nem

olyan, mint a fasizmus. És ezt próbáltuk húzni a legkülönbözőbb módokon, ameddig csak lehetett. Proustnak van az a jó kifejezése, „Les intermittences du coeur”, amit nem lehet lefordítani, a szív intermittenciái, himbálózásai, kihagyásai, hullámvázai – valami ilyesmi volt akkoriban, hol ezt gondolta az ember, hol azt gondolta. Hol azt mondta, hogy ez egy örület, ebben nem lehet élni, hol azt mondta, hogy hát azért mégis, a Marx, az jól képzelte el, és ezek így váltakoztak. Nem lehet azt mondani, hogy én ’50-re tudtam volna pontosan, hogy miről van szó, ez így nem igaz. Ez egy sokkal hosszabb folyamat volt. ’52, de főleg ’53, a Nagy Imre-féle kormányprogram volt a határ. 1950 után már nem jártam gyűlésekre, de a kiadónál a szikrája sem merült föl, hogy ez ellen csináljunk valamit, szabotáljunk. Azt hiszem, józan emberben nem merült föl ilyesmi, vagy maximum negyven emberben országszerte. Nem. Inkább finnyasság, undor volt bennünk. Az ember bement dolgozni, és akkor tartottak egy gyűlést, és azt kérdezte a párttitkár, honnan tudjuk, elvtársak, hogy a munka becsület és dicsőség dolga, mint Sztálin elvtárs mondta. Onnan tudjuk, hogy bejövünk reggel, és ki van írva. És ezen aztán röhögtünk, ugyebár, mert ez elég röhejes volt. De nem biztos, hogy ebből az is következett, hogy azt, hogy a munka becsület és dicsőség dolga, kétségbe vontuk volna. Csak a megjelenési formáját vontuk kétségbe. De a formáit mindig és rögtön kétségbe vonta az ember, azok tényleg elviselhetetlenek voltak.

1952-ben a Szépirodalmi két híres, fiatal lektora, Vas István és Réz Pál megtisztelő feladatot kap, hogy szerkeszteniék meg az antológiát Rákosi

*Mátyás 60. születésnapjára, magyar írók Rákosi Mátyásról szóló írásaiból.**

Vas csinálta a vers részét, én csináltam a próza részét. Szinte minden jelentős író írt a kötetbe, hadd ne soroljam őket, nem szeméremből, hanem mert fölösleges. Például Illyés is szerepel az antológiában egy olyan írással, amit ma is ki lehetne nyomtatni. Abszolút tisztességes írás, a Rákosi-pórról szól. Tolmácsolt egy francia újságírónak Rákosi perében, és leírja ennek a történetét. Beérkeztek tehát a kéziratok az Írószövetségtől vagy egyenesen az íróktól, mi pedig továbbküldtük a pártközpontba rövid véleményezéssel, hogy igen vagy nem, amit többnyire nem fogadtak el. Nem lehetett a szempontjaikat követni. Nem lehetett megérteni, hogy voltaképp mit akartak. És aztán megmondták, hogy mi jöjjön, mi ne jöjjön. Főleg Rényi Péter intézte ezt a pártközpontban, és utólag értettem meg, hogy két szempontjuk volt. Az egyik, hogy a jelentős írók szerepeljenek, méghozzá a nem kommunista jelentős írók, a másik fővonal pedig az volt, hogy a magyar történelem folytonossága, folyamatossága érvényesüljön, tehát Rákosit beillesszék a sorba: Rákóczi, Kossuth, Rákosi. Volt ilyen vers is, annak volt a legnagyobb sikere. Azt nagyon szerették, nagyon elfogadták. Tehát ez volt az elképzelés. Természetesen vacak

* A tizenegyezer példányban megjelent kötet Zelk Zoltán, Illés Béla, Reményi Béla, Déry Tibor, Devecseri Gábor, Darázs Endre, Aczél Tamás, Nagy László, Rákos Sándor, Szabó Pál, Benjámin László, Veres Péter, Nagy Sándor, Örkény István, Szűdi György, Asztalos Sándor, Rideg Sándor, Házy Gyula, Illyés Gyula, Gyárfás Miklós, Képes Géza, Darvas József, Morvay Gyula, Urbán Ernő, Sötér István, Kónya Lajos, Mestersházi Lajos, Hegedűs Zoltán, Cseres Tibor, Somlyó György, Örvös Lajos és Máté György műveit tartalmazza.

antológia lett, irodalmi érték jóformán nincsen benne, talán egy-két írás ér valamit belőle. Megjelent. Senki nem vette meg. Nyilván ajándékba szétosztogatták, és el volt intézve. Lehet, hogy van, aki szégyenkezik miatta. Én sem örömmel gondolok rá, ez elég természetes. Egyszer megkérdezték tőlem, hogy mit éreztem, amikor megbíztak, mi volt az első reakcióm? Hát, az eszembe sem jutott, hogy visszautasíthatom a megtiszteltetést. Azt ma már nehezen ismerik el vagy értik meg a fiatalok, hogy olyan erős volt a belénk ivódott félelem, hogy tényleg öngyilkosság lett volna visszautasítani. Nem úgy értem, hogy föltétlenül megölnek emiatt, hanem egzisztenciális öngyilkosság. Tehát eszembe sem jutott, és, gondolom, Vasnak sem jutott az eszébe, hogy azt mondja, kérem, én ezt nem csinálom. Még az sem, hogy kitalálok valamit, hogy megbetegszem, vagy eltöröm a lábamat, vagy mit tudom én, hanem hogy unottan és keservesen és röhögve végigcsinálom. Ez volt akkor az emberek jó részének az álláspontja – voltak hősök is nyilvánvalóan, és voltak nálam sokkal gyávább és sokkal tisztességtelenebb emberek is. Én ezen a skálán valahol elhelyezkedtem, és természetesnek vettem, hogy nekem ezt meg kell csinálnom, ez hozzátartozik az élethez. Arra emlékszem, hogy Vas mint költő semmiképp sem akart benne szerepelni, és írt egy borzalmas rossz verset, ami azért nem volt olyan rettenetesen vonalas, mert arról szólt, hogy ő Ausztriában, a Rax tetjén siel Etivel, az első feleségével, és ott hall a Rákosi-pörről, és arra gondol, hogy szegény Rákosi. Tehát nem volt olyan borzalmasan vonalas, de nagyon rossz volt, és azzal adta ide, hogy hát ő, ugye, a saját versét nem bírhatja el, de én dobjam ki az antológiából, hogy nem jó. És rá is írtam, hogy sajnos, Vas Istvánnak ez a

verse nem sikerült, a kézirat fölment a pártközpontba, és ott ráírták, hogy hát tényleg nem sikerült, és ez nem is jelent meg. Pistának mindig voltak ilyen ravasz taktikai húzásai, úgyhogy nagy megkönnyebbüléssel összetépte a verset, nem vette föl semmilyen kötetébe, és ezzel el volt intézve. Füst Milán meg azt csinálta, merő idétlenségből persze, hogy a készülő *Lear király*-fordításából ajánlott föl egy jelenetet, ami ugye nem került bele, de ezen röhögött egész Budapest. Az antológiát eltettem, hadd emlékeztessen erre a korra, ez is hozzátartozik az életemhez.

Azt gondoltam, hogy most röhögjünk egy keveset. Volt az ötvenes évek derekán az irodalomnak egy nagyon jellegzetes ága, oldala, része, áramlata: a dilettáns versek. Jobb vagy rosszabb pártköltők, a körülöttük lévő dilettánsok, féldilettánsok verseiből, szakaszaiból, de akár jó költők rémes, dilettáns soraiból különféle paksaméták, gyűjtemények születtek, szinte minden szerkesztőségnek megvolt a magáé. Nekem véletlenül megvan Kormos István legendás gyűjteményének egy változata, amit még Szederkényi Ervintől kaptam valaha. Valószínűleg hiányos, alighanem itt-ott torzított is. Beleolvasunk?

Hát, boldogan. Én ezeket jórészt ismertem akkor. Ezen röhögünk valaha.

Csesztvei Dobos Gyula.

Ó, hogyne, ő nagy név volt. Azt hiszem, nem jelent meg kötete, talán versei jelentek meg azért. Egy ilyen

Hazafi Veray János-féle költő volt. Mi van tőle?

Vannak zseniális sorok. „A két kebled, mint két gabonaasztag, / a természettől bőven kifogtad”, meg „a denevér csupa bőr, / nincsen rajta semmi szőr”, továbbá „Rákosinak ajánlom: vesszen a király / keresztények, előre, repül a sirály”.

Igen, erre emlékszem.

Aztán van egy egészen lidérces dolog, Kuczka Péter Testamentum című költeménye, főleg annak következő sorai:

„Tömöríts! ez a feladatod, költő.

Ezt nálunk nagyon kevesen teszik, jól látszik a magyar irodalomban, sehol még ennyi verseskötetet, a könyveim között egész halom van.

Elönt a rettenetes áradás, költő költőnek sarkára tapos, Kopré, Pilinszky, Nemes Nagy, Darázs, Rába, Vas István, Weöres, Lakatos.

Egyik rosszabb, kevésbé rossz a másik, de megmaradni egy sem érdemes. Egyik citrom, a fogam belevásik, a másik arisztokrata, »Nemes«,”

Azt mondta erre Vas Pista, mert ez egy elég jó névsor végül is, hogy nem elég, hogy az ember akkor kerül rossz társaságba, amikor dicsérik, de még akkor is,

amikor szidják, mert ugye Koprét azért csak beleírta a Kuczka.

És itt az ellennévsor ugyanebből a versből:

„Irodalmi életünk, mint a fertő pletykával, rágalommal van tele, és hogy teljesen tisztára pucoljuk, itt volna már a legfőbb ideje.

Hát gyertek! Aczél, Tóth Gyula gyere, F. Nagy, Somlyó, kis Juhász, Zelk Zoli, gyertek! Teremtsünk olyan irodalmat, bolsevik legyen tőle a proli.”

Jézus Krisztus! Tóth Gyulára emlékszel?

Most jön a Tóth Gyula legemlékezetesebb négy sora. Talán ez a legszebb négy dilettáns sor a magyar irodalomban, olyan szép, hogy tán nem is igaz:

„Szomjazó, égő, nyalt falú kazán, lökd számba melled, miként az anyám.”

Isteni! Nagyon jó!

Erdélyi József: „A versírás nem nehéz, / nem kell ahhoz semmi ész”.

Ebben van igazság egyébként.

Reményi Béla.

Őt ismertem, szegényt, egy ilyen nagy, puha ember volt.

*„Én istenem, de nagy az én bajom, / két asszonyét,
s egy gyermekét fogom.”*

Szüdi György benne van?

*Mindjárt jön a Szüdi, de még Reményi Bélától egy
zseniális passzus: „Tizenöt éve ismerem / a nőt,
aki házmasterem”, tehát Szüdi: „Lábaimon má-
zsás retek...”*

...napról napra hülyébb leszek”, erre emlékszem.

*„A gatyából nem lesz balta, / akkor se, ha szűz
lány varrta.”*

Csohány Gabriella?

*Csohány is van, de még egy gyönyörű Reményi
Béla, ez talán nem is igaz: „Vigan bűzlik a kaná-
lis, hogyha engem jönni lát”.*

Hogyha engem jönni lát?

Pontosan.

Szerintem ez igaz, mert ezt nehéz kitalálni azért. Volt egyébként egy dilettáns, akit Weöres talált ki. Úgy hívták, hogy ifjabb Kanalas Béla. A kanálisról asszociáltam. Az ő nevében írt verset Weöres, és elküldte egy

remek kísérőlevéllel Latornak, persze nem modta meg, hogy ő írta, hanem halálos komolyan, hogy Kanalas Béla kéri, hogy helyezze el ezt a verset. Lator előbb Kormosra gyanakodott, aztán együtt találgatták, ki írhatta. Meg kellene keresni, valahol meg kell lennie. Egyébként a névben az „ifjabb” volt a nagy találat.

*Aztán van ez az ismert Fazekas Anna-vers, a
„Megy Rákosi a tanácsba...”*

*„...Körülötte fia, lánya,
hangja zeng, mint lélekharang,
feje fölött békebalamb,
jobbán munkás, balján paraszt,
lába alatt zörg a haraszt.”*

*Kónya Lajos. „Nem érdekelnek már engemet a lá-
nyok...”*

*„...Inkább nézem Pióker Ignácot.” Aki egy sztahanovis-
ta volt abban az időben. Na hát, azért egész jól kollok-
válnak, egy részét tudom.*

*Aczél Tamás: „A kert felett suhogva száll az ár-
tány”.*

Azt hitte, hogy madár az ártány, gondolom.

*Bóka László: „Atyám fia tank, gyere ide, kedves,
és mondd fülembe, bomba, bomba, bommm.”*

Jézus Krisztus!

Csohány Gabriella: „Nézem a nép masírozó seregét...”

„...Szamba veszem a legények elejét.” Hát ez egy erotikus vonatkozású verssor, kétségkívül. Ez a katonáról szól, gondolom, ugye?

Hidas Antal: „Szaladj, lányom, violám...”

„...Merítsd meg a fiolám.” Na, várjál, ez egy fordítás. Szegény Hidas fura figura volt, harminc évét volt a Szovjetben, és teljesen elfelejtett magyarul. Nem székszerű, de ő elfelejtett. És amikor hazajött, akkor hát írta a verseket doszt. És rémesek voltak. De ez egy fordítás volt, Sevcsenko. Úgy mesélték, bevitte kiadóba, ahol mondták neki, hogy hát a „fiola” nem jó, mert nagyon kicsi, ha meg akarja meríteni a kútban vagy a folyóban, vagy akárhol. Hidas, aki nagyon rendes, kedves ember volt, azt mondta, hogy jó, hát akkor kijavítom. És kijavította rögtön ott helyben a következőképpen: „Gyere rózsám, gyere máris, / tele már a kalamáris”. Rögtön kijavította, nem volt vele gond. Az nincs benne a gyűjteményben?

Nincs, de van még egy szép Hidas: „Vágyódik a monoplán, biplán szeretne lenni”.

Hát ez komoly gondolat, egy szép költői gondolat.

És a másik gyöngyszem Kövesi Endrétől.

Emlékszem arra is: „A barázdában guggolunk, / Segünk a párt kitarja.”

„Segünk a párt kitarja.” Devecseri: „Édesanyám, eresszél ki, eresszé, / befogad az MNDSZ, MSZT.”

Igen, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége volt az MNDSZ. Az MSZT meg Magyar–Szovjet Társaság.

Példának ennyit, nyilván rengeteg van még.

Kövesi Endre egy kis fekete fiú volt, azt hiszem, diszszidált és eltűnt, abbahagyta az irodalmat. Őt bérelték föl az első írókongresszuson, 1951 áprilisában, amin én még természetesen nem voltam jelen, hogy Illyést támadja meg. Na, fölállt, és azt mondta, hogy Illyés Gyula, aki a Horthy-rendszerben klasszul harcolt a reakció ellen, most nem áll a nép mellé, és ez képtelenség, nagyon nagy disznóság. Szóval Illyés kétkulacsos, és nem tesz hitet egyértelműen a szocializmus mellett. Nyilvánvaló volt, hogy Kövesi fölbérelt hozzászóló. Tizenkilenc-húsz éves lehetett, és ilyen verseket írt. Ezután Révai fölállt – ez legendás történet volt, nem tudom, megírták-e –, és azt mondta, hogy igen, Illyésnek választania kellene ifjúkori szerelme, a munkásmozgalom – és az elnökségben ülő Andics Erzsébetre mutatott, aki Illyés barátnője volt ifjúkorában – és a jobboldal között, és itt Szabó Lőrincire mutatott, aki ugyancsak ott ült. Egyébként Illyés nem sokkal később fölolvasta Az építőkhöz című versét, ami arról szólt, hogy aki épít, aki dolgozik, az verhetetlen. De hát politikai elkötelezettség nem volt benne, és akkor Révai húzta a száját, hogy megint kívágta magát ez a sunyi paraszt.

Révaival neked volt kapcsolatod?

Tizenkilenc évesen, 1949-ben a budapesti Világifjúsági Találkozón, a VIT-en tolmácsoltam, és volt egy káprázatos számom, hogy egy gyűlésen, amin Révai is ott volt, nem tudom én, hány nyelvre fordítottam. Ott volt Enrico Berlinguer, aki később az Olasz Kommunista Párt főtitkára lett, de akkor még csak az ifjúsági szervezetnek volt a vezetője. Ő gróf volt vagy mi, és nagyon jól tudott franciául is, úgyhogy neki franciául tolmácsoltam, és volt egy román, Florescu, annak románul. Akkor Révai odajött hozzám, és mondott valamit, hogy hát ez igen! De egyébként nem egy világban éltünk, hogy úgy mondjam, többet nem is találkoztam vele.

Rudas László?

Vele soha, csak az utcájával. Mondom, ez egy más világ volt, ők nem álltak szóba az emberrel. Vas Zoltán volt az egyetlen vezető ember, aki szóba állt. Viszont egyszer találkoztam Rákosival, ugyancsak a VIT-en, ahol viszont ő csinálta azt, amit én tolmácsként, hogy mindeenkivel a saját nyelvén beszélt. Nagyon sok nyelvet tudott, egyedül ezzel a Florescuval nem tudott beszélni az anyanyelvén, de franciául, németül, angolul igen. Olaszul nagyon jól tudott például, ami meglepett. Oroszul természetesen, azt láttam. Nekem ez imponált, igazi sznob voltam, hogy a nyelvtudás, az egy nagy ügy. És Rákosi ráadásul mindenkinek – ifjúsági szervezetek, kommunista vagy baloldali ifjúsági szervezetek vezetői voltak jelen – valami személyeset mondott. Később mesélte valaki, az volt a gyakorlata, hogy egy találkozó vagy fogadás előtt mindig készült, hogy valamit tudjon a vendégeiről, egy dolgot, és akkor azt benyomta. Ezt egyébként nem ellene mondom, mert a maga módján ez

teljesítmény. Például mesélték, hogy amikor Bajor Gizi vel először találkozott, akkor elmondta neki, hogy *A boldond Ásvaynéban* milyen jó volt. Aztán Bajor Gizi egy idő múlva rájött, hogy hát ez csalás, mert amikor ő a boldond Ásvaynéét játszotta, akkor Rákosi a Szovjetben volt, tehát nem láthatta. De kapott egy dossziét előtte, és fölkészült a találkozókra. Mondom, ez bizonyos értelemben imponáló szakmai trükk.

Egyébként ezekkel a leghíresebb és leginkább futó pártköltőkkel neked, nektek volt valamiféle kapcsolatotok? Például Kónya Lajossal.

Kónyát ismertem, nagyon gögös ember volt, és nagyon lenézett minket. Volt egyszer egy rémtörténet az apjáról, aki süket volt. Egy éjszaka ment a Szabadság-hegyen, és elment a Rákosi-villa mellett, amit ávósok őriztek. Rákiabáltak, hogy álljon meg, de ő nem hallotta, mire belelőttek. Ezt úgy is mesélték, hogy ott lakott Kónya Rákosi mellett, az apja a kertben bókászott, túl közel a kerítéshez, így lőttek bele. Azt hiszem, nem halt meg, de eltalálták. És egyszer valami kocsmában, vagy nem tudom már, hol, ott volt a Kónya, nem egy asztalnál ültünk, mert nem voltunk igazi ismeretségben, és nagyon keserűen beszélt erről. De a véleményén nem változtatott. Ezek az emberek elég gögösen viselkedtek, Aczél Tamás például, akit még a Szikrából ismertem, ahol állása volt, vagy legalábbis bejárt. Ebben az időben Zelk Zoltán is eléggé más világban élt, ami igaz, az igaz. Ez a kommunista arisztokratizmus ma már talán nem is követhető. Kocsival jártak, pedig akkor alig volt kocsi Pesten, magántulajdonban mindössze néhány ezer lehetett az egész országban. De ők állami kocsikon

jártak, Veres Péter és mindenki. Péter bácsit elég közelről ismertem. Azt talán túlzás volna mondani, hogy jóban voltunk, nagy volt a különbség is köztünk. Én nagyon tiszteltem őt, és ma is tisztetem, mert nagy koponya volt. Hihetetlen, hogy autodidakta módján mi mindent magába szívott, és nagyon sok dologról nagyon okos véleménye volt. Mondjuk, regényírónak élvezhetetlen az én számomra, de szerkesztettem egy könyvét, ami egy lóról szólt. Volt egyébként egy sorozat – ez a *Laci* című kisregény nem biztos, de azt hiszem, ebben jelent meg –, az Ötéves Terv Kiskönyvtára. Elhatározták egyszer, hogy csinálnak egy ilyen sorozatot, lehetőleg jó írókkal, akik írjanak húsz-negyven oldalas műveket a mai életéről. És fölkérték Kolozsvári Grandpierre Emilt, Sötér Istvánt meg mindenkit. Ligeti Vilma, Fehér Klára írt bele. Tehát ezek a művek többnyire nem maguktól születtek, hanem úgy, hogy pénzt adtak, előleget. Két dolog működött: korbács és mézesmadzag. Egyrészt mindenki félt nem megírni egy ilyet, másrészt a pénz jól jött volna. De a félelem volt a lényegesebb. Féltetek, hogy aki nem írja meg, annak baja lesz. Grandpierre írt valami rémes marhaságot. Én nagyon szerettem Emilt, akkor jóban is voltunk, elhozta, én meg mondtam neki, hogy hát ez valami eszméletlen szar, mire mondta, hogy hát persze. Hát, mondom, ezt nem adjuk ki, ne haragudj, de kifizetjük. Ugyan, nem is az az érdekes, hanem hogy „én leadtam, én megcsináltam”. Mondom, jó, rendben van. És aztán az emlékirataiban megírta az én nevemmel, hogy milyen hálás volt, hogy ez nem jelent meg. Sötéré megjelent *A szegedi textilkombinát* címmel, az valami elképesztő baromság. Gondolom, én szerkesztettem, és megjelent. Ez egy akció volt, hogy kis füzetek jussanak el nagy példányszámban a

néphez az ötéves terv intézményeiről, vállalkozásairól. Rossz meg mára teljesen elfelejtett írók írtak bele azért többségükben. Szüdi György is írt bele, akit az előbb idéztél.

Szabó Pál?

Szabó Pált is nagyra becsültem, meg kell szégyenkezve mondjam. Én nagyon szeretem a korai novelláit, azokat a nagyon szép nyelven megírt, költői írásokat. A paraszti nyomorirodalmat mindig untam, a naturalista dolgokat, hogy nincs mit enni este meg mit tudom én, ami nyilván igaz volt, meg rendben van, én ezt szociográfiában szerettem, abban érdekelt, de szépirodalomban nem vonzott. Zolát sem szerettem meg az olasz veristákat sem, Giovanni Vergát és a többieket. De Szabó Pálnak vannak gyönyörű tájleírásai a korai novelláiban, és szerelemleírásai is. Két nagyon különböző ember volt Veres Péter és ő. Mindig együtt emlegetik őket, pedig semmi közük egymáshoz azon túl, hogy mind a ketten parasztok és írók. Ez meg nem azonosság. Szabó furcsa ember volt, róla is egy ellene szóló történetem van. Egyszer kiderült, hogy én nagyváradi vagyok, ő meg ugrai, tehát Bihar megyei, mire fel kezdett ölelgetni, és erről beszélgettünk a kiadóban, és valahogy megfeledezett arról, hogy mikor élünk, meg mi van. Nem volt nagyon okos ember, és valahogy szó került '44-ről, mire elmesélte, hogy '44-ben bejött Ugráról Váradra, ahol hallotta, hogy Szálasi uralomra jutott október 15-én. És akkor fölment hozzá. Elállt a lélegzetem, és megkérdeztem, miért mentél föl, Pali bácsi? Hát eligazításért. Valahogy megfeledezett a szituációról, mert ez is '51-ben volt azért. És én úgy

néztem rá, mint az őrültre. Közben az Elnöki Tanács tagja volt, minden kongresszuson ő elnökölt, meg amit akarsz, de elmondta, hogy október 15-én fölment eligazításért Szálasihoz. Na, ezt nem ellene mondom, mert utána én ezen úgy röhögtem, meg olyan agyémnek tartottam, hogy valaki fölmege eligazításért Szálasihoz. Hát ugyanígy ment föl Rákosihoz is eligazításért. Egy rémséges dolog azért volt vele. '49-től '59-ig tagja volt az Elnöki Tanácsnak, és az Elnöki Tanácsnak volt az a dolga, hogy kegyelmet adjon embereknek. Oda érkeztek a kegyelmi kérvények, amiket többnyire elutasítottak. És akkor kivégezték az embereket. Nemcsak köztörvényeseket, hanem politikaiakat is. Ez, mondjuk, kemény azért, akárhogy is! Nyilván elébe sem kerültek a kérvények, mert hát nem ő döntött, de mégis fedezte bizonyos értelemben a nevével ezt a szisztémát.

Illés Béla.

Őt alig ismertem. Nem is szerkesztettem soha könyvét. Nem olyan rossz író, talán, mint amilyennek mondják. El kéne újra olvasni. Nagy kövér ember volt, folyton szivarozott, folyton ott lebzelt a kiadókban, mindig könyörgött, hogy adják ki a könyveit, telefonáltatott a pártközpontból, meg nem tudom, mi. Egy történetre emlékszem. Nagy mesemondó volt, vagy hát nagy föllentő, magyarán nem volt igaz, amit mondott. Az a folyosó, ahol én dolgoztam, a Dohány utcára nyílt, az ablakunk a Híradó mozira nézett. Illés Béla egyszer bejött, és mesélte, hogy ő foglalta el '45-ben a New York-palotát mint szovjet őrnagy vagy ezredes. Volt is egy tábla egy ideig a New York-palotán ilyesmiről. Szóval bejött ide fegyverrel, és az itt lévő német katonák

közül hármat vagy négyet maga dobott ki az ablakon. Mondtuk, hogy igen. Aztán egy óra múlva valamiért átmentem a nagykörúti szárnyra, és hallottam, hogy ez a nagydarab, raccsolva beszélő ember ordítva meséli a lányoknak a könyvelésben, hogy hát én foglaltam el ezt a szárnyát a New Yorknak, ebből az ablakból dobtam ki tizenkét németet, tizenkét SS-t. Addigra már emelte a számot.

És volt az a híres története, a Guszev kapitánnyal.

Kitalált egy 1848-as orosz tisztet, aki átállt a szabadságharchoz. Nekem ez majdnem imponál, mert végül utcát neveztek el Guszevről. Azt hiszem, ez igazi ritkaság, hogy egy nem létező emberről, egy regényhősről nevezzenek el utcát. Azért ez kevés írónak adatott meg. Don Quijotéről vagy Švejkéről nincs utca a legjobb tudomásom szerint. Úgyhogy, cinikusan mondva, ez imponáló bizonyos fokig.

Sőt, volt a történetnek utóélete is, mesélték, hogy ellátogattak hozzá orosz történészek, hogy mit tudna nekik mondani Guszev kapitányról, és egyáltalán, hol található anyag róla. És akkor mondta Illés Béla, hogy a kijevei levéltárban.

Ami leégett.

Hogy ott volt minden.

Hogy ő a kijevei levéltárban találta meg a Guszevre vonatkozó adatokat. Guszev cári tiszt volt, mondta ezeknek az orosz történészeknek, de rokonszenvezett a

szabadsággal, átállt, és Paszkevics agyonlövötte. De hát sajnós a kijevei levéltár leégett. Én nagyon cinikus ember vagyok, én ezeken inkább röhögök, kevésbé tartom felháborítótnak, mert mondd már! Hát kitalált figura a Guszev...

Húsz-huszonöt évesek voltatok az ötvenes évek első felében. Hogyan fél az ember ennyi idősen? Hogy emlékszel vissza a félelmekre?

Nagyon lehetett félni. Az alkohol oldotta föl. Mindent. Nekem mérgem volt otthon például, egy vegyészről kaptam. Egy névjegydobozban tartottam. Egyébként egyszer egy lány el is vitte. Azzal volt otthon mérgem, hogy ha úgy adódik, akkor bevegyem. Nem volt reális ez a félelem, illetve a fene tudja. Nem volt logikája akkor a lecsukásoknak. Nagyon féltünk. Nagyon féltünk. Ugyanakkor napi huszonnégy órát nem lehet félni. Tehát gyakran megfélemedkezett az ember a helyzetéről, és akkor olyanokat mondott vagy csinált, amit nem lehetett volna. Ez főleg a Nagy Imre-korszakban, '53-tól fordult elő. De elmondok neked egy történetet még korábbi. Bent voltunk a Szépirodalmiban, a régi nagy gárda, és nagyon berúgtunk. Az asztalomat leöntöttem egy üveg pálinkával, és meggyújtottam például. Nagy lánggal égett. Juhász Feri, Domokos Matyi, Szász Imre meg én voltunk ott, ha jól emlékszem. Feri semmitől nem félt annyira, mint attól, hogy behívják katonának. Ettől sokkal inkább félt. Nem is joggal. Nem hívták be, azt hiszem, valahogy megúsza. És ott őrjöngtünk, ordítottunk. Juhász nagyon be volt rúgva, akkoriban nagyon ivott. Előhúzza a bicskáját, és azt a nadrágján keresztül beleverte a combjába, mint egy ilyen kocsmai legény,

biai legény. És aztán levonultunk az utcára. Volt akkor egy nóta, a Gábor Áron rézágyújának a mintájára, hogy „Farkas Mihály rézágyúja föl van lobogózva” vagy virágozva, és hát a folytatása az volt, hogy boldogan megyek a Farkas Mihály hadseregébe, valahogy így volt eltorzítva ez a népdal. És lementünk ebben az állapotban, és a félelemből jött a hősiesség, vagy hát, nem hősiesség, inkább az agresszivitás, vagy nem tudom, mi. Feri leült a New York előtt, ez '51-ben vagy '52-ben lehetett, és elkezdett ordítani, hogy én nem akarok a Farkas Mihály rézágyúja lenni. Én nem leszek a Farkas Mihály rézágyúja. És ott ült a járdán, és ordított. Nagyon féltettük, mi is tökrészek voltunk, ezért aztán fölemeltük, és mondtuk, hogy ne hülyéskedj, és bevittük, hogy igyunk egy kávé a Gongban, ami eléggé lebuji hely volt akkoriban. Tél volt, és volt a Gongban egy piros körfüggöny. Én mentem előre, és abba belegabalyodtam, valahogy nem tudtam bejutni. Kiderült, hogy azért nem, mert valaki jött kifelé. Aztán nagy nehezen elhúzódtott a függöny, és akkor szembetaláltam magam az illetővel, és elkezdtem vele ordítani evvel a kiélhetetlen dühvel, hogy mit vacakol itt, most maga miatt nem tudok bemenni! Azt hiszem, le is tegeztem, és ordítottam, a pasas pedig félrehúzódtott rémülten, hogy jó, jó, tessék. Én bevonultam, mögöttem Juhász, Szász Imre és Matyi. Odabent a kávéházban meg mindenki röhögött. Azért röhögtek, mert a bokszbajnok Papp László volt, akit én ott meg akartam verni, hogy mit képzell! És akkor aztán az asztaloktól ordítottak is, hogy Laci, vigyázz, mert behúznak neked egyet. És Papp nagyon meg volt ijedve, hogy behúz egyet nekem, és akkor aztán nézheti, ugye? Mert én ott meghalok rögtön. Úgyhogy riadtan kihátrált valahogy. Nagyon félnek ezek az erős emberek, mert hát

nincs mese, nekik veszélyes játék ütni. Ez talán nem közvetlen válasz, de azért megérted, hogy milyen volt a hangulat. Cigányútra ment minden. Rossz indulatok voltak, torz indulatok. És olyan hülyén mentek a dolgok. De lehet, hogy Juhász aznap délelőtt Farkas Mihály fogadásán vett részt közben. Ez azért így nézett ki. Feri egyébként a világ legkedvesebb embere volt akkoriban. Ő volt a csillagszemű juhász, a zseni, aki mindent tudott, mindent olvasott, sokkal többet, mint én, Spinozát fújta. Nyelveket nem tudott, de azonkívül mindent. Hihetetlen báj volt benne, jóság, kedvesség. Nagy becsvágy is, de az akkor még nem volt ellenszenves. Rengeteget voltunk együtt, főleg mi ketten. Klári is nagyon szeretete. Feri minden korai versét mutatta. Elsőnek, azt hiszem, én olvastam őket. És úgy éreztem, hogy egy Ady, József Attila színvonalú költő lesz belőle. Borzasztóan imponált nekem a hihetetlen öntudata és magabiztossága. Például olyat csinált, hogy elővett nagy árkus papírokat, és azokat bekötötte Kardos úrral, a közös könyvkötőnkkel, aki gyönyörűen dolgozott, a Kner Nyomda könyvkötője volt. Ezután megcsinálta a tartalomjegyzéket, hogy ez lesz a verseskötete, és már odaírta az oldal-számokat is. Ez így komikusan hat, de megírta az összes verset, és olyan versek voltak, mint a *Rezi bordal* vagy a *Templom Bulgáriában*, vagy az *Óda a repüléshez*, szóval remekművek. Előre megkomponálta a kötetet, és tudta, hogy mit akar, és külön jegyzetelt, és aztán, amikor megvolt a vers, akkor beírta ebbe a könyvbe. Szóval egy ember, aki tudja, hogy én nagy költő vagyok, leszek, elhatározta, meg fogom csinálni. Ez nekem a látszólagos magabiztosságommal és a mögöttes lévő magabiztosság-hiánnyal rendkívül imponált. Feri elhatározta, hogy ő lesz a Petőfi vagy a nem tudom, ki-

csoda. Ez egy nagyon fontos, négy-öt éves korszak volt. Az ő politikai gondolkodása ezekben az években, '52 és '56 között teljesen párhuzamosan fejlődött, mint a miénk Szüccsel, aztán máshogy alakultak a dolgok. De addig teljesen párhuzamosan futott. Aztán jött ugye *A tétkozló ország*, amit máig remekműnek tartok. Főleg bizonyos részleteit, de hát az egészet is. Nagyon fontos a számomra, hogy én ezeknek a születésénél jelen lehettem, és sok mindent tudok is róluk, hogy miként alakultak. Úgyhogy ez nagyon jó barátság volt, naponta volt fent a lakásomon, sokat ittunk, kölcsönt adtunk egymásnak, minden lépést megbeszéltünk, lehet-e, kell-e. Erzsikének, Szeverényi Erzsébetnek, a későbbi feleségnek még Feri előtt én is udvaroltam, de nem volt köztünk semmi, szinte semmi. Ő is nagy kommunista volt, nagyon édes, szép kislány. Egyszer lementem Szegedre valami irodalmi előadást tartani, száz forintot adtak egyért, és váratlanul összetalálkoztam Erzsikével. Nagy volt az öröm, beültünk egy kocsmába, ittunk valamit, s akkor elmondta, azért van itt, mert az apját lecsukták, és csomagot hozott neki, itt van a Csillagban... Na, ilyen világ volt, lementünk száz forintért előadást tartani Azsajevről, és a barátaink, a nagy pártemberek apja ott ült a Csillagban. '55-ig ült egyébként, kulák volt, '48-ban csukták le. Meg kell neked mondjam, tragikus sors Ferié, Erzsike hosszú betegsége nagyon megviselte. Egyébként őt borzasztóan tisztelte a párt, annyira, hogy figyelembe vette különleges helyzetét. Egyszer, azt hiszem, '56 kora őszén csöngött a telefon. Feri hívott, hogy lent vannak a Balatonon, vitorlázni tanulnak, Vajda Miklós tanítja őt és Domokos Matyit, és nemrég kijöttek utánuk a tóra egy helikopterrel a rendőrök vagy kicsodák, és onnan kiabálták le neki hangszórón, hogy

öngyilkos lett az Erzsike, de nem halt meg. Bián beugrott egy gödörbe, de megmentették, Feri azonnal jöjjön a kórházba. Szóval azért hívott, hogy ő rohan most föl Pestre taxival, és ki tudom-e fizetni a taxiját, ha ő oda jön a Báthory utca elé, mert neki nincs pénze. És tényleg, pár óra múlva megjelent, kifizettem a taxit, ment a kórházba. A forradalmat furcsán élte meg, látogatta Erzsikét, szaladgált ide-oda. Egyszer megjelent egy jóképű fiatalember Juhászék lakásában, ezt Feri mesélte, hogy kéri vissza a lakását, sőt nem kéri, hanem követeli. Egy katonatiszt volt. Feri nagyon megijedt, rohant az Írószövetségbe, de ott ez akkor senkit nem érdekelt, pártközpont ugye nem volt, nem volt kihez forduljon. Feljött hozzánk a Báthory utcába, de én sem tudtam mit mondani neki. Az illető nem azonnal kérte vissza, de mégis kérte. Mikor a ruszók visszatértek, a pasas eltűnt, nyilván félt, hogy baja lesz ebből, úgyhogy a probléma megoldódott, de Feri kapott egy nagy pofont, szóval látnia kellett, hogy mi vár rá, ha győz ez a forradalom. És azért talán nem tudott úgy örülni, mint mi, mert tőlem ugye nem vettek volna el semmit, ami nem érdem, így jött ki a lépés. Emlékszem, '56-ban, a forradalom után már nagyon szegény voltam, és nem tudtam kifizetni a villanyszámlát. Mászáltunk a városban Ferivel, és mentünk haza, későn, beszíva. Akkor még társbérletben laktunk, és gyertyák égtek a lakásunkban, Klári kijött, hogy itt voltak a villanyművektől és lecsapták az órát, leplombálták. Nagyon kétségbe volt esve a három gyerekkel meg mindennel. Én álltam ott hülyén, tehetetlenül. Feri meg odament az órához, letépte a plombát, és fölnyitotta, és elárasztotta a fény a lakást. Ő ilyen volt akkor, egy ilyen prométheuszi figura. Nekem így maradt meg, ebben a fényben Feri, az akkori.

Aztán a forradalom után lassan elhidegültünk egymástól. Egyszer följött még, borzasztó kedvesen fölhozta a *Szerelmes hazatántorgás* című kötetét. Hihetetlen báj volt benne, amit ma már szinte nem lehet elhinni, egyszer csak megjelent, azt hiszem, bejelentés nélkül, és azt írta a könyvbe, hogy de jó volna még egyszer hazatántorogni hozzátok vagy eltántorogni hozzátok. Ez már a hetvenes évek volt pedig, tehát az elromlott kapcsolat korszaka. Olyan dedikációi vannak, hogy elképesztő. Túlzó, fölsavart dedikációi. Azután nem küldte már a könyveit, mikor a liftben találkoztunk a Szépirodalmi-nál, akkor szervusz-szervusz, és semmi több. Nem tudom, nagyon kívánom neki, hogy találja meg magát valahogy az új világban, mert szerintem egészen rendkívüli tehetség.

Zelk ebben a Vas-féle társaságban jelen volt?

Nem, bár ők régi barátok voltak, még a háború előtt-ről. Egy nemzedékhez tartoztak nagyjából, Zoltán valamivel idősebb volt, de még az is lehet, hogy föl járt Vasékhoz, csak nem olyankor, amikor mi. Ő a mi társaságunkból csak Nagy Lacival volt igazán jóban. Nagy Laci odakerült a *Kisdoboshoz*, az ő gyereklapjához, és nagyon szerette, úgyhogy övele volt jóban. Nagy Lacit mindenki szerette, s ha már a dedikációknál tartunk, nézd meg ezt! Gyönyörű! Laci nagyon jól rajzolt és imádott lófaszt rajzolni. Be lehet ezt tenni?

Hogyne lehetne! „Lóvagi kézzel én becézném, / jól elidőzve a formán, / én a nagyasszonyt örült hőben / tajtékká szétlovagolnám.” Egy szép kis Lorca-apokrif.

Mi '56-ig alig találkoztunk Zelkkel. Nagyon szerettem a korai verseit, de nem voltunk szoros kapcsolatban. Aztán a forradalom után, illetve a szabadulása után valahogy találkoztunk. A Batthyány tér mellett lakott. Elég borzalmas, ami vele történt, nemcsak az, hogy Irén, a felesége meghalt, amíg ő bent volt, hanem az, hogy abban a pillanatban kidobták a lakásából. Amikor kijött, valami rémes kis sötét lakást kapott a Batthyány téren, semmi pénze nem volt. Akkor írta a *Sirályt*, ami remekmű. De a sorsa teljesen reménytelen volt. Ő mindig is a slemil volt, az örök szegény ember. Kijárt a löversenyre vagy elment a különféle focicsapatokhoz, hogy kezdőrúgást adna pénzért. Szóval Zelk Zoltán kezdőrúgásával kezdődne a meccs, és ezért ő kapna, mit tudom én, mennyi pénzt. Kis presszókban üldögélt fillérekkel a zsebében, kávéért fizetett neki az ember, és lassacskán nagyon megszerettük egymást. Bejárt a New Yorkba, többnyire kölcsönkérni, amit nem adott meg. Egyszer, akkor már a *Sirály* megjelent, bejött, és fölmentünk a galériára a mélyvizből, ott beszélgettünk. Pár perc múlva a szomszéd asztalnál fölállt egy csinos, harmincöt-negyven éves nő és azt kérdezte, leülhet-e. Persze, mondta Zelk, felállt, bemutatkozott, én is, leültünk. A nő azt mondta: mondanék valamit, és elkezdte mondani a *Sirályt*. Lényegében elmondta, könyv nélkül. Leesett állal hallgattuk, ugye, nagyon hosszú vers... akkor még könyvben nem jelent meg, mert volt benne egy sor, amit egy ideig nem engedtek, azt, hogy „kifosztották a gyászomat”. A nő pedig mondta, mondta, leesett állal hallgattuk, zavarba jöttünk, ugye átadtam a kardot Zoltánnak, ő volt a főszereplő ezek után... Hát ez nagyon szép, mondta Zelk, hogy könyv nélkül tudja. Ne haragudjon, hogy megkérdezem, maga biztos valami

tanár vagy irodalmár, furcsa, hogy még nem találkoztunk. Erre a nő elmosolyodott, hogy nem, ő nem tanár és semmi ilyesmi. Hát micsoda, kérdezte Zoltán. Én a Rákóczi téren dolgozom, mondta a nő. Ott ültünk fejbe vágva, aztán egy idő múlva Zelk felállt és kezét csókolta a nőnek, majd a nő elment. Szép történet, ugye? Borzasztó esendő és elragadó figura volt. Mindig fölhívta az embert telefonon, és izgatottan, bizonytalanul beolvasta a versét, aztán azt kérdezte: mondd, Pali, vers ez? Vers ez? Így volt egyébként az utolsó beszélgetésünkön is. A Róbert Károly körúton feküdt, a Honvédkórházban. Nem volt valami elegáns helyen, és amikor meglátott, akkor még viszonylag jó állapotban, már messziről integetett, és újságolta, hogy írtam egy verset. És elmondta, hogy „seggem alatt ágytál, faszomban katéter, csoda-e, ha nem ízlik sem élet, sem étel”. Vers ez, Pali? Vers hát, mondom, méghozzá nagyon szép. Ezt, hogy élet, étel, vagyis ugyanaz a négy betű, ezt még nem is láttam, hogy ezzel így játszanak. Szóval, gondolod, hogy ez vers? Le lehet ezt közölni? Hogyne, Zoltán, mondom. Az ilyesmit persze megíatszottta, mert pontosan tudta, hogy mi jó és mi rossz, noha műveletlen volt, szóval nem járt iskolába, meg nem tudott nyelveket. Viszont fantasztikusan értett a versehez, úgy, ahogy senki. Igazi, komoly műveltsége volt ilyen értelemben. Ez a négysoros aztán nem jelent meg, nem engedte az asszony meg a cenzúra, meg mit tudom én, mi. Nem is írta le. És aztán átvitték a Kút völgyibe, akkor már nagyon rossz állapotban volt. Utoljára Csúrkával látogattam meg. Ültünk vele a Hungáriában, ott ebédeltünk, mindenki elment, mondom, hogy megyek Zoltánhoz a Kút völgyibe. Elkísérhetlek, kérdezte. Persze. És akkor bementünk Pistával. Ott már külön

szobája volt, leültünk, illetve én ültem, Pista állt a hátam mögött, de nem lehetett már Zoltánnal beszélni, már nem volt eszméleténél, úgyhogy csak megszorítottam a kezét, megsimogattam, tudtam apámtól, hogy ezt kell csinálni. Azt hiszem, megismert egyébként. Csúnya ember volt Zoltán, nagy, békaszerű arca volt, úgy pláne, hogy nem tudott beszélni, és hogy a szeme is kiguvadt. Aztán jöttünk ki, a folyosón a Magyary nevű belgyógyász jött szembe. Köszön, szervusz, Pali. Mondom neki, hogy Zelknél voltunk. Erre elkomorodott, s azt mondta: irreverzibilis. Később Pista a liftben megkérdezte, mi az, hogy irreverzibilis. Hát, mondom, visszafordíthatatlan. Meg fog halni. Erre elkezdett zokogni. Ha én ezt a kettősséget el tudnám mondani, le tudnám írni, hogy van az egyik Csurka, aki kiáll és elkezd zsidózni, mint egy hentes, és a másik, aki Zelk halálán ennyire meghatódik, szóval ha erre képes lennék, a világ legnagyobb írója volnék. Én Zoltánt nagyon jó költőnek tartom. Amit az élete utolsó éveiben csinált, az megint fantasztikusan szép volt, a betegségversei meg az öregségversei, a *Meszelt égbolt* kötet. Nagyon jó volt vele együtt lenni. Egészen más volt, mint Vas. Vasnak az esztét használta az ember – hogy ilyen rondán mondjam –, Zelknek a kedvességét, a báját, a linkességét. Varázsos volt. Mindenki imádta, a fiatal költők is, mind, nem lehetett rá haragudni, pedig hát becsapta az embert, meg kölcsönkért, meg amit akarsz.

Ő látványosan szenvedte meg A hűség és hála énekét?

Nem, nem, dehogy, sőt azt mondta, hogy beveszi a válogatott kötetébe, hát miért ne.

Ez azért szép.

Hogy?

Ebben van valami tiszteletre méltó. Lidérces, de szép.

Megírta, mondta, hát akkor miért ne venné föl? Meg hát fizetnek is érte. Megdolgozott érte. Domokos Matyi mesélte, hogy Zoltán be is tette valamelyik válogatott kötetébe, és aztán a pártközpont hagyatta ki, ahol ott ültek azok az emberek, akik annak idején rendelték tőle, és akik megjutalmazták érte. De nem heccből tette be, hanem betette, komolyan. Nem, ő nem szenvedett ezért különösképpen. Sőt, biztos vagyok benne, hogy nem. Ő azért szenvedett, mert nem volt annyi pénze, hogy kimenjen a löversenyre, vagy hogy egy lánynak fizessen egy kávé. Olyan volt, amilyennek egy költőnek, egy ilyen aszfalton sétáló magyar vagy francia, vagy milyen költőnek lennie kell. Ahogy a nagykönyvben meg van írva, amilyen Verlaine volt, vagy Villon volt, vagy amilyennek elképzeljük őket. És ez nagyon rendben van, hogy ilyen költők mindig legyenek.

4.

TAXIVAL A FORRADALOMBA

Énnem semmi szerepem nem volt benne. Most már igazán büszke lehetnék rá, de '56 előkészítésében az égvilágon semmi szerepem nem volt. Még azt is hadd tegyem hozzá, hogy azoknak az embereknek sem volt, akikkel jóban voltam. Tehát Nagy Lacinak, Juhásznak, Vasnak, Domokos Matyinak, Latornak – ők semmiben nem vettek részt. Részben azért, mert utáltuk azokat az embereket, akik csinálták, részben valószínűleg gyávaságból, meg mit tudom én, miért. 1956. október 23-án a Kulacsban ültünk, egyszer csak bejött Kamondy Laci, aki ugyancsak kollégám volt (Tóth Lacinak hívták, később fölvette az anyja nevét – szegény öngyilkos lett), és ő mondta, hogy tüntetést szerveznek a diákok, mennek a Bem-szoborhoz. Mert úgy kezdődött, hogy lengyel–magyar barátság, szolidaritás a lengyelekkel. Vas Pista is ott ebédelt velünk, és gyöngytyúkot rendelt éppen. Lehetett gyöngytyúkot kapni, és ez nagy ügy volt a Kulacsban. Mi rögtön fölugrottunk, hogy megyünk. Matyi, Vajda, én, talán Juhász is, ha ott volt, erre már nem emlékszem. Vas erre azt mondta, hogy megvárja, amíg kihozzák az ebédjét. Mire valamelyikünk azt kérdezte, hogy téged a gyöngytyúk jobban érdekel, mint a forradalom? Ezen elgondolkodott, és azt felelte: igen, sokkal jobban. Jobban érdekel a

gyöngytyúk, mint a forradalom. Nagyon megvetettük és elmentünk. Lementünk az Astoriáig, és ott csatlakoztunk a tömeghez. Borzasztó boldogok voltunk, de én nem láttam előre, hogy ez lesz. Lehet, hogy volt, aki látta, meg aki szervezkedett, de nekem a Nagy Imre-körhöz és hasonlókhöz semmi közöm nem volt. Szegény Gimes Miklóst, aki az egyik főember volt, és akit kivégeztek aztán, ismertem ugyan, de nagyon nem szerettem. Szóval mentünk végig a Kiskörúton, ordítottunk, állati jó volt egyébként. Borzasztó boldogság volt. Ott sírtak az emberek, meg ölelgettek bennünket, öregek, fiatalok. „Azt beszélnek Pesten, Budán, hová lett a magyar urán”, meg „Nagy Imrét a kormányba!” és hogy „Ruszki go home!” – ezeket kiabáltuk. Mentünk végig, mondták, hogy átmegyünk a Margit hídon, el a Bem térre, a Bem-szoborhoz. Fölhívtam Klárit, hogy a Fény eszpresszóba jöjjön, mert az volt akkor a találkozóhely, mire odaértem, tényleg ott is volt már. Ő is csatlakozott a társasághoz, és elindultunk. Nagy örjögés volt akkor ott. Nagyon féltünk, mert volt egy laktanya a szobor mögött, nem tudom, megvan-e még. Féltünk, hogy kilőnek az épületből, hogy előbb-utóbb elkezdenek lövöldözni, mert addigra kezdett elvadulni a dolog, a zászlóból kitépték a címet. Itt, a lakáshoz közel, ahol a pártközpont van, illetve most már a képviselők irodaháza, ott volt az ÁVO, a Belügyminisztérium, és ott az ávosok is gyorsan kivágták a címet, úgyhogy arafelé nyugalom volt. De a laktanyánál féltünk. Veres Péter beszélt állítólag, de én nem hallottam egy szót sem, olyan tömeg volt a Bem-szobornál. És tényleg kijöttek a katonák fegyverrel, de átálltak a tömeghez, úgyhogy nem történt semmi baj. Mondjam ezt részletesen? Aztán átmentünk a Kossuth hídon – azt ti már

nem ismertétek – a Parlament elé, és a tömeg örjögött, hogy Nagy Imrét akarjuk hallani, Nagy Imrét akarjuk hallani! Találkoztam Déryvel is. Egyébként azt hiszem, azt nem írták meg, amit ő mesélt, jó szürrealista történet, hogy a tömeg ott elég radikális volt már, és Nagy Imre nem jött, mert Nagy Imre azt mondta, ha jól tudom, de erre nem esküszöm meg, hogy ő csak a párt engedélyével hajlandó beszélni, és a párt nem adott még neki erre engedélyt. És akkor rábeszélésték Déryt, hogy menjen el, és beszélje rá, hogy jöjjön. Ők elég jóban voltak. És volt egy rádiós vagy MTI-s autó, és azok mondták, hogy üljön be, és menjen el Nagy Imréhez. Tibor be is ült hátra a feleségével, Böbével, és abban a pillanatban a sofőr melletti ülésről egy majom hátrafordult, és egy nagy pofont adott neki. Ugyanis ez az autó, ez az MTI-s vagy nem tudom, milyen autó, azelőtt épp az állatkertben csinált egy riportot, és volt egy majom ott a kocsiban. És ez a majom valami érthetetlen okból szájon vágta Tibort, aki ezen azért eléggé elcsodálkozott. Aztán ment Nagy Imréhez, és rá is beszélt, hogy jöjjön ki a térre. Ott ordibáltunk, és találkoztam Kass Janóval, a grafikussal meg a feleségével, Hajnal Gabival. Egy darabig üvöltöztünk, aztán fölmentünk a lakásunkra a Báthory utcába, ami ott volt közel. Nemsokára valaki telefonált, hogy döntik a Sztálin-szobrot. Hát, mondtam, azt azért meg kéne nézni. És hívtam egy taxit. Talán ezért érdemes elmesélni a történetet. És jött a taxi, beültünk Janóval, mondtam a taxisnak, hogy azt hallottam, döntik a Sztálin-szobrot, menjünk oda! Na, mentünk is, de a Kodály körönd után már olyan nagy tömeg volt, hogy nem tudtunk továbbmenni. Kiszálltunk, kifizettem, elgyalogoltunk odáig, és tényleg döntötték a Sztálin-szobrot. Klári ezt később úgy hívta

mindig, hogy taxival a forradalomba. Rohanunk a forradalomba, de te, persze, taxival! Megnéztük a szobordöntést, nagyon mulatságos volt. Üvöltöztek, nehéz volt azt a szobrot leszedni, mert nagyon oda volt micso-dálva, Mikus Sándor szobra volt. Lángvágóval elvág-ták valahogy a csizmát, aztán ordított a nép, hogy „te-gyenek le egy órát, majd lejön”. Aztán nagy kötelekkel, csörlőkkel valahogy lerángatták Sztálint. A szakszer-vezeti székházon nagy reflektorok voltak, azok világi-tották meg. Rengeteg bronzpor szállt föl belőle, ahogy kettévágták a csizmájánál. Sokan mondták, a csizmát hagyjuk itt örök időkre, legyen szimbólum. Nagyon szellemesek voltak. Sokkal jobb, mint elvinni. A többi részét behúzkodták aztán az EMKE elé, a Blaha Lujza térhez, még néhány nap múlva is láttam a nyomokat, ott vágták meg törték szét. A fejében tüzet gyújtottak, körültáncolták, és azt ordították, hogy „Éljen lángeszű vezérünk, Sztálin!”, miközben égett a gyertya, vagy valamilyen más tűz benne. Sajnos én nem hoztam el egy kis darabot sem belőle. Miután ez megvolt, indul-tunk volna el, mikor teherautók érkeztek tele fiatalok-kal, gyönyörű fiatalokkal. Munkások álltak a platón, nem diákok, és ordítottak, hogy a Rádiónál ölik a ma-gyart. Ölik a magyart a Rádiónál. Én a magam válto-zatlanul cinikus stílusában mondtam Janónak, hogy azt azért meg kéne nézni, hogy hogy ölik a magyart. Men-jünk oda! Mondta, jó. Beszálltunk egy taxiba, és mond-tam a sofőrnek, hogy a Rádiónál ölik a magyart, ha vol-na olyan kedves, vigyen oda bennünket. És oda is vitt, de az Uránia körül kirakott valahol, onnan gyalog men-tünk tovább. Mikor befordultunk a Szentkirályi utcába, ott már keményen lőttek. Le voltak húzva a redőnyök, azokon pattantak a golyók. De azért mi még voltunk

olyan hülyék, hogy mentünk egy darabig. A néhány száz ember, aki ott volt, behúzódv a kapualjakba meg a Trefort-kertbe, azt ordította, hogy „Gyilkos ÁVO, gyilkos Piros! Gyilkos ÁVO, gyilkos Piros!”. Piros László volt a belügyminiszter. És volt egy-két hulla is; vagy legalábbis sebesült a földön. Nemsokára bennün-ket is berángattak egy lépcsőházba vagy kapualjba, és ott álltunk egy darabig. Tovább nem mentünk már a Rá-dió felé, mert az nagyon veszélyesnek látszott. Komolyan lőttek az épületből. És akkor mondtam, hogy hú-zuk el a csikot. Visszakozva kimásztunk a Rákóczi útra, ahol közben folyt az élet. Bementünk egy eszpresszó-ba, én hazatelefonáltam, hogy megvagyunk, minden rendben van, és megyünk lassan haza. Aztán kimen-tünk az Óraházhoz az Astoriánál, és jöttek a tankok a Kiskörúton a Múzeum körút felé. Magyar tankok voltak, és nem lehetett tudni, hogy mit akarnak. A tömeg ordi-bált, hogy „magyarok vagytok, álljatok mellénk”. Egy idő múlva az egyikből egy tiszt vagy katona kiemelke-dett, és azt mondta, hogy nem lövünk a népre, és men-tek a Rádió felé. Mi meg hazasétáltunk. A Katona Jó-zsef Színházból épp jött ki a közönség előadás után. Németh Lászlót játszottak, talán a *Galileit*. Találkoz-tam egy-két emberrel, akik színházban voltak, és nem tudták, hogy mi történt a városban. Aztán hazamen-tünk. Elmeséltem, mi történt, nagy nevetés volt, és bol-dogság. Ez volt. Ez egy keddi nap volt, a 23-a. Ez volt a forradalom. Nem akarom a többi ilyen részletesen el-mesélni. Egyszer belőttek az ablakon, és akkor kivittük a gyerekeket a fürdőszobába, mert annak nem volt ab-laka a Báthory utcára. Közel volt a Parlament, és ott ál-landóan lövöldöztek. Nagy szolidaritás volt egyébként. Volt a házban egy földbirtokosféle ember a családjával,

Horváthéknak hívták őket, két nagyon jóképű gyerekük volt, olyan velem egykorúak. Idősebb emberek voltak, ezért evidensnek tűnt, hogy nagyon reakciósook. Egyik este becsöngetett az egyik Horváth fiú, kimentem, és valahogy rossz érzésem volt, mert valami érthetetlen okból – ezek az én zsidó elmebajaim valószínűleg, mert azért az embernek nyilván van ilyesmi – valahogy nyilasoknak képzeltem őket. Az volt az érzésem, hogy ez a Horváth most nem tudom, miért jön ide. Pedig semmi ilyesmit nem láttam, csak ez valami hatezer éves do-log az ember idegrendszerében. És kinyitottam az ajtót, és jött a Horváth, jó estét! Azt mondja, azért jöttem át, mert maguknál három gyerek van, nincs-e valami-re szükségük. Hát, mondom, cukor nincs. És az kell a gyerekeknek. Hát, nekik van, mert ők szekszárdiak, és otthonról jön a csomag, és akkor átméntünk, és nagy szeretettel adtak cukrot, mi meg adtunk kenyeret. Szóval én csak jóra, illetve egyetlen nem jóra emlékszem a forradalomból, majd azt is elmesélem. Nagy szolidaritás volt, szeretet, mindenki segített a másikon, mosolygott az utcán, a villamoson átadták a helyüket egymásnak az emberek, sorban állásnál előreengedték egymást, ami addig nem volt szokásos. Nagyon jó volt a hangulat.

Egyszer mesélte, hogy jártad a várost állandóan.

Állandóan jártam a várost, teljesen meg voltam örülve. Be volt csukva a legtöbb kávéház és vendéglő, de azért például a Kriszt, a Százéves nyitva volt. Néhányszor a Flórisban is találkoztunk. Illés Bandinak a legfőbb gondja az volt, hogy elfogyott a borotvaszappanja, és csak olyan borotvaszappant kapott, ami nem habzott,

márpedig azzal ő nem tud borotválkozni, és én szerez-zek neki habzó borotvaszappant. Szereztem. Juhással nagyon sokat együtt voltam. Ferenczy Bénihez és Erzsikéhez jártunk föl, hogy segítsünk nekik. Vittünk en-nivalót – ők már idősebbek voltak. Ez pár nappal Béni bácsi megbénulása előtt volt. S tudod, mi volt az oka a megbénulásának? Kérlek szépen, az oroszok bejövete-le. Állt az ablaknál, ugye itt lakott a szomszéd házbán, a Jászai Mari téren, abban, ahol Déry egykoron. Épp telefonálni akart, s ez pokoli látvány volt, hogy visz-szajönnek, akikről azt hittük, soha nem jönnek vissza. Nézte a Margit hidat, ahogy tele van orosz tankkal, és egyszer csak összeesett. Megbénult és nem tudott töb-bet beszélni, és nem tudott többet szobrot csinálni se. Nagyobb embert én nem ismertem nála. Nagyon szép férfi volt, Ferenczy Károly, a legnagyobb magyar festő fia, ugye, és nagyon elegáns. Harminc évvel volt idő-sebb nálunk. Egyszer, évekkel korábban ültünk a New Yorkban, és Béni bácsi mondott valami olyasmit, hogy ha megváltozna a rendszer, ő utálná az ilyeneket, mint a kirúgás vagy fölakasztás és hasonló, erről szó sem lehetne. Csernus Tibor, aki nagyon imádta őt, azt kér-dezte akkor, hogy jó, de te hogy büntetné Rákosit, ha, mondjuk, bejönne ide. És Béni bácsi elmesélte, hogy büntetné. Odakérné magának az összes újságot a ká-véházban, mert akkor már járnának ide a nyugati la-pok, és ott volna az asztalán az összes világlap, mivel ő minden nyelven tudott a világon, és akkor egyszer csak bejönne a kávéházba Rákosi, a nyugdíjas Rákosi, ko-pottan, megöregedve, fáradtan. Odamenne hozzá: „Jó napot kívánok, művész úr, ne haragudjon, látom, hogy itt tíz lap van az asztalán, elvehetném a *Times*ot?” És én akkor, mondta Béni bácsi, rátenném a kezemet az

újságokra, és azt mondanám: „Nem, Rákosi, nem vihet el semmit!” Ezt szeretném. Ez lenne a büntetése. Hát ez volt nagyjából.

Visszatérve '56 októberére, úgy tudom, Rényi Péter egyszer felkeresett a Báthory utcában.

Igen, ővele elég rossz viszonyban voltunk. A pártközpontban volt, és mindig nagyon kioktatott engem, meg rémes volt. Egyik este későn, 28-a körül történhetett, nagyon fáradtan hazamentem a Báthory utcába, lefeküdtem, és amikor fölébredtem, a másik szobában ott ült három ember. Desseffy Olivér kollégista, Vajda Miklós, aki kollégám volt a Szépirodalminál és Rényi Péter. Úgy ültek ott, mint egy várószobában. Fölösleges mondanom, hogy Rényi addig soha nem volt a lakásomon, és az egész egy örület volt. Máig sem tudom, hogy a többiek, akik addig ott beszélgettek vele, tudták-e, hogy ki az. Annyit mondtak nekem, hogy valami akar ez az úr, én meg ott álltam pizsamában, szóval nagyon hülye helyzet volt. Rényi elmondta, hogy ő teljesen kiábrándult az egész ügyből, a felesége is, aki valami pártközponti vagy pártiskolai tanár volt, és abba akarják ezt az egészet hagyni. Egy darabig azt hitték, hogy reformálható a kommunizmus, de most rájöttek, hogy nem. Eredeti szakmája szerint nyomdász, és a Knernél dolgozott a háború előtt, ami nagy szó volt, hiszen egy csoda volt a Kner Nyomda. Ő szeretne most visszamenni nyomdásznak, és segítsék neki ebben, a Szépirodalmihoz szeretne nyomdai összekötőnek jönni. Mondtam neki, hogy persze, rendben van, meg hogy ő tudja, mit akar, de nem tartom jó ötletnek, hogy a Szépirodalmihoz jöjjön, mert ott találkozni fog azokkal

az írókkal, akiknek eddig nagyon durván dirigált, és az nagyon hülye helyzet lesz az íróknak is és neki is. Úgyhogy, ha így döntött, akkor menjen el nyomdába dolgozni szedőnek, ne a kiadóba. Igen, mondta, mint valami Dosztojevszkij-figura, igen, igaza van, úgy látszik, az túlzás, az sok nekem, hogy én egy kiadóba mehessek. Nekem csak egy nyomdába lehet mennem. Én mondtam, hogy nem erről van szó, hogy ez sok vagy kevés, nem ezt mondtam, nem is erre gondoltam, hanem arra, nem lesz jó, hogy maga azokkal az emberekkel találkozik, a dirigáltjaival, mert az nagyon kellemetlen lesz mindkét félnek. Egy nyomdában a nyomdászokkal fog találkozni, akikkel eddig nem volt kapcsolata, nincs gond. Igen, igen, igaza van, nem vagyok erre méltó, nem vagyok erre méltó. Megint mondtam, hogy nem erről van szó, de egyre kellemetlenebb lett a beszélgetés, a végén pedig azt mondta, ő Vas Istvánhoz is el akar menni, és vele is akar beszélni, hogy segítse őt. Ha én nem segítem a Szépirodalmihoz, akkor megpróbálja az Európánál – mert addigra kiderült, hogy azért annyira nem akar egy nyomdába elmenni. Hát, ezt nem ajánlom, mondtam neki, mert Vas István nagyon rabiátus ember, a bátyámmal egyszer összevesztek, és Vas eltörte a bátyám lábát, úgyhogy ő nem olyan kedves, szelíd ember, mint én, inkább ne menjen el hozzá.

Ez igaz volt egyébként?

Igaz. Vas egyszer eltörte Ádám lábát, de nem azért, mert olyan rabiátus volt, hanem birkóztak, és Ádám elcsúszott. Csak ez hirtelen eszembe jutott, és ott hülyéskedtem. És akkor Rényi riadtan elment. Aztán

november 6-án beállt a rendszerhez a nagy kiábrándult ember, és évtizedeken át a Kádár kultúrpolitikájának legkíméletlenebb embere lett. De nem bosszulta meg ezt a találkozót.

Holott...

Holott agyon is lövethetett volna, a viccel szólva, de nem csinált semmit. Nem találkoztam vele egyébként azóta, szerencsénkre. Nem volt semmilyen kapcsolata.

És a negyedik előtti napok?

Ma már van, aki azt mondja, hogy akkor már látszotak bizonyos jobboldali dolgok. Én nem láttam semmi ilyesmit, illetve egyetlenegy dolgot. Egyszer átvágtam a Parlament előtti téren, ahol egy nagygyűlés volt, és ordította a nép, hogy „Mindszentyt, Mindszentyt!”. Ma nem illik mondani, de én nem szeretem Mindszentyt. Akkor sem szerettem, ma sem szeretem. Azt hiszem, nagyon merev ember volt és rossz politikus. Nagyon jó jellem, nagyon bátor ember volt, amit a börtönben csináltak vele, az borzalom. Olvastam az emlékiratait, de azt hiszem, nagyon rossz politikus volt és nagyon elmaradott, korszerűtlen jelenség. '56-ban is lehetett volna okosabb. Mondhatta volna, hogy nem kérjük vissza a földeket. Nagyon okos lett volna. Nem mondta, hogy visszakérjük, az nem igaz, amit a kommunisták ráfogtak, de azt sem mondta, hogy nem kérjük vissza. Pedig okosabb lett volna. Helyette azt mondta, hogy majd tájékozódok. Az igaz ugyanakkor, hogy börtönben ült, tehát valóban nem tudta, mi van a világban. Szóval

a tömeg jó része azt ordította, hogy „Mindszentyt!”, míg egy kisebb csoport azt, hogy „Nagy Imrét!”. És én is azt ordítottam, hogy „Nagy Imrét!”, mire oda-jött egy ötvenes férfi nagy bottal, megállt mellettem, és azt mondta, hogy mit akar maga Nagy Imrétől, az egy kommunista. Nem akarjuk Nagy Imrét hallgatni. Mindszentyt akarjuk. Mondtam, hogy én történetesen Nagy Imrét akarom hallgatni, nem Mindszentyt, és az az érzésem, hogy azért csináltuk ezt az egész cirkuszt, hogy mindenki azt hallgathasson, amit akar, és maga ne fojtsa belém a szót. Elkezdtünk kiabálni egymással, és a tömeg azért inkább vele rokonszenvezett. Közben rájöttem, hogy ez nem volt szerencsés ötlet, mert engem előbb-utóbb meg fognak verni. Mellettem nem állt ki senki. De hát akkor már nem volt mit csinálni, vessekedtünk tovább. Egy idő múlva megjelent Ferenczy Béni felesége, Erzsi néni, aki a világ legszebb asszonya volt, megállt, és azt mondta, Majer úr, mit akar az én Réz Pali barátomtól? Kiderült, hogy jól ismeri ezt a pasast, egy házban laktak. Majer úr rögtön váltott, hogy kezicsókolom – és akkor valahogy csönd lett. A többiek elfordultak tőlünk, Erzsi pedig kivonszolt a tömegből. Gyalog jöttünk tovább, és közben elmesélte, hogy ez a Majer egy sváb ember, a háború előtt likőrgyára volt, most nyilván vissza akarja kapni, és úgy gondolta, hogy Mindszentytől előbb fogja visszakapni, mint Nagy Imrétől, ami valóban reális számítás volt a részéről. Ez volt az én jobboldali élményem a forradalomról, ami azért nem egy olyan nagyon nagy jobboldali élmény, hogy úgy mondjam. Aztán nagy röhögve hazakísértem Erzsi nénit. Tényleg szép asszony volt. Ha bejött a szobába, Ádám mindig megjegyezte, itt jön a legszebb nő a világon. Béni bácsi nagyon sok szobrot csinált róla.

Cigánylány volt. Eredetileg egy román kommunistával ment ki, akit lecsuktak, így egyedül maradt. Béni ott volt, és akkor szerelem lett köztük, és Erzsi otthagya a férjét, sőt az attól a férfitől való gyermekét is, kijött Béni-vel. Ez a gyerek volt a mintája a Béni gyönyörű kislíuszobrainak. A román férj aztán meg is halt a börtönben. Mikor Klári terhes volt – három gyereke van Klárinak, akkor Mihállyal volt terhes –, egyszer átmentünk hozzájuk, '56 elején. Ugye, gyönyörűek a terhes nők, azaz a kis dudorral ott elől, ahogy fejlődik... Klári imádta Bényt, mert Klári imádta a tiszta embereket. A szobrászoknak van egy furcsa tekintetük, hogy hátrébb lépnek, aztán visszajönnek, néznek. Szóval Béni bácsi épp egy szobrot csinált, idegesen mászkált fel-alá a másik szobában, néha átjött ezért vagy azért, vízért, bármiért. Egyszer csak váratlanul megszólalt: megengedné, Klári, hogy csináljak magáról egy szobrot? Mert gyönyörű ez a terhes állapot. És akkor Klári azt mondta, nagyon megtisztelő. Akkor hozzám fordult Béni: és te mit szólna ehhez? Mondom, megtörtént a döntés, Klári dönt ebben. Furcsa csend lett, ahogy én ezt mondtam. Akkor megint kiment, aztán bejött, és azt mondta, hogy hát van még valami, amit nem is merek mondani. Mondja, Béni bácsi... Szóval nem lehetne, hogy meztelenül álljon modell? Klári alig gondolkodott, máris rámondta, hogy de igen, lehetne, nagyon megtisztelő. Béni megint hozzám fordult. Na és te, te mit szólna ehhez? Mondom, elhangzott a válasz, szuverén ember, így gondolkodik, nem én állok modell, hanem ő. Mért én szabjam meg, mit csináljon? Akkor Erzsi kávé hozott, megittuk, kicsit Béni bácsi elgondolkodott, és azt mondta, tudod, ez az európai válasz. Ha sok ember gondolkodna így a művészetről, jobb volna a helyzet

Magyarországon. A szobrot megcsinálta, öt példány van belőle, pièce unique, mert ennyit lehet. Erzsi adott nekem egy példányt. Gyönyörű. Ez nem sokkal a benu-lása előtt volt. Később kicsit visszajött a képessége, és a bal kezével tudott valamennyire dolgozni, rajzolni. És az az érdekes, hogy közben végig szocialista maradt, az a furcsa figura, aki nekem a legrokonszenvesebb politikailag, és ami ritka Magyarországon. A furcsa életét nagyon tiszteltem, hogy hol kommunista, hol anti-kommunista, nagyon bátor ember volt. Ő mesélte, hogy '19-ben a kommunisták pénzének megtervezésével őt bízták meg, egész fiatal volt, utána emigrált. Nagyon kalandos élete volt, bejárta a világot, Bécsben élt, Párizsban, Oroszországban. Ott Sztálin-szobrot akartak vele csináltatni, s ezt megtagadta, hogy ő egy gyilkosnak nem csinál szobrot. Akkor kiűzték, elment Bécsbe, az Anschlusskor jött vissza Pestre, a háború végén embereket mentett. Nagy tekintélye volt, neki is és már a tanítványainak is, nem csoda, hogy a háború után Révai kinyírta, együtt voltak a Szovjetben, és ismerte. Ezután már nem volt műterme, otthon dolgozott, eléggé nyomorgott. És megbénult, amikor november 4-én meglátta a szovjet tankokat a Margit hídon.

Mire emlékszel abból, ami az Írószövetségben történt?

Nem voltam ott egyszer sem. Nem voltam tagja az Írószövetségnek. Egyik este megjelent nálunk Déry. Nem volt kocsiuk akkor még, az írók közül egyedül Örkénynek volt egy kis Fiatja. Haza akart menni, de nem volt már közlekedés, és fölöttébb hozzánk a feleségével, hogy aludhatnak-e ott. Emlékszem, Böbe azon hisztériázott,

hogy a fülbevalóját elvesztette valahol a városban, és hogy hol hagyhatta, emiatt telefonálgatott. Ott aludtak, és ők mesélték, hogy mi van az Írószövetségben. Én ezekről addig semmit nem tudtam, és Juhász Feri sem, akivel akkor voltunk a legjobb barátságban. Nagyon nehéz helyzetben volt Feri, mert Erzsike, ugye, a diliházban volt, a Lipótmezőn, ott viszont a forradalom alatt minden fölbomlott, elmentek az ápolók, nem volt enni-való, borzalom volt. Az örültek egy része megszökött, szóval egy pokol volt. És nem volt rendes közlekedés. Juhásznak sem volt persze kocsija, de mindennap kiment és vitt ennivalót, meg amit még kellett. Egyébként az a vers, a *Babónák napja, csütörtök: amikor a legnehezebb*, amiben visszatérő sor, hogy „A harmadik napon a legnehezebb, a harmadikon”, az is arra vonatkozik, hogy később már mindig ugyanazon a napon ment ki Erzsikéhez a kórházba. Tehát az a harmadik nap, amikor kimegy meglátogatni a feleségét. De a forradalom alatt, azt hiszem, mindennap kiment, és nagyon féltette ettől a szituációtól Erzsikét, akit még ősszel vittek be, miután öngyilkosságot kísérelt meg. Aztán később megint megpróbálta, és akkor sikerült szegénynek.

És a Vas körüli társaság ez alatt az idő alatt összejött?

Szervezetten nem. A kiadóban néha találkoztunk, meg egyszer a Krisztnél vagy a Százévesben ebédeltünk. Emlékszem, egy régi szerelmem, egy festőakadémista, gyönyörű lány, aki a Kondor Bélának, vagyis a Kondor Samunak is nagy szerelme volt, bejött oda egy puskával. Nagy pártlány volt azelőtt, zsidó polgárlány, orvosgyerek ő is. Bejött, mondom neki, hogy mit csinálsz

te itt ezzel a puskával. Azt felelte, hogy le akarom lőni a Turóczi-Trostler Józsefet. És miért akarsz te lelőni a Turóczi-Trostler Józsefet, kérdeztem. Mert egy rohadt bolsevik. Hát, mondom, te képzőművészeti főiskolára jársz, te lödd le a saját tanáraidat, de a bölcsésztanárokat milyen alapon lövöd te le? Hát, mert ő most együtt jár egy fiúval, aki azt mondta, hogy a Turóczi-Trostler egy nagy nem tudom én, mi. Ami egyébként nem volt igaz. Szóval mondtam neki, hogy jól áll neked ez a puszka, de hagyd a fenébe, ez egy baromság. Viseld, csak ne legyen benne lőszer, golyó ne legyen benne, de tényleg nagyon jól áll neked. Gyönyörű lány volt. Most Svájcban él. Mindjárt elhúzta a csikot a forradalom után. Nagyon helyesen, mert esetleg valami baja lett volna. Persze nem lőtt le soha senkit, azt sem tudta, hogy kell meghúzni a ravaszt. Csak tényleg jól állt neki, és nem tudta kihagyni. Volt ilyen is azért, legyünk őszinték.

Vas nem vállalt szerepet, semmifélét?

Semmit. Egyszer fölszólalt az Írószövetségben, hogy ő ügyetlen, ő nem tud lőni meg nem tud semmit csinálni. Ő egy dologra alkalmas, futárszolgálatra, és ha valahova el kell valamit küldeni, ő azt vállalja. De egyébként nem csinált semmit. Abszolút híve volt a forradalomnak, arról nincs szó, hogy nem, csak tudta, hogy nem erre alkalmas.

És jött november 4-e.

Na, hát jött november 4-e, ugye ez egy vasárnap reggel volt. Lövöldözésre ébredtünk, jöttek a tankok be a Parlamenthez, egész közel. Kinyitottam a rádiót, hát az

a világ vége volt, katasztrófa. Mondta be Nagy Imre a szöveget. Aztán Házy Gyula beszélt nagyon szépen, akit én nagyon nem szerettem, de ez gyönyörű volt. És hát azt hittük, hogy most meghalunk és kész. Szóval egy ilyen vörösmartys világvége-hangulat volt. Aztán lementünk az utcára, láttuk a nagy tankvonulást, hát, az borzalom volt. Elképzelni nem tudtam, hogy itt valaha rend lesz, vagy béke lesz, vagy valami is lesz. Persze azt sem gondoltam, hogy ez ellen harcolni lehet, ez föl sem merült bennem, hogy most megfogni egy puskát, és kimenni és rálőni egy orosz tankra. Puska életemben nem volt a kezemben, és ha a Jóisten megsegít, nem is lesz már, úgyhogy ez nem merült föl bennem. Az volt, hogy bevinni megint a gyerekeket a fürdőszobába, nehogy megsérüljenek, ha belőnek és így tovább. Aztán bementem a kiadóba. Klári végig bejárt a kórházba, egy napot nem hagyott ki. Ő volt a világ legkötelességtudóbb embere, akit életemben láttam. Soha nem késett el sehonnan. Szegény lány volt, Kispesten nevelkedett, és megszokta, hogy az embernek a munkáját végezni kell, szemben velem, aki nagyon laza vagyok. És minden reggel bement, ha volt autóbusz, autóbusszal, ha nem volt autóbusz, gyalog. Hát röntgenezni kell, mondta, sebesültek vannak, betegek vannak. Azt hiszem, már november 5-én, hétfőn bement.

Megindult egy menekülési hullám.

Megindult egy menekülési hullám, és én nem tudtam, hogy mit csináljak. Fölmerült bennem, hogy elmegyek. Nem olyan nagyon, de fölmerült. Az egyik dolog, ami ellene szólt, hogy Kormos István kint volt Prágában valami ösztöndíjjal, az egész forradalom alatt. És ha

elmegyünk, el kell vigyünk a lányát, Annát is. De hát hogy vihetem én el a Kormos lányát. Hát azért az az ő dolga, hogy döntsön. Egyébként azon is rengeteget röhögtünk, hogy ugye a rádióban folyton mondták be, hogy ezek és ezek szabad földre érkeztek, ezt hallgattuk folyton. Egyszer bemondták: Kormos István üzeni Prágából, nagyon jól van, nincs semmi baja. Ezen órákat röhögtünk, hogy hát miért lenne baja Prágában, ahol nem volt forradalom. Ugye ő üzeni nekem, hogy nincs semmi baja. Kérdeztem Kláritól, hogy mit csinálunk. Apámmal is beszéltünk. Apám, aki hatvan körül volt, azt mondta, hogy esetleg ő elmenne Németországba, ott lehet dolgozni, az egy komoly hely. Én oda semmiképp nem akartam menni, én Olaszországba vagy Franciaországba mentem volna, ha egyáltalán. Ádám is vacillált, ő nyilván Angliát szerette volna, de addig vacilláltunk, amíg nem mentünk sehova. És nem bántam meg egyébként. Klárit mindig kérdeztem, és ő azt mondta, ahogy akarod. Nagyon dühös voltam rá, folyton mondtam, hogy szóljon, beszéljen ebbe bele. Mire azt felelte: nem érdekel, nekem teljesen mindegy. És aztán később rájöttem, ez egy pimf ügy volt neki, hogy hol él, Pesten vagy Párizsban. Nem érdekelte. A szabadság nem volt fontos a számára, a jólét abszolút nem érdekelte. Egyszer mondott egy ilyet, hogy nekem teljesen mindegy, hogy én a Kútvolgyiben röntgenezem a betegeket vagy az Hôpital Hôtel-Dieu-ben, Párizsban. Nem érdekelte. Őt az érdekelte, hogy van három gyereke és vagyok én, és mi együtt legyünk. Ezen belül az, hogy el vagyunk nyomva, vagy kommunizmus van, vagy oroszok, vagy hogy van pénzünk, illetve nincs, ezek nem érdekelték. Ez annyira érdektelen kérdés volt, hogy ebben a döntést átengedte nekem.

Fontos kérdésekben ő döntött, abban, hogy legyen-e gyerek, vagy ne legyen gyerek, vagy nem tudom, mi csoda. Ez nem volt fontos. Hihetetlenül normális volt.

És neked volt mitől tartanod? Akkor úgy érezted, hogy van mitől tartanod?

Nem, nem. Én nem csináltam semmit, és amellet azért hősök voltunk. És az is volt, hogy ha lesz valami, akkor legyen, na és aztán! Hát nem érdekes. De nem volt reális ez.

Valószínű, hogy a legelején nem is nagyon tudtátok elképzelni, hogy valakinek baja lehet, hiszen az a Népszabadság még nem az a Népszabadság volt, amelyik később és így tovább.

Igen, az úgy lassan göngyölődött be. Na, hát erre tudok egy példát, ami némileg idetartozik, hogy valamikor novemberben vagy talán már decemberben, volt egy tüntetés az amerikai követség előtt. Az egyik utolsó, mert volt még néhány az oroszok bejövetele után, például a nőtüntetés december elején. Mindszenty ugye bemenekült az amerikai követségre, azért volt ott ez a tüntetés, amit mesélek. Az volt a jelszó, hogy „ENSZ elé a magyar ügyet!”. A követség közel volt hozzánk, nagy üvöltözés volt, épp Latorék voltak nálam, gondoltuk, menjünk le. És lementünk. Nem lőttek, és nem volt semmi más, mint nagy tömeg. Mindszentyt is éltették, de akkor már én is éltettem, ugye, kínomban. Nem jött ki az erkélyre, nyilván az amerikaiak nem engedték ki. És orosz tankok, meg akkor már volt valami magyar rendőrség is, pufajkások, azok autókkal közénk

jöttek, de nem bántottak bennünket, lövés nem volt, csak úgy szétspricceltünk, és ennyi volt. Egy-két embert, azt hiszem, azért elvittek. Abszolút nem féltem. Egyébként sem szoktam nagyon félni, meg kell mondanom, de van azért, amikor félek. A *Himnusz*t énekeltek, amikor megjelent ott egy olyan régimódi autó, és a hágcsóján ott állt Gimes Miklós. És valahogy egész közel került hozzám. És kérdeztem, hogy hát te mit csinálsz itt? Én nem tudtam, hogy ő egy illegális lapot szerkeszt. Ez volt az *Október Huszonharmadika*, de erről én semmit nem tudtam. Gimes úgy állt ott, mint az orosz forradalmi filmekben a hágcsón egy forradalmár. Alacsony ember volt, nagy feje volt, és szakállat növesztett. Istenien tudott nyelveket. Addig nem borotválkozik meg, amíg Rákosi meg nem bukik, mondta – és aztán sem borotválkozott meg. Mondom ott neki, hogy hát téged ismernek, meg nagy szereped volt, meg minden, bajod lesz, miért nem mész el? Erre azt mondta, átmentem a feleségemmel és a két gyerekemmel, átvittem őket Bécsbe, és aztán visszajöttem. Mondom, miért? Itt akarok maradni, amíg olyasmit nem tudok csinálni, hogy fölakasszanak. És néhány nap múlva letartóztatták valóban, aztán föl is akasztották. Bünhődni a kommunista múltért – ez volt egyértelműen az oka ennek a szövegének. Hogy ha ő egyszer bevitte a népet ebbe, akkor ő neki most ez kötelessége. Ez lehetett, más okát nem látom. De van egy rossz érzésem, hogy annyit beszélek politikáról, és az egész torz lesz, mert úgy néz ki, mintha nekem olyan fontos lenne a politika. Meg mintha én politikailag fontos volnék, mert Magyarországon nem lehet megúszni a politikát, de voltaképpen az alapállásom mégis az, hogy nem ez a fontos. Menekülnék előle, bár egyszer élhetnék úgy, hogy ne

kelljen vele foglalkoznom. Van egy mesterségem. Azt szeretném csinálni. Szeretnék egyszer két évig az íróasztalnál ülni, és nem tudni, hogy ki a magyar miniszterelnök. Más országokban nem tudja egy író, hogy ki a miniszterelnök. Hát kit érdekel az? És ez az egész interjú túlságosan betekeredik az én hibámból a politikába, mert az a blikkfangos, nyilván a lelkem mélyén úgy érzem, hogy az lesz az érdekes, hogy lőnek meg tüntetnek, meg hős vagyok, meg gyáva vagyok. Holott bevalom neked, hogy engem sokkal jobban érdekel, hogy a *Galagonyát* mikor írta Weöres Sándor, mint az, hogy ki volt Münnich Ferenc.

Egyébként a politikáról szólva végig ez az attitűdöd. Az derül ki belőle, hogy téged nem érdekel igazán a politika, de furtonfúrt az oldalvizébe keveredtél. Ahogy a te nemzedéked magyar értelmiségének 99 százaléka.

Hát igen. Jó, rendben van, elfogadom.

És folytatva, hogyha arról kérdezek, hogy 1957 és 1962 között, az úgynevezett konszolidációig mi történt, milyen volt az a bizonyos irodalmi élet vagy szakmai élet, hát, azt hiszem, nagyon nehéz a politikától függetlenül leírni ezt a négy-öt évet.

Hát persze. '57 április 21-én lecsukták Déryt, május 23-án Bibó Istvánt. Zelk már januártól ült. És akkor kezdődtek a kemény megtorlások. Egy csomó író, még kisebbeket is, lecsuktak. Nekem semmi komoly bajom nem történt, meg kell mondjam neked. Mint ahogy a lakosság többségének sem történt baja ilyen értelemben.

És ez is volt a konszolidáció egyik, hát hogy mondjam, lehetősége. Erről, hogy ugye bátorság, gyávaság, hadd mondjam el neked, hogy egyszer kihallgattak a Fő utcán. Valamikor '57 nyarán vagy őszén épp egyedül voltam otthon, mikor csöngettek. Kimentem, egy rendőr állt ott, aki egy idézést hozott, amire rá volt írva, hogy Déry Tibor bűnügyében harmadnap délelőtt 11-kor jelenjek meg a Gyorskocsi utcában. Átvettem, aláírtam. És akkor hasmenést kaptam, rögtön utána. Alig értem be a fürdőszobába. Megint a zsigereim reagáltak.

És maga a kihallgatás?

Hát az undok volt. Nem akarom részletesen elmesélni. Az volt benne az undok, hogy bent volt a börtönben. Tehát bement az ember, egy László nevű százados hallgatott ki, egy olyan vizesnyolcas fiatalember, szöke, kövér pasas, ő volt Déry „előadója”, ezt így hívták akkor. Zelké egy bizonyos König volt. Ezt persze később tudtam meg. Kijött elé a kapuig, bevezetett. Volt egy kulcs-csomó nála, átmentünk egy ajtón, kinyitotta, bementünk, belülről bezárta, fölmentünk lifttel, akkor megint kinyitotta, és így mentünk, mentünk vagy egy negyedórát a börtönben, és hatszáz zárt ajtó volt már mögöttem, mire beértünk az irodába. Hát, mondjuk, ilyen nincs egy jogállamban, ugyebár, hogy a börtön szívében hallgassák ki az embert. Ez már a pszichikai előkészítés volt. És akkor ez a László leültetett és kérdezett. Tényeket. De nem volt semmi érdekes „tény”, csak hogy Déry eljött hozzánk, ott vacsorázott. Böbe meg kétségbeesve kereste a fülbevalóját. Ezeket a jelentéktelen részleteket mondtam rettenetes részletezettséggel, ezt tartottam jónak taktikailag. Mikor kimentünk,

akkor is kikísért, aláírta a papírt, kiengedett, én meg rögtön bementem egy presszóba, és mondtam, hogy kérek két konyakot. Két dupla konyakot. És akkor néztek rám, hogy de hisz egyedül vagyok. Mondtam, nekem lesz. Akkor kitették. Mind a kettőt gyorsan lehajtottam, és föl hívtam Klárit, aki dolgozott akkor is, hogy a Fő utcából beszélek, de már egy presszóból. Ennyi volt. Szóval igazán nem egy nagy ügy.

Jut eszembe, Szalai Sándort, a szociológust ismerted? Róla van az a híres történet, hogy amikor kiengedték a börtönből, bement egy presszóba, kért egy kávét, és rögtön botrányt csapott, hogy ilyen pocsek kávét hogy lehet csinálni.

Belefér Szalaiba. Hallgatója voltam az egyetemen, szociológiát tanított még '48-'49-ben.

A mondása a Rajk-temetésen, az is gyönyörű.

Ja igen. Én ott voltam a Rajk-temetésen egyébként. Ugyan nem hallottam, de állítólag azt mondta, hogy „szegény Laci, ha ezt látná, hogy belénk lövetne!” Ezek igazi jó magyar történetek.

Nyilván rengeteg barátod, ismerősöd, ahogy te fogalmazol, „bezapált”, de meséltél valakiről, aki nekiment kétszer a határnak, elfogták, visszajött, és akkor úgy döntött, hogy beadja a derekát. Azt hiszem, ez példaértékű történet, nagyon tipikus.

Név nélkül mesélem el, mert még él az illető. Elég jó barátom volt, kollégista is volt. Na, fogta magát, és

a forradalom után nekiment a határnak. Kiderült, hogy katolikus, és hogy kimegy valahova Nyugatra, beiratkozik egy katolikus egyetemre. Nem tudtuk, vagy alig tudtuk róla, hogy hívő. Elkapták. És akkor visszajött, följöött hozzám még a Báthory utcába, hogy ez van, de én nem foglaltam állást ebben az ügyben. És akkor megint nekiment a határnak. Nagyon ügyetlen pasas volt, mert nem volt nehéz akkor disszidálni, de őt megint elfogták. Megint visszajött, és azt mondta, hogy hát ha a Jóisten így akarja, akkor ő úgy dönt, hogy belép a pártba és karriert csinál. Én kérdeztem tőle, hogy *tertium non datur*? Hát vagy katolikus egyetem Leuvenben vagy valahol Amerikában, vagy itthon marxizmus meg MSZMP? Azt mondta, igen. Nincs harmadik. Így is történt. Belépett a pártba, egyetemi tanár lett, karriert csinált. Nem is rossz egyetemi tanár, az igazság kedvéért ezt hozzá kell tenni. És nem egy szörnyeteg. Írt egy-két jó könyvet. Komoly szakember, és nem is csinált különösebb disznóságot. Az élet ilyen. Szoktam vele találkozni, szevasz, hogy vagy. Úgyhogy ez bizonyos értelemben tényleg példaértékű történet, igazad van, mert úgy éltünk, ahogy lehetett. Nem ahogy akartunk, hanem ahogy lehetett. És nem fogom szeretni azokat a fiatalokat, akik ezért megvetnek bennünket.

11. Csillag Vera és Bálint György, 1930-as évek

12. Ferenczy Erzsébet és Ferenczy Béni

13. Gyergyai Albert 1960 körül

Koczogh Ákos felvétele

14. Szántó Piroska és Vas István, 1963

Hunyady József felvétele

15. Illés Endre és Illyés Gyula, 1970 körül

Moldován Domokos felvétele

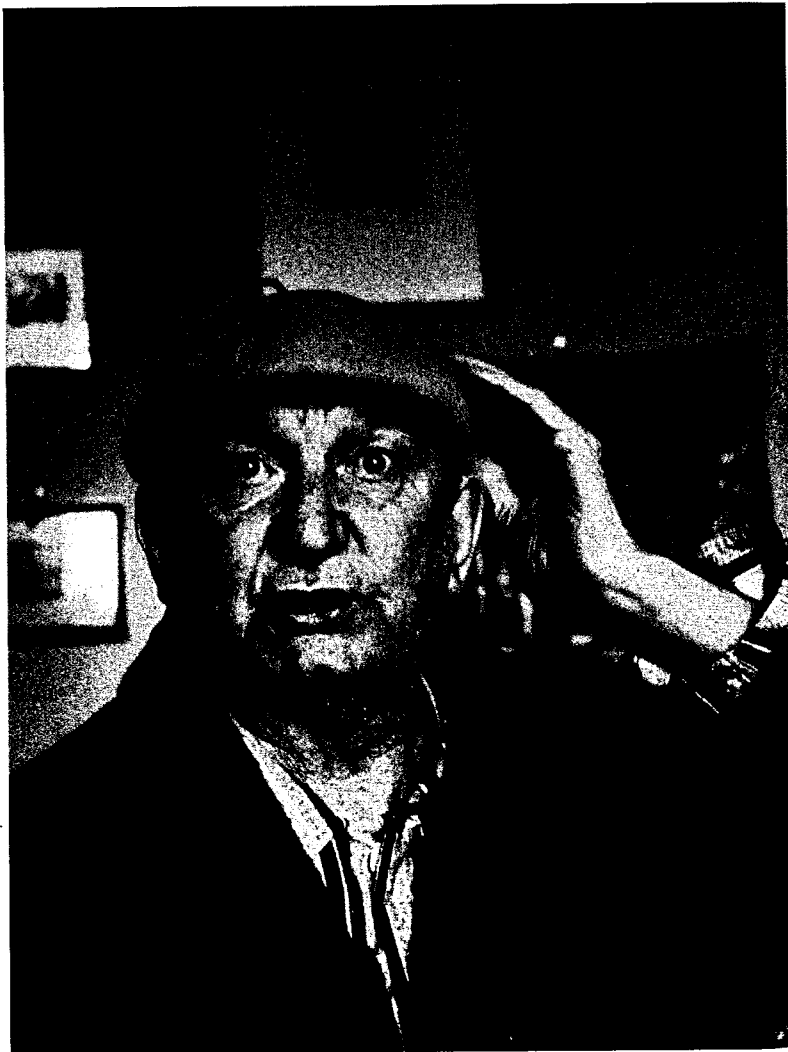
16. Domokos Mátyás, Réz Pál, Csernus Tibor, Vajda Miklós

17. Veres Péter

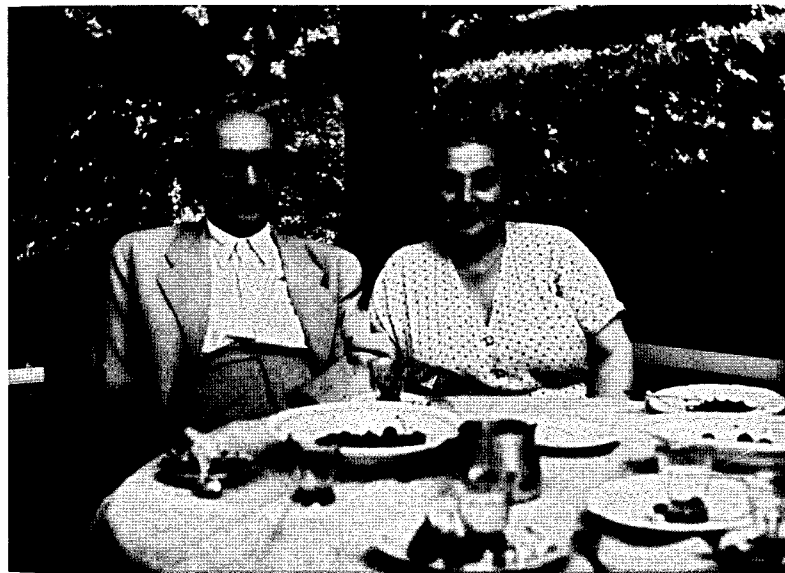

18. Szabó Pál

19. Tersánszky Józsi Jenő, 1968

Kresz Albert felvétele

20. Nagy Lajos és felesége, Szegedi Boris, 1954 körül

21. Rideg Sándor, Somlyó György, Zelk Zoltán és Devecseri Gábor, 1940-es évek vége

22. Németh László és családja
 ül: Németh Csilla, Démusz Ella, Dörnyei Lacika, Németh László, Németh Judit
 áll: Dörnyei László, Németh Ágnes, Németh Ágnes férje, Németh Magda, Némethy
 László, 1957

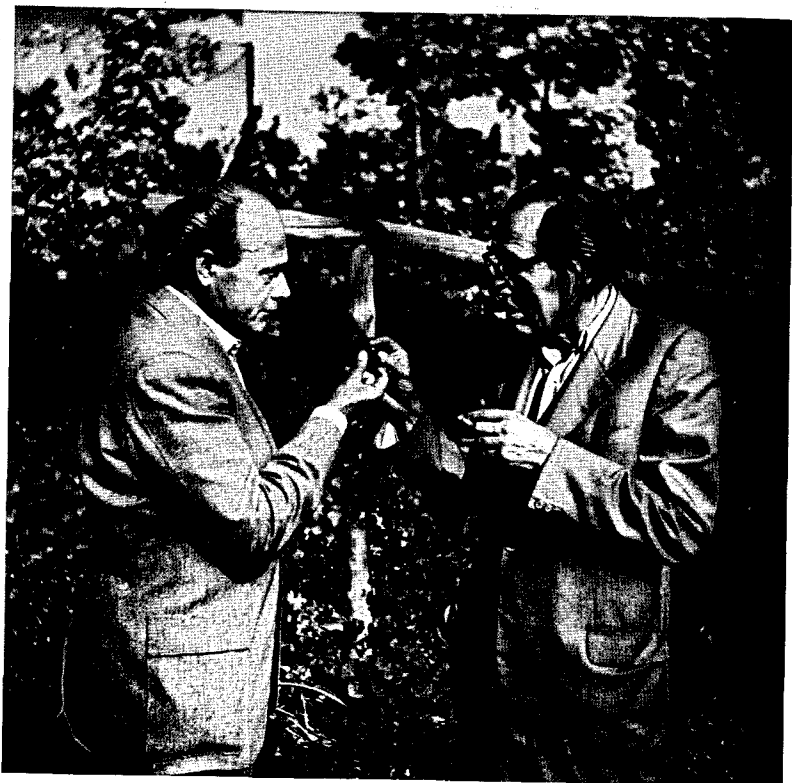

23. Szabó Lőrinc, 1956

Várkonyi felvétele

24. Szabó Lőrinc Illyés Gyulával Lipták Gáborék kertjében, Balatonfüred, 1955

25. Szabó Lőrinc és Tamási Áron, 1954

Lipták Gáborék felvétele

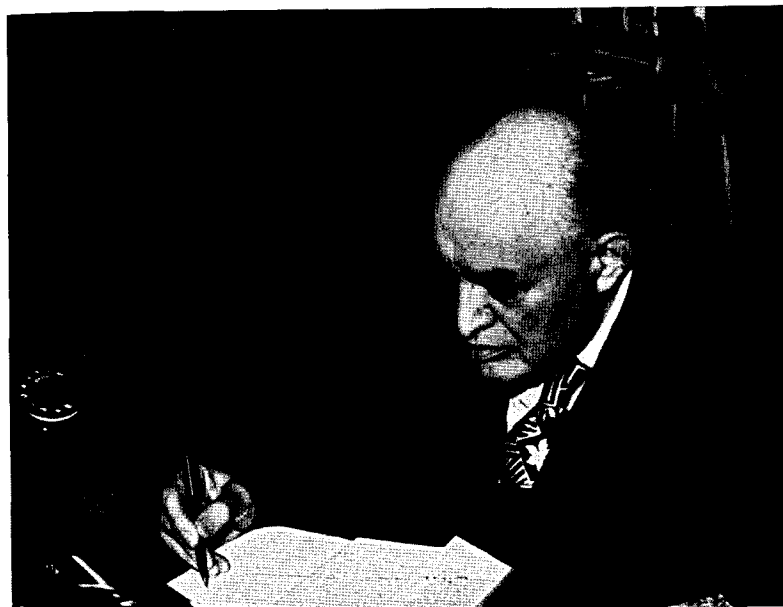
26. Tamási Áron otthonában Juhász Ferencel, 1962

Molnár Edit felvétele

27. Jékely Zoltán, 1966

Sándor Zsuzsa felvétele

28. Füst Milán, 1960-as évek

Hunyady József felvétele

29. Weöres Sándor, 1970-es évek

Moldován Domokos felvétele

30. Réz Pál és Csurka István

32. Karinthy Ferenc és felesége, Boros Ágnes, 1955

31. Juhász Ferenc és Nagy László, 1959

Koczogh Ákos felvétele

33. Ottlik Géza brídzsversenyen, 1979

34. Déry Tibor és Örkény István, 1953

35. Abody Béla, Déry Tibor és Réz Pál, 1960

36. Déry Tibor és felesége, Böbe (Kunsági Mária), 1965

37. Déry Tibor és Réz Pál, 1971

5.

LEKTOROK ÉS AUKTOROK

1950 őszén megalakul a Szépirodalmi Kiadó. Te húszévesen odakerülsz, ott dolgozol negyvenegy évig, onnan jössz nyugdíjba. Az életed kétharmada mögött, mellett ott a Szépirodalmi, úgy is, mint napi munka, munkahely, ahová be kellett járni, és úgy is, mint szellemi közeg, kollegáké és íróké, akiket szerkesztettél. Szinte megragadhatatlanul sok ez az időszak, sok időben is, de „térben” is, akár a könyvek, akár a nagy vagy épp kicsi nevek, akár az élet, a kulturális élet történései felől közelítünk.

Igen, sok minden történt, méghozzá ellentétes dolgok. Amikor odakerültem, az elég sötét időszak volt. Eleinte még egyetemre jártam, esti tagozatra, semmivel, alig valamivel volt rosszabb, mint a nappali, és ott fejeztem be, a kiadó dolgozójaként. Akkor már, az ötvenes évek legelején, az „igazi” írók nem nagyon adtak be kéziratokat, alig volt jó költő, aki publikált vagy publikálhatott. Juhász Feri, Nagy László, ők igen, és ők nagyszűrűek is voltak, néha Illyés. De se Weöres, se Pilinszky, se Nemes Nagy, se Szabó Lőrinc. Eleinte a prózában se volt valami sok jó, de aztán lassan beindult, és az ember a vacakra már nem is emlékszik. Voltak egészen furcsa

esetek. Kiadtuk 1951-ben Román Györgynek, a nagyszerű festőnek a könyvét, az volt a címe, hogy *Ázsiai kikötő*, én szerkesztettem. A háború előtt játszódik, Román élt Kínában, valami bokszoló volt ott, és egyszer csak a kínai követség szólt, de egész komolyan, hogy be kell vonatni a könyvet, mert nem szépeket ír a kínai emberekről. Agyrém, nem? És akkor engem behívtak a minisztériumba, teljesen cinikusak voltak, bevonjuk, mondták, te ezt meg fogod úszni, rendezünk egy fegyelmi tárgyalást, és megúszod pénzbüntetéssel. És be is vonták. Elkelt belőle úgy ötszáz példány, a többi ezerötszázat bevonták a boltokból. Én szerkeszthettem Szép Ernő kis novelláskötetét, meg Déry *Feleletének* a második kötetét, vagy aztán később, nagy nehezen Tamási Áront, Nagy Lajost. Jártak be hozzánk ők is, mások is, nagyon jó emberek, a barátaink a New York-palota negyedik emeletére, meg persze le a kávéházba, amikor az is megnyílt. Próbáltunk munkát adni nekik, korrigálást, fordítást, sajtó alá rendezést, amit lehetett. És akkor az ott hamar egy ilyen szellemi műhely lett.

E műhely három jeles fiatal szerkesztőjét festette meg egy fiatal, pályakezdő festő 1955-ben. A kép is, szereplői is eléggé elhíresültek, hogy a festmény a szereplőktől vagy fordítva, ki tudja már? Hogy emlékszel, milyen körülmények között keletkezett Csernus Tibor Három lektor című képe, ami hosszú kálvária után ma a Petőfi Irodalmi Múzeumban van kiállítva?

Tiborról már a főiskolán kiderült, milyen tehetséges. Bernáth Aurél-tanítvány volt, és maga Bernáth ajánlotta Illés Endrének, hogy foglalkoztassa. És akkor

Csernus el is kezdett dolgozni a kiadónak, címlapot rajzolt, illusztrációkat Krúdyhoz, Tersánszkyhoz, de nemcsak ő dolgozott nekünk, hanem a fiatalok közül Kass Janó, Reich Károly és még többen. De például Borsos Miklós vagy Medgyessy Ferenc is rajzolt nekünk, sokukkal össze is barátkoztunk, Csernus Juhász Ferinek valahogy iskolatársa is volt korábban, és így jóban voltunk. Őt, kérlek, megbízták, hogy csináljon egy képet, a minisztérium, úgy emlékszem, hatezer forintot ajánlott neki látatlanban, ilyen módon is akarták támogatni a művészeket. Tibor kicsit bajban volt, mert nem akart szokványt, de hát forradalmárképet se akart, ugye, akkor minden kép forradalmárkép volt. Akkor kiválasztott a New Yorkban háromunkat, Domokos Matyit, Vajda Miklóst és engem, és megkért, hogy üljünk neki modellt. A cím az megvolt, mert az a szó, hogy „lektor”, nagyon tetszett neki. Mi meg mondtuk, hogy szívesen, és aztán följártunk hozzá a műtermébe, itt volt valahol a Dráva utcában, negyedik emelet, úgy kellett fölmásznunk, mert lift nem volt. Nagyon lassan készült el, mindjárt kész, mindjárt megvan, mondogatta Csernus, de eztán legközelebb is menni kellett. De nem volt baj, mi ültünk ott, élveztük, hülyéskedtünk, fütyültünk, be volt állítva a kávéházi asztal, az egész miliő, mintha a New Yorkban ülnénk, csak a Dráva utcában. Ez is lehetett a baj később, a kávéház, ugye nem volt még olyan messze az idő, mikor a „kávéházi író” megbélyegzésnek számított. Végül aztán elkészült, határidőre, és hát nagyon jó kép. Bernáth nagyon becsületesen védte, meg támogatta Csernust, hogy legyen kiállítva, de azért ő is megjegyezte, hogy hát milyen enerváltak ezek a lektorok, fiatal ember létükre. Na, ki is állították a képet, támadták is, sikere is volt, és akkor, tán valamivel később, már

nem tudom, milyen alkalommal Farkas Mihály is megnézte. Azt mondta, hogy ez milyen egy dekadens kép, milyen szomorú ez a három értelmiségi, és nem kéne kiállítani, mert azt bizonyítja, hogy mi elnyomjuk a művészetet. Ebben a bizottságban vagy nem tudom, mi-
ben ott ült Németh Lajos is, aki Eötvös-kollégista volt, ő pedig felszólalt és védte a képet, hogy ez egy tehetséges fiatal festő, és bocsánat, de ő a művészettörténész, ő azért van itt, hogy megmondja egy képről, hogy milyen, mégiscsak ő a szakember. Szóval kiállt mellette, és már akkor sem ártott egy dolognak, ha határozottan kiállnak mellette. Ez alighanem már '56 tavaszán lehetett, és a Farkas Mihály végül valahogy visszakerült. Aztán visszakerült a kép a minisztériumba, ha jól tudom, s most ott van a PIM-ben, ahogy monddod.

'56 októberében te lettél a kiadóban a forradalmi bizottság alelnöke. Ki volt az elnök?

Illés Bandi. Ő nagyon bonyolult figura volt. Mindenki-
vel jóban volt, Szabó Lőrincsel is, aki keményen jobboldali volt, de Déryvel is, például Illés dugta el anno *A befejezetlen mondatot*, szóval megbíztak benne, tán épp a semlegessége miatt... Meg kell mondjam, nem csináltunk különösebbet, a fizetések kiosztottuk, és ilyesmi. Volt egy közép-pronda igazgatónk, Jászberényi József, nagy pártember, villanyszerelő, káder – de mondtuk, hogy nem kell bántani. Emellett egyetlen lektornak, egy nőnek fölmondott a forradalmi bizottság. Nem is jött vissza utána, a javára legyen mondván. Elég rémes, spicliszerű nő volt. Ez volt az egyetlen dolog, amit csináltunk. Ja, és még egy komoly javaslat volt, Illés Bandi javasolta, hogy öt íróval kössünk életműszerződést,

amit nagyon helyeseltünk. Ez volt Illyés, Németh László, Márai, Déry, Tamási Áron. Persze, ez nem valósult meg, hogy finoman fejezem ki magam. Elkezdtük, azután betiltották. Nagy rang volt az életműsorozat. Volt a halottaké meg az élőké, egyforma kötés, valami azonosító jel, ahogy ma is van. Ha győz a forradalom, lehetett volna Márai is. Aztán ahogy bejöttek a ruszkiak, Bandi lemondott, lassan megszűnt a bizottság, hogy úgy mondjam, leszáradt. Senki se volt olyan örült, hogy ragaszkodjon a nem létező bizottsági tagságához. De megtorlás se volt.

Milyen változások történtek a forradalom leverése után?

Annyi történt, hogy amikor szétlőtték a ruszkiak a Hungária tornyát, csak úgy potyogtak a kövek meg minden, akkor bementünk a Váci utcára, ott kaptunk a Corvinában néhány szobát, és ezentúl oda jártunk be, nem túl sokat. Ülőseztünk meg dumáltunk, próbáltuk a dolgokat csinálgatni. Furcsa módon – az élet bonyolult – a forradalom után föllendült a könyvkiadás, mert még nem volt igazán kontroll. A minisztérium még nem szerveződött meg rendesen. És felmerültek anyagi dolgok is, úgy, mint manapság, hogy tartsuk el magunkat. Olyan zavaros volt a helyzet, hogy elkezdtünk mindenféle könyveket kiadni, amiket addig nem. Történelmi regényeket. Emlékszem, én javasoltam, hogy Poe-nak a rémtörténeteit, amik baromi jók, adjuk ki. Ki is adtuk, meg mindenféle mást, és ez valahogy működött egy darabig. Aztán Aczél György, aki a kultuszminiszter-helyettes volt, de valójában ő intézte a dolgokat, kezdett előjönni különböző ügyekkel. Jöttek a mindenféle

utasítások. Emlékszem, volt például egy szövege, azt hiszem, Köpeczi Bélának, hogy ne adjunk ki írótól történelmi regényeket, ne engedjük, hogy megéljenek úgy, hogy nem foglalnak állást politikailag. Részt vettem egy gyűlésen '56 végén a Közgazdasági Kiadó helyiségeiben, ahová a könyvkiadói forradalmi bizottságok küldtek egy-egy delegátust. Én mentem el tőlünk, és írtunk ott egy nyilatkozatot, az én javaslatomra, hogy csatlakozunk a munkásokhoz, és ameddig a budapesti munkástanács sztrájkol, addig mi is sztrájkolunk. Ha elkezdenek dolgozni, akkor mi is elkezdünk. Lehúztuk ott egy stencilgépen, de nem lett semmi következménye. Meg is van valahol eldugva ez a röpcédula. Egyéb-ként el is kezdtek aztán dolgozni a munkások Budapesten és mindenütt az országban. Mi is dolgoztunk. Hát ez volt. Barátainkat néha lecsukták, zömét nem csukták azért le, és ment valahogy az élet.

Téged leváltottak a csoportvezetőségről.

Engem igen. Azért váltottak le, mert párttag voltam '56-ig, bár nem vettem részt már semmiben, és '52-től egy ülésre sem mentem el, '56 után pedig eszembe nem jutott, hogy belépjek. Valamikor a Déry lecsukása körül, talán ezzel összefüggésben, behívott Jászberényi, akivel olyan rendesek voltunk a forradalom alatt. Azt mondta nekem, hogy ha nem lépsz be a pártba, akkor kirúgnak. Azt mindenki tudta, hogy én Tiborral milyen jóban vagyok. Mondtam: nem lépek be. Nem létezik. Erre azt mondta, hogy hát akkor legalább mondd el egy gyűlésen, hogy ellenforradalom volt. Mondom, nem mondom. Miért nem mondd? Szerinted forradalom volt? Mondom, nem. Forradalom sem volt, mert

a forradalom az azt jelenti, hogy egy elnyomott osztály az uralkodó osztály ellen föllázad, legalábbis a marxizmus így definiálja. Hát akkor mi volt, ha se nem forradalom, se nem ellenforradalom? Szabadságharc, mondom. Egy ország szabadságharca egy másik ország ellen, az volt. Na, hát erre elkezdett sipákolni, hogy meg vagy örülve. Nem volt rosszindulatú, csak félt. Hogy akkor keress magadnak állást. Engem pedig elkapott az örület, és azt mondtam, hogy te keress magadnak állást. Te menj el Magyarországról, én itt maradok és nem keresek magamnak állást. Nem értesz a szakmához, senki nem szeret itt. Én értek hozzá, szeretnek. Menj el innen, te menj el! És az oroszok is menjenek el! Üvöltöttem. Teljes agyrem volt. És nem történt semmi. Egyébként ennek lehetett személyi oka is. Szirmai István volt akkor a kultúra főnöke, a párt agitprop osztályának a vezetője, aki, illetve akinek a felesége apám betege volt. Na most, '57-ben volt egy színházi premier egy kisebb színházban a Nagymező utcában, amire én elmentem, és Szirmai is ott volt. A szünetben odajött, persze dunsztja nem volt róla, hogy velem mi van, és üdvözölt, szervusz, Pali, mi van veled? Aztán ott beszélgettünk. És ezt látták. Jászberényi is ott volt, ő is látta, hogy Szirmai elvtárs engem ölelget, vagy legalábbis lapogatja a vállamat. Lehet, hogy ennek is szerepe volt benne, hogy nem rúgtak ki. Mert ilyen az élet. De lehet, hogy nem, nem tudom. Elég az hozzá, hogy végül nem rúgtak ki, nem léptem be a pártba, de a csoportvezetőségről leváltottak.

Le voltak osztva a hatáskörök, vagy alkalomról alkalomra osztotta ki Illés Endre a munkát?

Bandi nagyon értette a szakmáját, okos is volt, de egy zsarnok volt, ő szignált, ez ennek, az annak. Olyan is volt, hogy egy félmondattal jelezte, mit akar: nézd, itt ez a kézirat, ez neked nagyon tetszeni fog, nekem is nagyon tetszett. Elég erkölcsstelen világ volt, csak ennyit kellett mondani. Akivel aztán baj lett, amellől Bandi rögtön elállt. Az úgy ment, hogy a kiadók felküldték a negyedéves terveiket, a minisztérium, illetve a Kiadói Főigazgatóság a nevek alapján bekérte a kényesebb kéziratokat. És hát lehetett tudni, hogy ezeknek a feléből nem lesz semmi. Így ment. Sokszor nem az egész könyv volt a baj, hanem ez vagy az a vers, és ezt visszaüzenték, persze sohasem írásban, hanem telefonon, vagy megmondták négy szemközt az igazgatónak. Hogy ha öt vagy tíz verset kivesz a költő, akkor megjelenhet. És akkor elkezdődött a huzakodás. Petri első kötetéből kihúztak két verset, nyugodj bele, mondtam, ez csak két vers, talán nem is a legjobbak, berakjuk a következő kötetbe. Így is történt, egyébként. Ennél jóval korábbi a Pilinszky-kötet esete, ez egy híres vagy hát hírhedt eset volt. Azt mondták, megjelenhet a *Harmadnapon*, de ne legyen szép. Ne legyen feltűnő, legyen jelentéktelen. Érted? Ronda legyen. És kiadtuk akkor rondán. Így is napok alatt szétkapkodták, pult alatt, a sokszorosáért lehetett hozzájutni. Egy abszolút erkölcs szempontjából, ha van ilyen, nem voltunk megfelelőek, csináltunk olyan dolgokat, amik nem abszolút rendben levő dolgok.

Ha abszolút rendben levők lettek volna, akkor nem lettetek volna lektorok a létezett szocializmusban, és nem jelentek volna meg bizonyos könyvek, ezt most már képtelenség megmagyarázni.

Azt is, hogy nem volt rendben, és azt is, hogy bizonyos könyveket mégis ki kellett adni.

Nézd, az volt a kérdés, és nagyon komolyan gondolom, amit mondok, hogy mit akarunk egy-egy ügyben, az összeütközést vagy az eredményt. Tehát ha van egy tanulmány Németh Lászlótól, amiben van egy éktelen nagy marhaság, valami antiszemitoid dolog, akkor azt akarjuk, hogy a tanulmány megjelenjen vagy azt, hogy az antiszemita mondat benne legyen. Ez sok mindenre vonatkozik. Én többnyire a megalkuvás mellett voltam, de nem mindig. Attól függően, mennyire volt fontos az a rész.

Németh Lászlót te szerkesztetted?

Hát igen, bizonyos fokig. Ezt is roppant tapintatosan csinálta Illés Bandi. Igen, ez a jó szó rá, hogy tapintatos. Először rám osztották Németh Lászlót, a *Bűnt* én csináltam, dogoztunk vele, kértem bizonyos húzásokat, hogy például itt zsidózik, és ezt akkor talán jobb lenne kihúzni. És akkor ő elnézett a távolba, és azt mondta: igen, ezt én úgy értettem, hogy... – és akkor jött egy kétórás előadás. Mikor aztán komoly sorozat lett belőle, akkor Domokos Matyi vette át, és ez helyes is volt. Elmesélek egy esetet. Egy szobában dolgoztunk Matyival, s egyszer bejött Németh Jucó, akit én nagyon szerettem. Csinálták a Németh László összkiadást, már ugye az apja halála után. Egyszer csak azt mondta Jucó, hogy Pali, én kérdeznék magától valamit. Van itt egy tanulmány a '20-as évek végéről vagy nem tudom, a '30-as évek elejéről, amiben Németh László azt írja, hogy a zsidó írók mind pincérek, egyik sem eszik,

mind csak pincér, és kiszolgálja a nem zsidó írókat. Mi a véleménye? Húzzam ezt ki? Nem, mondom, ne húzza ki. Miért, kérdezte. Mert Németh László elég jelentős ember ahhoz, hogy ha ezt a hülyeséget gondolta, abban az országban, ahol Füst Milán volt meg Gelléri Andor Endre volt, akkor maradjon rajta a halála után is, ne tagadhassa le. Ez legyen az ő terhe. Én hoznám, nem kommentálnám. Erre elnevette magát, hogy na, maga aztán jól megvédte az apámat. Mondom, hát nem az volt a feladatom, hanem eldönteni, hogy hoznám-e vagy nem. Végül összecsapta a kéziratot, és azt mondta, akkor nem hozzuk a mondatot, és az egész tanulmányt kihúzták Matyival.

Erről eszembe jut a keserű Zelk-mondat, hogy mikor Németh László – aki maga is undorodik az egész nyilas szörnyűségtől – bűjtatja a barátját, Zelk, olvasgatván, mondjuk, a Kisebbségbent, egyszer csak azt mondja a házigazdájának, hogy hát, azért ha te nem írtad volna ezeket, Laci, akkor nem kéne, hogy engem itt bűjtassál. Még az is lehet, hogy ezt te mesélted nekem.

Nem tudom, nem voltam ott. Elképzelhető. Nem tartozik a kedvenc történeteim közé. Zoltán azt mondta, a Németh gyerekek még kicsik voltak, és attól félték, hogy őt esetleg véletlenül elárulják. Zelk úgy ment el, hogy az asszony azt mondta, ne haragudjon, Zoltán, ez így veszélyes, jobb, ha elmegy. Ez nekem a hiteles.

Hát, egyik nem zárja ki a másikat.

Ez igaz.

Úgy tudom, egyszer fölmerült, hogy írsz egy Illyés monográfiát...

Hát igen, valóban fölmerült. Én mindig nagyon nagyra tartottam Illyést, főleg mint költőt, különösen az utolsó verseit. A legvégén gyönyörűeket írt. Nem fojt meg annyira, mint József Attila vagy mint Babits, de nagy költő. Prózában talán a *Kháron ladikján* a legjobb. Volt akkor ez az *Arcok és vallomások* sorozat, és Illés Bandi egyszerűen nem talált monográfust Illyésre. Mármint olyant, aki Illyésnek tetszett, hiszen engedélyt kellett tőle kérni, hogy ki írhat róla. Bandi javasolt, és ha nem tetszett az illető, Illyés azt mondta, nem, és kész. Egyszer Illés fölment hozzá, ez a hetvenes évek közepén lehetett, akkor már nagyon kellett volna a kismonográfia Illyésről, és ajánlotta Kiss Ferencet. Á, az csak dicsérni fog, nem ért az hozzá, felelte Illyés. Hát akkor mondd meg, kivel írasunk, mondta szomorúan Bandi. Írassatok a Réz Pálival, nemrég jelent meg az Apollinaire-könyve, abból látszik, hogy ért hozzá. Na, Bandi visszajön Illyéstől, és mondja. Én meg azt mondtam, hogy nagy megtiszteltetés, de nem írok. Azért nem írok, mert Illyés ebben nem fog nekem segíteni. Egy élő író esetében rengeteg adat kell, családi mindenfélék... hát én még azt se tudom, Illyés katolikus vagy református... Nem fogja megmondani, nem fog nekem megmondani semmit. Tele van rejtélyekkel, és csinálja is maga körül a rejtélyeket. Úgyhogy ebből akkor nem lett semmi. Voltunk utána együtt Illyéssel jó néhányszor, de szót se ejtettünk a dologról. Bandi ezt tudomásul vette. Megjegyzem, őneki lehetett így ellentmondani, noha nagyon erőszakos ember volt, nagyon értett a dolgokhoz, már

a háború előtt kiépített egy kiadói szerkezetet, hisz tulajdonképpen ő volt a Révai Kiadó vezetője, és hát persze nem volt tisztességes némelyik döntésében. Ha Aczél szólt, hogy ezt ki kell adni, kiadta szó nélkül, de csinált nagyon jó dolgokat is. És nagyon sokat lehetett tőle tanulni.

Amikor a Charta aláírása miatt '77-ben kirúgott, nyilván Aczél engedélyével vett vissza.

Kizárólag. Ugyanakkor ő azt nem szerette, hogy ki kell rúgjon, mint a macskát, aki összevissza bort ivott, és annyira dülöngél, hogy ki kell rúgni. Örült, amikor felhívták, hogy visszavehet, nem csinálunk mártírokat. Mért ne örült volna? Jó volt velem együtt dolgozni. A többi lektor nem tudta, Stendhált miért hívták Stendhálnak, én tudtam.

Mért hívták Stendhálnak?

Henri Beyle volt az eredeti neve, aztán összeveszett a saját társadalmi rétegével. Az első dolgozatait még Beyle néven publikálta, de ez nagyon mindennapi volt. És akkor utazott egyszer, és valahol Németországban meglátott egy Stendal nevű falut, és ez nagyon megtetszett neki. Szóval Illés Bandi kedvelt engem, tulajdonképpen ketten pimaszkodtunk vele, Domokos Matyi és én. Neki nem lehetett csak úgy ajánlgatni, mégis, amikor például Konrád Gyuri behozta *A látogatót*, '68-ban vagy '69-ben, akkor én elolvastam, bementem Bandihoz, hogy ide figyelj, ez egy jó regény, vegyed figyelembe, olvasd el, mert ezt ki kell adni. Teljesen elképedve nézett rám, hogy hogy képezem, de megtette, amit

kértem, elolvasta, majd közölte, hogy nem adjuk ki. Aztán a Magvető kiadta.

Még a forradalom előtt, '55-ben a Magyar Írók Szövetsége kiadójaként létrejön a Magvető. Szinte azonnal kialakul egy különös, egyszerre nyílt és bűjtatott verseny a két nagyon hasonló profitú kiadó között.

Hát igen, ez nagy harc volt, kérlek szépen. A Magvető hiába volt későbbi, Kardos Györgynek nagyobb hatalma volt, vagy azt hitte, hogy nagyobb van neki.

És ki harcolt? Illés Endre és Kardos?

Igen, ez tudott dolog volt, és Aczél nagyon szerette ezt a bogárharcot. És azt se felejtsd el, hogy két egészen különböző emberről volt szó. Illés elegáns úri fiú volt, Kardos meg illegális elvtárs, nagyobb múlttal, börtönnel a háta mögött, ahonnan '54-ben engedték ki. És hát Aczél barátságával a háta mögött.

Te ismerted Kardost?

Németh Andornak, akit én becsültem, csináltam húsz évvel a halála után egy kötetet, abban majdnem minden benne volt, volt vagy ezer oldal, *A szélén behajlva* volt a címe. S akkor kaptam egy hosszú levelet Kardostól, megvan, hogy mit vegyek ki a kéziratból, mit nem vállal a Magvető, aki ugye kiadta a könyvet. Őt vagy nyolc szövegről volt szó, mind meg volt indokolva, de elég gyenge indoklásokkal, egy helyen például Németh Andort összekeverte Németh Lászlóval. De ezt

leszámítva nem ismertem. Kardos le akarta győzni a Szépirodalmit, s le is győzte bizonyos szempontból. De mi több jó könyvet adtunk ki. A klasszikusokat például. Ő meg vállalt több olyan ügyet, Konrádot, Esterházyt, amit más nem. Bátrabb volt, mint Illés.

Nyilván mert bátrabb is lehetett.

Ha viszont valamit a Magvető nem adott ki, az rögtön elkezdte Illést érdekelni. '73 nyarán vagy őszén, nem tudom, eljött hozzám Kertész Imre. Mi jól ismer-tük egymást, jóval korábban sokat üldögeztünk parkok-ban együtt, mikor még a *Világosság* munkatársa volt, ami egy ilyen könnyű, délutáni napilap volt, a szocde-meké. Imre elmondta, hogy azt írta a Magvető lektora, hogy antiszemita a könyv a *Sorstalanság*. Ami hát elég érdekes, méghozzá egy olyan lektor írta, akinek az volt a híre, hogy antiszemita, s azért írja. Azonnal elolvás-tam, és bementem Illés Endréhez, hogy te, ez a helyzet, én ezt elolvastam, tetszett, ez egy jó könyv, ezt ki kell adni. Azonnal fölcsillant a szeme, attól persze, hogy a Magvető nem adta ki. S emlékszem, két olyan lektor-nak adta oda, akinek súlya volt, és nem volt forradal-már, az egyik Ács Margit volt, aki nem volt antiszemi-ta, a másik egy régi elvtárs, aki abszolút nem értett az irodalomhoz. Nekem tényleg tetszett. Hogy Nobel-díj vagy ilyesmi, az eszembe se jutott, de tetszett. Mon-dok még egy példát arra, hogy milyen módon folyt ez a „harc”. Hajnóczy Péter kéziratát a Magvető lektorálta, és nem adta ki. Na, megkapta valahogy az író a lektori jelentést, hogy ez ellenséges könyv, ezt nem kell ki-adni. És akkor az történt, hogy Hajnóczy, aki hát örült volt, bejött hozzám, az asztalomra csapta a kéziratot,

és elkezdett ordítani, hogy ezeknek nem kell egy ma-gyar író kézírata, és én akkor áthoztam hozzátok, tes-sék. Erre én azt mondtam, jól van, add be nekünk lek-torálásra, de ne terjeszd a városban, hogy mi volt, hogy volt. Vegyük úgy, hogy ez a jelenet nem zajlott le kö-zöttünk, és akkor kiadjuk. Ki is adtuk. Ez volt *A fűtő*, 1975-ben. Látod, erre jól emlékszem, mert ebben pozi-tív szerepem volt. De például olyan is volt, hogy fordít-va történt, nagyjából ugyanebben az időben. Domokos Matyi mesélte, hogy ő mondta Esterházynak, menjen át a Magvetőhöz, ott előbb adják ki, így jelent meg ott a *Fancsikó és Pinta*.

1970 és, mondjuk, '92 között hivatásszerűen fog-lalkoztál Kosztolányival. Eddigi életed több mint harmadát, szerkesztői munkaidőd felét nagyjából a Kosztolányi-kiadás töltötte és tölti ki.

Hát, arról aztán elmondhatom, kérlek szépen, hogy az én érdemem. Az én ötletem volt a hatvanas évek vé-gén, hogy csináljunk egy sorozatot, persze ennek Illés Bandi is híve volt, hatott is rá Kosztolányi, rajongott is érte. Jó, mondta. Fölterjesztettük, Köpeczi Béla volt a főosztályvezető, aki elég kellemetlen ember volt. Vé-gül engedélyezték azzal, hogy nem lehet odairni, hogy életműsorozat, mert a minisztérium attól megőrülne, Kosztolányinak nem jár életműsorozat. Darvas József-nek, Goda Gábornak jár, Kosztolányinak nem. Persze egyforma kötés, papír, borító, csak az nem volt odair-va, hogy életműsorozat. Minden évben egy kötet jelent meg, nagyon szerettem csinálni. Voltak persze előz-mények. Véletlenül éppen Kosztolányiból érettségiz-tem... Az elefántcsonttorony költői, ez volt a tételtem

a Berzsenyi Gimnáziumban, vagyis Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád. Ugye akkor is, később is úgy tanultuk, hogy a *Nyugat* nagyjai közül egyik oldalon állt Ady és Móricz, a másik oldalon Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula, Tóth Árpád. Én azonban úgy gondolom, hogy ha már muszáj így skatulyázni, akkor Ady és Babits áll az egyik oldalon, függetlenül attól, hogy politikailag máshogy gondolkodtak, de mind a kettő morálisan gondolkodott, és az irodalmat a morális világrend vagy nem tudom, mi részének tekintette. Ha innen nézem, Babitsot több különbözteti meg Kosztolányitól, mint Adytól. De ez nem tartozik ide. Tehát a sorozat. Kérlek szépen, a *Nyugat* nagyjai közül Kosztolányit utálták legjobban a pártközpontban, és az ötvenes évek elején elég nehezen jelentek meg a kötetek. Kosztolányi kivágta a cikkeit, nem mindet, mert nem volt olyan alapos ember, és rengeteg cikke volt. De egy részét kivágta, és az ott maradt a hagyatékban. Halála után néhány évvel, azt hiszem, '40-ben Gellért Oszkárnak támadt az az ötlete, hogy a *Nyugat* adja ki ezeket a posztumusz Kosztolányikat, és Illyést kérte meg a szerkesztésre. Kosztolányiné Harnos Ilona odaadta a kivágatokat Illyésnek, aki összeállított tíz kötetet. A tizenegyediket már Illés Endre rakta össze. Illyés mindegyik elé írt egy kis előszót. Mind remek. Ezek a könyvek nagyon nagy visszhangot keltettek a háború alatt, abban a fasiszálódott, ronda világban. Márai azt írta, hogy Kosztolányi a legszorgalmasabb író, mert a halála után is dolgozik. Apámnak persze ezek mind megvoltak még Nagyváradon. Gyerekkoromban, kamaszfejjel olvastam végig, nagyon szerettem őket. Aztán, már a Szépirodalminál, 1958-ban összeállítottam egy kétkötetes könyvet Kosztolányi tanulmányaiból, *Írók, festők, tudósok* címmel.

Na, azt nagyon megtámadták. Beletettem az Ady-cikket, és Bölöni bácsi, Bölöni György, aki akkor, ugye, teljhatalom volt, és Ady elvakult híve, megszervezte ennek a kinyírását.

Ez a híres pamflet, Az írástudatlanok árulása az Illyés-féle sorozatban is szerepel?

Benne van, persze. Több kortársától hallottam, hogy Illyés ifjúkorában nem szerette Adyt. Később nem beszélt erről. Állítólag egyszer azt mondta, hogy ha Ady magyar volt, én nem vagyok az. Párizsból hazajöve, gondolom, viszolygott ettől a patetikus, retorikus magatartástól, hangtól. Később megtért Adyhoz, több gyönyörű verset írt hozzá. De akkor még idegenkedett tőle, így azt hiszem, örömmel közölte a pamfletet. Szóval az *Írók, festők, tudósok* kötetet nagyon megtámadták. A *Népszabadságban* Héra Zoltán, azt hiszem, „Hagyományörzés vagy kútmérgezés” címmel valami olyasmit írt, hogy az Ady-tanulmányt legfeljebb jegyzetben kellett volna közölni, nonpareille betűvel. Erre írtam egy válaszcikket, hogy úgy látszik, a szerző az Ofotért ügynöke, azért akarja ilyen kis betűvel szedetni a szöveget, hogy minél több szemüveg fogyjon. Persze, nem közölték a léha kis cikkemet. De főleg az volt a baj, hogy a kötet előszavában azt írtam, hogy fiatal korában Kosztolányi dicsérte Adyt, aztán ebben a pamfletben támadta, de miért ne állt volna jogában megváltoztatni a véleményét? Ezt úgy értelmezték, hogy a kommunista írók, Déryék is, miért ne változtathatták volna meg a véleményüket? Hogy milyen világ volt, arra mesélek egy esetet. Illés Bandi az egekig dicsért a tanulmányom miatt, ami ebben a kötetben volt. Vidéken volt

épp, és írt egy hosszú, lelkendező levelet, hogy vissza-
jött Kosztolányi, visszahoztad Kosztolányit, ilyeneket.
Amikor Héra megtámadott, Illés tartott egy értekezle-
tet, ahol letolt mint reakcióst, aki egekig dicséri Kosz-
tolányit. Én a szünetben haza akartam menni, hogy ho-
zom a levelet, Görög Livia, a párttitkárunk beszélt le,
ne menj, mondta, mert ha fölolvasad a levelét, nem tud
visszakozni. Ne is visszakozzon, mondtam, dögöljön
meg, együtt kocsmázunk, és ilyent csinál velem? Végül
nem mentem el a levélért, Livia meggyőződött. De azért
szót kértem, hogy Illés elvtárs egy olyan tanulmányért
támad, amit nem a kiadó dolgozójaként írtam, hanem
megbízásból írtam, ez nem tartozik ide. Illés fehér lett,
mint a fal, nagy röhögés volt, de ezek után megint éve-
kig nem lehetett Kosztolányit kiadni. Lényegében ad-
dig, amíg elindult ez a sorozat.

Gyakorlatilag te csináltad egymagad?

Igen. Rengeteget ültem a Széchényi Könyvtárban. Volt
egy kéziratos bibliográfia, egy furcsa ember csinálta,
vidéki bankár, Hitel Dénes. Bankárnak való név, ugye?
Amikor nyugdíjba ment, amatőr módon összeállított
egy kéziratos bibliográfiát Kosztolányiról, amit min-
dig ki akart adni, de nem talált rá kiadót. Hasznomra
volt ez a kézirat, ötleteket adott, kiindulópont volt. Vé-
gignéztem a lapokat, kixeroxoztattam a cikkeket. Da-
gadtak a dossziék. Rengeteg probléma volt, persze, már
csak azért is, mert Kosztolányi sok álnévet használt, mit
tudom én, Lehotai, Costo, Punim, ezek az ismertebbek.
Volt persze cenzúra, nem tagadom, vagy húsz-harminc
cikk politikai okokból nem jelenhetett meg. Például van
egy nagyon szép tanulmánya, amelyben Arany János

írói bátorságáról vitatkozik Móriczcal, aki azt mondja,
hogy Arany csak *A nagyidai cigányokban* volt bátor. Er-
re Kosztolányi azt feleli, hogy ez számárság, mert mi a
bátorság? Az a bátorság, ha valaki a Mussolini reziden-
ciája előtt elkiáltja magát, hogy éljen a kommunizmus,
vagy a moszkvai Vörös téren, hogy éljen a faszizmus. Hát
ezt például nem lehetett közölni. Ezekért aztán Szöré-
nyi László engem letolt. Jóval később írt egy tanulmányt,
hogy mi mindent kihagyunk a kötetekből. Könnyű volt
annak a filológusnak, aki a régi magyar irodalommal
foglalkozik. Van például két színdarabja, melyeket nem
lehetett sehova bevenni, mert az egyik kommunistaelle-
nes, a másik Trianon-ellenes. Rettentő rosszak egyéb-
ként. *A Lucifer a katedrán* az egyik, a másik meg *A báb-
játékos*, azt hiszem. A könyveket Illés Endre nézte meg,
aki nagyon értett hozzá. Ezt-azt kihagyatott. Meg persze
a minisztériumban is kihagytak néhány dolgot. Azt kel-
lett eldönteni, hogy vagy nem adunk ki Kosztolányit egy-
általán, vagy kiadunk, kis kihagyásokkal. Aztán ahogy
múlt az idő, egyre lazább lett a cenzúra. Például az *Ösz-
szegyűjtött versek* a végén jelentek meg, akkor már be-
le tudtam tenni azt, amit az addigi Kosztolányi-kötetek-
ből ki kellett hagyni, a remek kancsal rimet, a *Lázongó
szovjet költőt*, miszerint „Lunacsarszky! Belőlem több ri-
met nem facsarsz ki.” Az Illyés-félén kívül nem nagyon
volt kiindulópont, legföljebb néhány részletkiadás. Belia
Gyurka barátom, szegény fiatalon meghalt, '59-ben ki-
adta a Babits–Juhász–Kosztolányi-levelezést. Egyéb-
ként ezt betiltották. Na, ez is agyrém. Azért tiltották be,
mert a jegyzetekből kiderül, hogy a benne szereplő két-
száz levélből, mondjuk, nyolcat Losonczy Géza adott ki
negyvenvalahányban a *Magyar Nemzetben*. „Közzétet-
te Losonczy Géza”, ennyi. Losonczy akkor nemrég halt

meg a börtönben, tisztázatlan körülmények között, nem volt szabad leírni a nevét. Ezért betiltották a könyvet. Egyébként Belának ki kellett pontoznia az Adyra vonatkozó sorokat, ahol Babits és Kosztolányi szidják Adyt, hogy nagyképű pozór satöbbi. Ha a fiataloknak ezt elmondod, nem hiszik el. Azt hiszik, úgy találtad ki.

Amire jobb helyen akadémiai munkaközösséget alapítanak, azt te egymagad végezted. Mondd, ha az a '44-es bomba tíz házzal arrébb esik le, akkor hogy nézne ki most a Kosztolányi-hagyaték meg az egész Kosztolányi-filológia?

Jobban. Például megvolna a teljes könyvtára. Borzasztó nagy filológiai segítség volna, ha pontosan lehetne tudni, hogy mit olvasott, például milyen nyugati költőket ismert. Azután folyóiratokat is gyűjtött, tehát megvolnának például a T. S. Eliot által szerkesztett *The Criterion* számai, és mondjuk alá volna húzva, hogy abból mit olvasott. Ez az egyik. A másik a naplói. Több naplója kellett hogy legyen. A '33-'34-es, amit közöltünk – Kelevéz Ágnes és Kovács Ida rendezte sajtó alá –, úgy maradt meg, hogy Ilona odaadta Schelken Pálmának, fejtse meg a gyorsírást, így a bombázáskor nem volt a Tábor utcai házban. Közvetlen bizonyíték nincs. De nagyon sok följegyzése volt. Az az alkatú író, akinek ha valami eszébe jutott, utcán vagy bárhol, rögtön fölírta. Aztán a cetliket otthon beragasztotta egy füzetbe. Az ilyen noteszekből egy csomó kellett hogy legyen.

Én is azt gondolom, a megmaradt munkanapló olyan bejáratott, érett munkamódszert mutat, hogy nincs ok azt gondolni, korábban ez nem ugyanígy

történt. Azt külön szeretem benne, hogy minden cetlit, minden félmondatot eltett. Mindig minden jó valamire. Biztos, hogy pusztultak el noteszek.

Hát igen. Ami a hagyatékból megmaradt a bombázás után, az is eléggé megcsappant, sajnos. Megtörtént, hogy ha Ádámnak, a fiának nem volt pénze, lement az eszpresszóba, levitt egy Kosztolányi-kéziratot vagy egy Thomas Mann-levelet, és eladta ötven forintért. Sok minden elpusztult a Baumgarten-könyvtárban, mert azt is bombatalálat érte, és ott is voltak Kosztolányi-könyvek meg iratok.

Oda hogy kerültek iratok?

Odavitték a Sas utcába, hogy ne legyen bajuk, és azt is bombatalálat érte.

Bevallom, én a megmaradt '33-'34-es naplót is úgy olvasom, mint valami megrendítő, töredékes, mégis szerkesztett, szépírt szöveget.

Művet?

Igen. Ha nem írói dokumentum volna, nem mondanám. De nem lehet nem észrevenni, hogy Kosztolányi a naplókban a legkisebb félmondatban is komponál, az utolsó mondatokban is szerkeszt, szerepel, sőt bohóckodik. Mikor nem kap levegőt, felírja, hogy „mehr Luft”, és hogy ugye, ő is tud olyan utolsó mondatokat komponálni, mint Goethe. Fantasztikus anyag, erős, sűrű, az embernek írászkedve támad tőle. És közben vacog a foga.

Én különben jól ismertem Ilonát. A Villányi úton laktak Ádámmal együtt, egy aránylag lepusztult lakásban. Szép volt még mindig, öregén is nagyon szép. Megszerettük egymást, sokat üldögéltem nála, hallgattam a történeteit, kávéztam, néha Ádám is megjelent, mindenfélét mesélt. Ilona a könyvében nyilván nem mondott el mindent az előéletéről, de amit mond, abban szerintem nagyon kevés a nem-igazság. Inkább elhallgat, mintsem hazudik. Meg hát a maga szerepét nem szépíti, mert szép volt a szerepe. Egyszer azt mondta, hogy ő nem csalta meg Didét. Azt hiszem, hogy ez igaz. És Kosztolányi se őt, Radákovich Máriáig. Bordélyházba járt, de ezt meg is mondta Ilonának. Sőt, azt mondta neki, hogy milyen jó volna, ha téged is elvihetnélek, nagyon élveznéd, hogy ott ülnél a szalonban. Sajnos, kikaparnák a szemedet a lányok, úgyhogy nem jöhetsz. Egyébként hogy is ért volna rá szerelmi kalandokra, ha naponta 24 órát dolgozott? Ilonka megteremtette ehhez a feltételeket. Azt hiszem, nagyszerű feleség volt.

Dide kereste a pénzt, Ilonka meg kiszolgálta.

Szerintem ez a tökéletes kapcsolat férj és feleség között. Ez így működik, ahogy ma mondják. Az asszony megfőzi a vacsorát meg odateszi a házikabátot, és a férfi naponta ötször megcsókolja a lábát is. Persze azért nem lehetett könnyű Kosztolányi mellett, akkor se, ha nem dolgozott. „Akarsz-e játszani halált?” Ezeket mind végig kellett vele játszani.

És éjjel fél kettőkor ki kellett menni vele a Vérmezőre sétálni, minden utazásukkor végig kellett

asszisztálni a rekeszizomgörcsöket az első éjszákán, és így tovább...

Emlékszel arra a döbbenetes levélre, amit a gyógyszerésznek írsz, mikor Ilona megtalálja a serkentőszert, amit éveken át szedett titokban? Nekem Sziráky Judith mesélte, hogy ő már nagyon korán tudott Kosztolányi mérregjátékairól. Kérdeztem, hogy mikortól, de nem mer- te az életét megmondani. Neki Ilona panaszkodott, hogy Dide szándékosan rombolja magát. Van egy korai verse, a *Mérgek litániája*, az, ugye, 1916-ban jelent meg, azt hiszem. Hogy mennyire fantázia és mennyire valóság, nem lehet tudni.

Az biztos, a probléma a családban volt, és őt is nagyon foglalkoztatta, egész az utolsó morfiumokig, a halálos ágyig.

Azt tudod, hogy Pátzay Pál halotti maszkot csinált Kosztolányiról? Gellért Oszkár írja, hogy meglátogatja Pátzayt, és lát egy rettenetesen eltorzult, felismerhetetlen halotti maszkot, és megkérdezi tőle, hogy ez ki? Azt mondja Pátzay, hogy Kosztolányi. Annyira szenvedett, hogy ilyen lett a halotti maszk. Irtózatos haláltusája lehetett. A maszk, sajnos, elpusztult. Vagy lappang.

Nem gondolod, hogy Harmos Ilona emlékezhetne részletesebben is a könyvében, például a kommunutáni kényes időszakra...

Hát igen, ott Kosztolányi valószínűleg mind a két oldal részéről olyan vákuumba került, és annyira ki volt közösítve, hogy egyszerűen úgy érezte, itt már nem

terem fű a számára. Szégyellte, hogy exponálta magát a kommün alatt, aztán a fehérterrorban is, a Pardon rovatban. Teljesen meg volt zavarodva ebben. Nyilván Karinthy is letolta. A versikéjét biztos idéztem már neked, nem jelent meg soha, nem is tudom, kitől, talán Kosztolányi Ádámtól hallottam. Karinthy még a kommün alatt költötte a következő bökverset: „Szarok én a bűdös proli durva kezire / de te bezzeg seggit nyalod, kurva Desire.” Azt hiszem, Karinthy volt a legjobb morálú közöttük. Azt mondják, hogy a kommün alatt találkozott Kun Béla feleségével és annak karon ülő gyerekével. Jaj, a Karinthy, mondta az asszony, és mondta a gyerekeknek, hogy hát tudod, ez az a bácsi, aki olyan jó vicces cikkeket ír. Mikor már búcsúzkodtak, megkérdezte a nő, hogy hát mit üzen a Bélának? Akkor Karinthy kicsit gondolkozott, majd felemelte a mutatoujját, és azt mondta: nana! Kosztolányi meg ment a közhangulattal, előbb írta a hazafias cikkeket, aztán lassan közeledett Károlyi, később a keresztény kurzus felé. Ezt nem ellene mondom, mert nagyon szeretem, úgy, ahogy van, csak hát, ami igaz, az igaz.

Talán jobb lenne csak a művet ismerni, semmi mást, csak a művet?

Persze, más ember az, aki a verset írja, de akkor is ott van mögötte egy életút, egy sors, a kettőt nem lehet teljesen szétválasztani. Legalábbis nem hiszek ebben. Ezért is szeretem a levélkiadványokat, szeretem a pletykát, és nem hiszem, hogy van, aki ne szeretné. És szívesen olvasok jó író-életrajzokat. Magyarul nagyon kevés ilyen írtak. Tudod, mi a legjobb ezek közül?

Mikszáth Jókai-életrajza. Az nagyszerű. Én ilyen szerettem volna írni az írókról.

Mondd, amikor elkezdted ezt a munkát, '70-ben, gondoltál arra, hogy úgyszólván a kritikai kiadás helyett is dolgozol? S hogy esetleg nem lesz ilyen kiadás?

Előnyöm is meg hibám is, hogy elég jó filosz vagyok, de nem vagyok olyan szintű, mint Stoll Béla, mondjuk, vagy mások. Ők egy vagy két klasszissal jobbak nálam, alaposabbak. Pár évvel ezelőtt az Akadémián fölmerült, hogy Babits és Kosztolányi most már sorra kerülhetne, és megkerestek, hogy vállaljam a Kosztolányi kritikai kiadás vezetését. Erre azt mondtam, hogy köszönöm, nem, az nekem sok, azt én unnám, én nem csak filosz vagyok. Egyébként Kosztolányi ilyen szempontból rosszul járt, mert Kosztolányi-filológiát senki nem csinált rajtam kívül, talán csak Dér Zoltán. Ami baj, már csak azért is, mert nekem nagyon jól jött volna a segítség. Egyébként ma Kosztolányi a legnépszerűbb magyar klasszikus.

Ha akarom, akkor felfoghatom úgy, hogy ennek a sorozatnak van egy plusz kötete, amit külön be lehet kötni és kiadni. A jegyzetanyagra gondolok. Ezekből bőven kirajzolódna egy majdani Kosztolányi-monográfia alapvonalai. Arra nem gondoltál, hogy meg kéne írnod Kosztolányiról ezt a könyvet?

Dehogynem. De egyszer azt mondta az apám, hogy egy majom nem tud minden banánt megenni.

Énbelőlem ennyi telt. Telt egy Kosztolányi-sorozat, meg telt egy csomó más dolog, fordítás, lapszerkesztés. Egy monográfia már nem fért, most meg igazán nem fér bele az életembe. Egyébként nem is jutna eszembe, hogy értékelő jellegű könyvet írjak Kosztolányiról. Csak életrajzot vagy valami filológiai dolgot. Ha véletlen úgy alakult volna az életem, ha mondjuk nem kellett volna annyi vackot is fordítanom pénzért, akkor talán. Egyszer kértem Illés Endrét, hogy az emlegetett *Arcok és vallomások* sorozatban hadd írjak én Kosztolányiról, mert szeretem ezt a műfajt, ezt a kicsit felületes dolgot. De nem adta ide. Félt, hogy túl Kosztolányi-párti leszek. Így a sorozatban nem is írt senki Kosztolányiról. Másnak, ugye, nem illett odaadnia, attól viszont félt, hogy én csináljam... Én Szomorýról írtam...

Gondolkodtál már azon, hogy vajon hány óra telt el Kosztolányival az életedből?

Nem tudom, mindennel, a kamaszkorral együtt talán tízezer óra is. Nem bánom, természetesen. Sőt, ezt tekintem, kis túlzással, életem fő művének, mert ez biztosan megmarad. Sok mindent nem úgy csinálnék az életemben, mint ahogy csináltam, de ezt hajlandó volnék újra végigcsinálni. Ez oké, ez rendben van. Minden irodalomban van egy-egy ember, aki rááll egy íróra, és évekig foglalkozik vele. Tudod, ha azt mondanák, hogy egy dolgot őrizhetek meg, vagy a nevem mellett a lexikonban egyetlen dolog állhat, akkor nem biztos, hogy a *Holmit* választanám, talán inkább ezt a sorozatot. Mondd, ez szerénység vagy önteltség a részemről?

6.

NAGY LAZA ENUMERÁCIÓ

Készülve erre a beszélgetésre, számomra egy nagy, laza enumeráció lehetősége tűnt a legizgalmasabbnak. Hogy én mondok neveket, és te elmondod, milyen emlékek, milyen történetek kapcsolódnak benned ezekhez a nevekhez. Kezdjük Szabó Lőrincsel!

Hadd mondjam azokat a történeteket, amiket csak én tudok, mert annak van értelme. Az, hogy a *Semmiért egészen* jó vers, azt, mondjuk, nincs sok értelme itt százezredszer elmondani. Személyes kapcsolatba csak az ötvenes évek második felében kerültem vele. Fölhívtam telefonon, hogy mikor mehetek hozzá, ő pedig egy vasárnapot mondott. Erre azt mondtam neki, hogy hát nem lehetne hétköznapi, mert ugye én lektor vagyok, és akkor munkaidőben elmehetnék azzal az ürüggyel vagy azzal a szöveggel, hogy hozzá megyek. Jaj, tényleg, azt mondja, hát én is voltam tisztviselő, hát ez egy örület, de nem jó nekem más, csak a vasárnap. Úgyhogy hazudd azt a főnöködnak, hogy csütörtökön jössz. Csütörtökön ne menj be dolgozni, és gyere vasárnap. És akkor csinálsz magadnak egy szabónapot. Mondtam, jó. Még azt is mondta, hogy felhívom Illés Bandit, aki jó barátom, és megmondom neki,

hogy csütörtökön idejössz. Falazok neked. Mondtam, jó, rendben van. Szóval, átérezte a bajomat, ezzel kezdődött. Pasaréten a Volkmann utcában lakott egy gyönyörű, nagy lakásban, rengeteg könyve volt. Ott volt a falon a Rippl-Rónai Szabó Lőrinc-képe, és mellette a Bernáth Aurélé, tehát egy fiatalkori és egy kései, és Borsos Miklós szobrának valami másolata vagy fénykép róla, arra már nem emlékszem. Ami elsőre hatott rám, hogy fiatalkorában gyorsíró volt. Akkoriban az értelmiség egy része abból élt, hogy megtanult gyorsírni. Például Tóth Árpád hosszú ideig különböző riportokat csinált újságoknak, úgy, hogy kiment, és mivel nem volt magnetofon, gyorsírással jegyzetelt. Kosztolányi ver-
set is írt gyorsírással. Szabó Lőrinc is nagyszerűen tudott gyorsírni, ő fejtette meg Tóth Árpádnak a kéziratban maradt gyorsírással jegyzeteit, és ő adta ki az első Tóth Árpád-összesben. Volt egy tikkje, hogy állandóan gyorsírással írta a levegőbe, amit beszélt. Ettől meg lehetett örülni. Tehát ültél vele szemben, valamit mon-
dott, és közben írta. Ez volt az első élményem Szabó Lőrincről. Nagyszerű filológus volt, noha nem végez-
te el a bölcsészetet. Nem nagyon sokkal a halála előtt csináltam egy Baudelaire-kiadást. Ebben, valamilyen érthetetlen okból kontrollszerkesztem kellett a fordításokat, noha sok értelme már nem volt, ugye a Ba-
bits- és a Tóth Árpád-fordításokon nem lehetett javítani. Végül mégis lett értelme, mert az egyik Babits által fordított Baudelaire-ből hiányzott egy szakasz. És erre én rájöttem, hogy minden kiadásból hiányzik egy szakasz. Ezt elmondtam Lőrincnek. Nagyon izgatott lett ettől, és azt mondta, hogy nála van egynéhány Ba-
bits-kézirat, és elkezdte keresgélni, és néhány nappal később a bátyámnak – mert összetévesztett vele, akkor

már ő beteg volt – elküldte a megtalált kéziratot, és rá-
írta, hogy Réz Ádámnak szeretettel Babits emlékére, Szabó Lőrinc. Ádám ideadta nekem, meg is van, majd megmutatom, és ilyen módon tudtam rekonstruálni ezt a hiányzó szakaszt. Ez nagy boldogság volt a számá-
ra. Neki Babitscsal nagyon bonyolult volt a viszonya Török Sophie miatt, aki neki is barátnője volt egy idő-
ben. Lőrinc nagyon visszahúzódozó volt, a baráti köreink nem érintkeztek egymással, nem metszették egymást, tehát igazán sok izgalmas dolgot róla mondani nem tu-
dok. Voltunk nála Domokos Matyival is, szintén fordí-
tás-ügyben, hihetetlenül előzékeny és kedves volt, nem lehetett fölfogni ésszel, hogy ez az ember írhatta Hit-
ler beszédeiről, hogy azok milyen jók. Azt hiszem, nem volt egészen normális. Csillag Vera, Bálint György öz-
vegye mesélte, hogy találkoztak egyszer a '40-es évek elején, és Vera kérdezte, hogy Lőrinc mit tud Gyuriról. Erre Szabó Lőrinc azt felelte, hogy nem sokat, annyit, hogy behívták munkaszolgálatra, de részleteket nem tud. S hozzátette, hogy hát egy új Európa készül, és eb-
ben maguknak nincs helye. Ilyen vad szemlélete volt, s nem értette, hogy ezt mért nem fogadja el valaki, pláne az, akinek nincs helye az új Európában. Vagy akinek a férjét ölik a munkaszolgálatban. Csillag Verát egyébként imádtam, itt laktak a Szent István parknál. Ő volt a legjobb magyar címlaprajzoló. Sokat voltam nála dél-
utánonként, ülttem egy széken, ő meg rajzolt. A Szik-
ránál volt állásban, ugye a párt kiadójánál, és mikor a második férjét, Káldor Györgyöt, a szocdem újságíró-
t lecsukták, akkor behívta az igazgató, és mondta, hogy váljon el Káldortól, mert különben ki kell rúgnunk az állásából. Vera gondolkozási időt kért, aztán kilépett, és szabadúszó volt végig. Mikor Káldor kijött, Vera

elmondta neki, hogy ez történt, és Káldor megvonta a vállát, hogy le vannak ezek szarva... nagyon megkínózták odabent. Vera egyébként nem nagyon politizált, ült otthon és rajzolt, s vette elő az albumokat, hogy korhű legyen az Olcsó Könyvtár címlapján a sapka vagy mit tudom én mi, amit valami kínai regényben hordtak.

Te szerkesztettél könyveket az Olcsó Könyvtárban?

Én kezdtem az egészet... Ez is jellemző, Illés Endrére is, a viszonyokra is. Egyszer behívott Bandi, hogy támaszszuk föl a hajdani sorozatot, három forint legyen minden kötet, ahogy egy kiló kenyér, vagy mint a detektívregények hajdan. S én csináljak egy listát, hogy mi legyen benne! A lényeg, hogy olcsón és sűrűbben kell kiadni, mint a régit. Megcsináltam a listát, de akkorra már elvette tőlem, s más munkát adott, változtatott is a listán. Volt egy kollégánk, Varga Katalin, gyerekkönyveket írt, édes nő volt, de más világban éltünk, ő csinálta aztán az Olcsó Könyvtárat. Jól csinálta, egyébként.

Kassák? 1955-ben te szerkesztetted Szénaboglya címmel a naplójegyzeteit.

Nem volt különösebb viszonyunk, igen nagyképu ember volt. Párszor találkoztunk a Luxorban, ez itt volt közel, a Falk Miksa utca és a Szent István körút sarkán, és én néha vasárnap délelőtt lementem, sokak törzshelye volt, színészek, színházi emberek, Kardos G. György, Kertész Imre is fel-feltűnt, ott zongorázott a Tantos nevű zseniális zongorista, volt egy erős hangulata a helynek. Na, Kassák is odajárt, és amikor a Héra

Zoltán cikke megjelent ellenem a Kosztolányi-könyv kapcsán, akkor egy ilyen vasárnap délelőtt odaintett engem az asztalához. Ült ott egyenes háttal, mereven, kalapban, ahogy mindig, odamentem, de nem ültetett le. Na, olvasta a cikket, kérdezte, olvastam, feleltem. Oda se rántson, minél többet írnak az emberről, annál jobb. Hát, kellemetlen azért, mondtam, mégis, állásom van, három gyerekem. Áh, mondta, úgysem fogják kirúgni. De le nem ültetett, álltam csak az asztala előtt. Egy másik alkalommal, ez jóval később lehetett, írhattam vagy mondhattam valamit Apollinaire-ről, és ezt a Kassák szóba hozta, hogy nem jó ez így, amit csinálsz, hogy szerinted Apollinaire jobb, mint Cendrars, mert ez nem igaz. Cendrars a jobb. Én találkoztam vele Párizsban, Apollinaire-rel meg nem, és én jobbnak tartom Apollinaire-nél, te nem értsz ehhez, mondta. Hát jól van, mondtam, mit csináljak, ha én Apollinaire-t tartom jobbnak? Nem mondhatnám, hogy jóban voltunk.

Nagy Lajos.

Őt jól ismertem, nagyra tartottam és nagyon szerettem. Sokat jártam nála. Ő is Pásáréten lakott, nem messze Szabó Lőrinc-től. Egész életében nagyon szegény ember volt, aztán '45 után kapott egy sváb villát valahol, egy kitelepített sváb villáját, amit nem fogadott el, rövid időn belül visszaadta. Végül bekerült a Pásárétre, ahol elég idegenül érezte magát. Klausztrofóbiás volt egyébként, és nem tudott megülni egy szobában, úgyhogy nemcsak azért volt mindig kávéházban, mert imádta a kávéházat, és ott jól érezte magát, hanem mindig nagy tér kellett neki. A lakásában kiveretett egy falat, hogy a két szoba mégis nagyobb legyen. Nagyon furcsa ember

volt. Nagyon megnyomta a nyomorult gyerekkora, törvénytelen gyerek volt, mint ismeretes, és hát egész életét nagy szegénységben élte le. Azt mondták róla, hogy vagy ő a legbutább okos ember, vagy ő a legokosabb buta ember. Ezt nem lehet eldönteni. Énszerintem el lehetett dönteni, nagyon okos ember volt, csak nagyon sajátságosan volt okos. Nem tudta megoldani semmilyen problémáját az életben. Szocialista volt egész életében, úgy is halt meg, ez nem vitatható. Azonban a szegényeket se nagyon szerette. Nagyon dühös volt a szegényekre, hogy miért maradnak szegények, miért nem láznak föl a sorsuk ellen, miért ilyen buták, miért ilyen beletörődők, miért nem kulturálódnak? Miért nem olvasnak? Miért nem élnek a lehetőségeikkel? Miért ilyen szűkek? A gazdagokat is gyűlölte, mindenféle gazdagot. Tehát ő tényleg a senki földjén élte le az életét egynéhány íróval együtt. Kávéházakban találkoztunk, szerkesztettem is a könyveit. Az oroszokat akkor már nagyon nem szerette. Egyébként ugye írt is egy útinaplót az oroszországi utazásáról. Illyéssel együtt ő volt kint azon a bizonyos úton, amire József Attilának kellett volna kimennie, de nem őt küldték ki, illetve nem őt hívták, hanem Illyést. Akkor Nagy Lajos írt egy cikksorozatot, amit aztán abbahagyott. Ezt csak most adták ki könyv alakban. Észrevette a szovjet életnek az árnyoldalait is, noha nagy szimpátiával ment ki. Arra emlékszem, hogy egyszer mentünk a Bem mozi felé, ami még most is Bem mozi, kísértük a villamoshoz Zelkkel. Nagy Lajos meg elkezdett dohogni, hogy nézd meg, persze, szovjet filmet játszanak. Kint vannak a plakátok, bezzeg a színész nevét nem írják ki, mert sztárkultusz nincs az oroszoknál... A fene egye meg őket. Odaértünk, és öles betűkkel ki volt írva a színész neve. Zoltán, aki akkor

talán még vonalas is volt egy kicsit, vagy egyszerűen a tény miatt azt mondta, hát nézd, Lajos, hát ki van írva! A fene egye meg őket, ki van írva, mondta Nagy Lajos. Szóval, akkorra elérkezett a teljesen logikus álláspont-hoz, hogy már teljesen mindegy volt neki, hogy miért egye meg őket a fene. Tulajdonképpen mély értelemben véve igaza is volt ebben az álláspontban. Nagyon rossz utolsó évei voltak, ami elsősorban Darvas Józsefnek tudható be, aki valamilyen okból gyűlölte, talán egyszerűen azért, mert sokkal jobb író volt nála. Darvas az Írószövetség elnökeként minden alkalmat megragadott rá, hogy támadja, kávéházi írónak titulálta. Lajos bácsinak ugyanis az volt az elmélete, amiről rengeteget beszélt, hogy a paraszt ugyanolyan beteg, mint a polgár, és hogy nem igaz az, hogy a polgárságban több az idegbaj vagy a szexuális aberráció, vagy nem tudom, mi, mint a parasztok között. Ezt meg is írta *A falu álarca* című remek könyvében még a háború előtt, ahol leírja a parasztok idegbajait és különböző neurózisait, és hát ezért nagyon haragudott rá Darvas, aki szerint azért a parasztság, az egy ős-egészséges réteg volt. Tehát a freudizmus is erősen hatott Nagy Lajosra, nemcsak a marxizmus. Egyébként nagyon nagy tekintélye volt, mindenki tudta róla, miközben ezek a támadások érték, hogy nagy író, tehát tudta Illyés is vagy Vas István, vagy Tersánszky, és hát a fiatalok közül Juhász és Nagy Laci, akik nagyon szép verset is írtak a halálára. Szóval azért volt egy ilyen kis jóvátétele. De akkor már elég szegényen élt. Erről sokat beszélt, hogy ő nem kell az olvasóknak. Nem is kellett, ma sem kell. Nem olvassák.

Szerkesztői szempontból milyen volt?

Nagyon nehéz. Stílusban soha nem kellett semmit Nagy Lajosnál beleszólni, akkor már nem nagyon írt, vagy ha írt, nem nagyon jókat. Volt egy válogatott novelláskötet, és nem volt neki elég. Tehát, mit tudom én, engedélyeztek háromszáz oldalt, ami elég sok volt, persze a szociális tartalmú novellákat kellett betenni, de azok közt is voltak nagyon jók, csak hogy neki ez nem volt elég. Szóval nem fogta föl, hogy mik a reális lehetőségek. Egyébként az egyik fura dolog volt a lektori tevékenységben, Nagy Lajostól függetlenül, hogy a lektorokat végül is azért alkalmazták ezekben az időkben, hogy az államot képviseljék az írók ellen. Ez volt a lektor dolga. Tehát tulajdonképpen cenzor volt, bizonyos értelemben véve. De a lektorok egy része, zöme átállt az írókhoz. Majdnem mindenki. Gondold meg, hogy a Szépirodalminál tíz lektor volt, mikor én odakerültem, és ezeket úgy hívták, hogy Vas István, Réz Ádám, Kolozsvári Grandpierre Emil, Rákos Sándor, Szász Imre, Juhász Ferenc... szegény Czibor...

Czibor János...

...aki ugyan külsős volt, de hát rengeteget dolgozott. Én. Még kettő van, akiknek hadd ne mondjam a nevét, ők nem álltak át az írókhoz, de el is tűntek egyébként a szakmából. És az írók zöme megértette, hogy miről van szó. Viszont volt egynéhány író, például Nagy Lajos, aki nem fogta ezt föl, és aki a legóvatosabb muszáj megjegyzést, hogy hát Lajos bácsi, ennyi fér bele a kötetbe, és hát ez az erősen erotikus írás, ez nem megy ma, majd a következő kötetbe talán, ha jobb idők lesznek, szóval ezt nem volt hajlandó elfogadni. Ilyen volt egyébként Németh Andor is, akinek

egy regényét szerkesztettem. És ők, azt hiszem, úgy haltak meg, hogy azt hitték, én egy ronda cenzor vagyok, holott Isten látja lelkemet, hogy segíteni akartam és jót akartam. Nem volt tipikus ez az írói magatartás, de azért voltak ilyen írók is. Tersánszkyval volt nagyon jó együtt dolgozni. Őneki nem volt fontos ugyanis az egész. Ő volt a legelragadóbb ember, akit én életemben láttam. És hogy milyen nagy író, azt nem kell mondanom. Tudtam könyv nélkül a *Viszontlátásra, drágát*, mert nagyon jó memóriám volt régen, ez volt a legkedvesebb könyvem.

És tudtad könyv nélkül?

Hát, elég sokat tudtam belőle. Ezzel nem hatottam meg egyébként, röhögött, csapkodta a térdét, hogy jaj, hát te ezt tudod? Nem érdekelté olyan nagyon.

És valóban olyan volt, mint ahogy a legendák szólnak róla?

Olyanabb, olyanabb. Fantasztikus volt. Nézd, ez azért is érdekes, mert kamasz koromban nekem is volt egy elképzelésem, hogy milyen egy író. Vagy pláne egy költő. És akkor az ember megismer húsz vagy harminc író, és kiderül, hogy mindegyik másféle, és hogy egyik sem olyan, ahogy az ember ezt kamaszosan képzelte. Lassan rájöttem, az az elképzelésem se stimmel, hogy az írók egy különleges fajta, hiszen normális vagy normálisnak látszó ember is van közöttük. Mondhatom, mert előbb a Szikránál, aztán a Szépirodalminál mindenkivel kapcsolatba kerültem. Szinte nincs, akit ne ismertem volna, és ez nagyon boldoggá tett. Izgatott a probléma,

hogy mi az a fizikai plusz, ami az írókban, bizonyos írókban van, amitől ilyen tehetségesek, ilyen műveket hoznak létre. Aztán rájöttem, nincs ilyen, nincs ilyen dudor vagy mi rajtuk. Ha valaki, akkor Tersánszky tényleg nem volt olyan, mint egy író. Megállás nélkül hülyéskedett, miközben olyan fantasztikus jól, hallatlan finomsággal és tudással írta le a valós életet, semmi érzéke nem volt a pénzhez meg az élet valóságához. Az ő stílusa, az a világ csodája, mert rettenetes. Olyan nyakatekert mondatai vannak, nyolc „hogya” és tizenkét „amely” van egy mondatban, és mégis kikecmereg belőlük, és olyan életszaga van, hogy Móricz kismiska hozzá. Az föl sem merült normálisan, hogy az ember azt mondja, Jenő bácsi, talán itten a hat „hogya”-ból egyet hagyjál el, hát ez nem jutott az ember eszébe, olyan tekintélye volt közben.

Ti sokat voltatok együtt Tersánszkyval?

Nem, mert ugyan volt olyan korszakom, amikor sokat piáltam, de abban az időben nem, és Tersánszkyval csak piás lehetett együtt. Ővele inni kellett.

Mit ivott?

Bort, főleg. Elég sokat, bírta is, hórihorgas, hosszú ember volt, komikus volt a figurája, az utcán megnézték, hogy ez kicsoda. Ő is végig szocialista volt, tehát evidensen utálta a rendszert, de az nyilvánvaló volt a számára, hogy ő szocialista. Az természetes volt. Csak hát ez mást jelentett neki, mint Nagy Lajosnak, és főleg mást, mint Rákosinak. Engem azért is kedvelt, mert erdélyi voltam, ő meg nagybányai, románul is tudott egy

kicsit, és akkor románul beszélünk. Ezen rengeteget röhögött valamilyen okból, és irtó vidám volt mindig. Szóval gyermeteg.

Mesélt történeteket?

Mesélt, hogya! Mindig régről, vagy a háborúról, ugye részt vett az első világháborúban az olasz fronton, vagy pedig Erdélyről, a nagybányai művésztelepről. És persze nőügyeket. Azt is nagyon-nagyon szerette. Tudod, az is megejtő volt, bár lehet, hogy ez is már az öregember hülyesége, hogy ezek, hogy mondjam, rengeteg disznózkodtak. Nagy Lajos is, de főleg Tersánszky, szóval igen disznó történeteket meséltek, de soha semmi közönséges nem volt bennük. Ma pedig olyan gusztustalanok a szexuális történetek, amiket az ember hall fiatalabbaktól. Valami olyan bájjal tudták elmesélni a legvaskosabb történeteket is, hogy bár ki volt mondva minden, valahogy mégsem tűnt soha gusztustalannak vagy ízléstelennek. Nagy hódolat volt bennük mindig is a nők iránt, egy nagy kalaplengetés. Az utolsó kurva előtt is. És ez valahogy fölemelte a történeteket.

Azt mondod, hogy nőügyek, és azt mondod, hogy Erdély, erre én azt mondom: Tamási Áron.

Amikor először jártam nála, akkor bőrszivarral kínált, mert a székelyek a cigarettát szivarnak mondják és a szivart bőrszivarnek. Kérdezte, szívtál-e már bőrszivarat. Én mondtam, hogy nem. És akkor előhozott, ugye voltam tizenkilenc-húsz éves, egy bőrszivarat. Na, rágyújtottam, és rosszul lettem. Ki kellett menni a fürdőszobába, úgyhogy első emlékem Tamásiról ez. Ő volt

a legelegánsabb emberek egyike, akiket életemben megismertem. Minden osztályelmélet cáfolata, mert ő is nagyon alulról jött, de valami hihetetlen fejedelmi tartás volt benne. Nagyon keveset beszélt. Én szerkesztettem egy novelláskötetét, s végül én lettem a szerkesztője az első „visszatérő” könyvének, a *Bölcső és Bagoly*-nak, amit egy igen kedves dedikációval őrzök is. Evvel az történt, hogy nagyon szép könyv, bár az eleje egy kicsit unalmas, ahol egy ilyen székely mitológia van, egy elméleti rész, de aztán ahol a gyerekkorát leírja, az gyönyörű. Onnan kezdve gyönyörű, amikor elövi az ujját, és hogy attól lett író, az nagyon szép. Nekem egy egész kicsit virágos volt, túl volt cifrázva a stílusa, de hát ott sem szóltam soha. Kiadásra ajánlottuk többen lektorok, mindenki. És hogy ez egy nagy esemény, hogy Tamási Áron, aki évek óta nem jelent meg, most visszatér a magyar irodalomba. Eltelt egy kis idő, amikor Erdei Sándor lett a miniszterhelyettes, kultusz-, vagy ahogy akkor mondták: népművelési miniszterhelyettes, aki nagyon derék ember volt egyébként, de hát ő is azt csinálta, amit akkor kellett.

Erdei Ferenc öccse?

Erdei Ferenc öccse. És egyszer behívatott bennünket magához. Czibor volt ott, én, talán még egy lektor és Áron. Fordított sorrendben kellett volna mondani. Erdei fogadott, 1952 lehetett. Elővett egy csomó halinába kötött régi Tamási-könyvet, és kérte, hogy Áron bácsi, légy szíves dedikáld ezt a, nem tudom, Sanyi fiainak, ezt a Laci fiainak, és akkor Áron ott boldogan dedikálta, kávé, konyak, minden. Nagy zavarban volt Erdei, de végül elkezdte mondani, hogy hát elolvastuk, és az

elején ez a mitikus rész, és a jelentések javasolják, szóval öltözt-hatolt ott. És aztán azt mondta, hogy hát ezt a könyvet se kiadni nem lehet, se nem kiadni. Nagy csönd lett a szobában. Áron egy idő múlva, hosszú idő múlva megszólalt, és azt mondta, hogy hát, ha egy könyvet nem lehet se kiadni, se nem kiadni, akkor azt nem adják ki. Erre Erdei azt mondta, hogy hát igen. Nagyon szomorúan mondta, mert nem értett egyet önmagával. És akkor Áron fölállt, és szervusz, és csizmás léptekkel, noha cipőben volt, szóval nagyon határozottan kiment. Mi meg ott álltunk, és egy idő múlva mi is eloldalogtunk. De előtte még valamit mondtam is Erdeinek, hogy hát kérek, miért nem adjátok ezt ki, és éppen te, aki paraszti származású vagy és az Erdei Ferenc öccse vagy, és ilyeneket. Vervörös volt, de hajthatatlan. Utasítást kaphatott, Révai volt akkor a miniszter. Egyébként Áron nagyon hűséges természet volt, mert egy vagy két év múlva, amikor megjelent a könyv, azt mondta, hogy ő kéri, hogy a Réz Pál szerkessze a könyvét, mert annak idején kiállt mellette, és valóban én is szerkesztettem. Azóta kötelező olvasmány és klasszikus remekmű. Hát nem volt rajta mit szerkeszteni, leadtuk a nyomdába. Áron elképesztően elegáns ember volt. Pénz nélkül is nagyon elegáns volt, nagyon rossz, kopott ruhákban járt akkoriban, és rémes rossz verseket írt, azokat lemásolta saját kezűleg, és régi ismerőseinek, orvosoknak, egyetemi tanároknak árulta. Eből élt az ötvenes évek legelején. Nem is tudom, mi lett azokkal a versekkel. Nyilván megvannak magángyűjteményekben.

Gondolom, nem jelentek meg.

Nem, de ne is jelenjenek meg. Szóval, néhány száz forintért, ami akkor rengeteg pénz volt, megvette egy sebészprofesszor, vagy erdélyiek. Ő volt a fejedelem, az úgye el volt fogadva. Úgyhogy vannak leveleim tőle. Zöld tintával írta őket. Egyébként, ez talán érdekes, fejben írta a dolgait, séta közben. Rengeteget sétált, ehhez nyilván a falusi gyerekkor is hozzájárult. Formálta a mondatokat. És amikor leült, akkor már jóformán nem javított. Egy egész novellát megírt fejben. De nem úgy, hogy a cselekményt, mert nem is az a fontos nála, hanem a mondatokat. És azok azért olyan ravasz mondatok, néha, mondom, túl ravaszak is, és ezeket tökéletesen kidolgozta, és amikor leült, akkor, mint egy magnefonban, benne volt a novella, és csak le kellett írnia.

Ő beszélt erről a módszeréről?

Tőle tudtam, igen, ezt tőle hallottam. Egyszer hozott egy kézzel írt kéziratot, gyönyörű írása volt, mindjárt megmutatom. És akkor mondtam neki, hogy milyen szép, és hogy nem javítsz semmit? Erre mesélte el, hogy nem, mert mikor én a papírhoz ülök, akkor már kész van a novella teljesen. Addig nem ült le. De úgy részletekben sem. Ez elég nagy agyi, intellektuális teljesítmény egyébként.

Óriási teljesítmény. Annyira, hogy az ember szinte nem is hiszi, pedig nyilvánvalóan...

Igy van. Neki nem voltak legendái, ő nem volt bohém, meg nem tette az eszét, ahogy ma mondják.

Pedig bohém legendák veszik körül.

Hát ivott meg csajozott, de a munkája az ilyen értelemben más volt. Megmutatom neked, itt van a *Bölcső és Bagoly* első kiadása. Nézd meg, milyen szép írása van. „Réz Pálnak, a Bölcso és a Bagoly mellett együtt állva szeretettel ajánlom, Tamási Áron, 1954. május 13.”

Újabb erdélyi, Jékely Zoltán.

Őt is nagyon szerettem. Illetve őt még sokkal jobban szerettem. Ő apámmal volt jóban. Apám nőgyógyász volt, és Zsoli rá volt néha kényszerülve, hogy nőgyógyászhoz menjen, úgy érte, hogy oda vigye a barátnőit, és ilyen módon elég sokat volt ebben a lakásban. Bűbajos ember, róla tényleg nem lehet mást mondani. Abszolút korszerűtlen figura volt, egy Krúdy-figura, rá is játszott egy kicsit. Nem érdekelt semmi más, csak a költészet és a nők. Ő nem nagyon ivott. Egy szeladon volt. A donnák – mindig a donnákról beszélt, az istennőkről. Meglátott egy nőt az utcán, és azonnal megőrült. Akkor elröppült Zsoli, a költészetének egy jó része is erről szól. A Széchenyi Könyvtárban dolgozott hosszú évekig, nagyon művelt ember volt, Eötvös-kollégista, jóval előbb persze, mint én. Elég jól tudott nyelveket, olaszul, franciául és románul is beszélt, minthogy erdélyi. Rengeteget olvasott, és az élete végén nagy filológiai érdeklődés támadt benne, írt is egynéhány gyönyörű esszét XIX. századi magyar témákról, Széchenyiről és egy Wesselényi grófnőről, akibe beleszeretett, egy halott, XIX. századi Wesselényiről. Azt hiszem, Polixéna, róla írt egy egészen fantasztikusan szép, beleérző, nagy tanulmányt *A XIX. század Murányi Vénusza* címmel.

Hát meg a Széchenyi-fordítás, ha jól tudom.

És közben fordította Széchenyit. Ez volt a két nagy véglete. Az egyik ez a krúdys nőimádat, vagy nem tudom, hogy krúdys, mondhatom azt is, hogy petrarcai vagy dantei, mert bálványozta a nőket. Bálványozta is a nőket. A másik pedig a filológiai érdeklődés. Ő teljesen készen jelent meg a nyilvánosság előtt. Nem tudom, hogy nem akkor volt-e a legjobb, amikor megjelent. Huszonhárom éves volt '36-ban, amikor az *Éjszakák* megjelent. Megvan nekem. Abban van 15 vers, és az mind remekmű. Már ott van a *Csontjaimhoz*, és a többi is, abszolút remekművek. Elmondok róla egy anekdotát, méghozzá nem is egyértelműen rokonszenveset. Szegény Devecseri Gábor, aki sok nem szép dolgot is csinált életének egy periódusában, amikor nagyon beteg volt már, és bent feküdt a kórházban, és hónapokig viaskodott a halállal, úgy döntött, hogy bocsánatot kér az emberektől. Szóval, hogy úgy mondjam, nagyon keresztényien halt meg. Engem is behívott valamiért, de ez egy más történet. Felpuffadt a hasa, rémes állapotban volt. Zsoli mesélte el, hogy az történt, hogy kizárták '49-ben az Írószövetségből. Akkor sok mindenkét kizártak egyébként, Devecseri volt az Írószövetség főtitkára, és ő írta alá. Hozzá tartozik, hogy fiatal korukban jóban voltak. Na, Zsoli kapott egy levelet, hogy kedves barátom, sajnálattal közlöm, kizártunk az Írószövetség soraiból, ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem írhat verseket. Üdvözzel: Devecseri Gábor. Ez egy elég eszméletlen levél, ugye. Herczeg Ferencet is kizárták egyébként, aki azt válaszolta, hogy kedves uram, hadd közöljem ilyen és ilyen dátumú levelére, hogy az Írószövetségből nem zárhatnak ki, mert soha nem voltam tagja, úgyhogy ez nem áll módjukban, és engedélyt sem kértem önöktől ahhoz, hogy

írjak. Tisztelettel: Herczeg Ferenc. Utóirat: egyébként nem tegeződünk. Ez volt Herczeg válasza, nem tudom, megvan-e. Persze ez még az elején volt, '49–50-ben, amikor még szemtelenek voltak az emberek, és nem féltek, hogy másnap lecsukják őket, ha ilyeneket mondanak. Még Ferenczy Béni se félt, aki pedig átélte ezt-azt, a szovjetet például. Őneki Révai írt levelet, én publikáltam, meg is van valahol, hogy a főiskolán nem taníthatsz tovább – tegezték egymást –, összeültünk és így döntöttünk, de természetesen szobrot csinálhatsz, ha akarsz. Erre Béni bácsi is ilyesmit válaszolt, hogy ő nem kér engedélyt szobrok csinálására. Na, elég az hozzá, hogy Devecseri behívta Zsolit a kórházba, és bocsánatot kért tőle. Zsoli persze megölelte a kórházi ágyban, és mondta neki, hogy ne hülyéskedj. És akkor elmesélte Devecseri a következőt. Hogy tudod-e, hogy miért zárattalak én ki téged? Mert '40 nyarán Szerb Antal és Devecseri sétáltak a Váci utcán, és találkoztak Jékelyvel, aki vidáman jött a korzón vagy a korzó felől, stírolta a nőket. Devecseriék meg nagyon boldogtalanok voltak, és kérdőre vonták, hát hogyhogy te ilyen vidám vagy, hát nem tudod, hogy a németek bevonultak Párizsba? Bemondta ma reggel a rádió. Zsoli erre első dühében vagy fölindulásában azt mondta, hogy úgy kell azoknak a rohadt franciáknak, miért csinálták Trianont. Minthogy ő Erdélyben volt elfoglalva, vagyishogy érintve. Hát ez elég buta mondat, hogy úgy mondjam. Ezek erre azt felelték: hogy mondhatasz ilyet, hát képzeld el, hogy Hitler katonái a Champs-Élysées-n és az Arc de Triomphe-nál. Hát igen, ez rémes, mondta Jékely, de legalább ők is megismerik egyszer a magyarok istenét. Erre aztán otthagyták. És azt mesélte Devecseri, hogy ez mennyire megragadt benne, és '49-ben

arra gondolt, hogy milyen ember lehet, aki ezt volt képes mondani '40-ben. De hát ő azóta gondolkodott rajta, és rájött, hogy milyen gondolatrendszerben foglalta el a helyét ez a rossz mondat. És megmondta Zsolinak, hogy én sokkal nagyobb bünt követtem el, amikor kizárattalak, mint te, amikor ezt a léha mondatot mondtad a Váci utcán, aminek semmi következménye nem volt. Mert hülyeséget mondani végül is lehet a levegőbe.

Szép Ernő.

Őt is nagyon-nagyon szerettem és sokat olvastam már gyerekkoromban. Apámnak megvolt tőle minden, azt hiszem. Aztán az egyik albérletemben, ami is a Szende Pál utcán volt, és egy Visontay nevű ügyvédnél laktunk Szűccsel együtt, egyszer kimentem a fürdőszobába, ahol összeütköztem egy öregúrral, aki bottal járt, alacsony volt, és az egyik szeme nagyon rossz volt, hályog volt rajta. Összeütköztünk, erre ő megállt, és bemutatkozott, hogy Szép Ernő. Én is bemutatkoztam – ez lehetett '51-ben –, és kérdeztem, hogy az író? Hebegtem. Ő mondta, hogy igen, hát ismered, fiam, a nevedet? Mondom, hogyne, hát én mindent olvastam. És akkor nagyon meg volt hatva, és kérdezte tőlem, hogy tudod-e, mit jelent az, hogy napokat enni? Mondtam, hogy nem. Te tudod? Tudod.

Móricztól.

Igen. Azért elmondom, mert nem biztos, hogy mindenki tudja. Mikor a szegény gyerekek bekerültek a városba, a város gazdag polgárai vállalták, hogy az egyiknél ebédelt hétfőn, a másiknál kedden, a harmadiknál szerdán

és így tovább. Főleg zsidóknál volt szokás, de keresztényeknél is. És ezt hívták így, hogy napokat evett. Ő Hajdúszoboszlón, majd Debrecenben nevelkedett és járt iskolába, és ezt mondta ott nekem a fürdőszoba előtt, hogy gyerekkoromban napokat ettem Debrecenben, most öregkoromra megint napokat eszem. Vagyis minden szerdán a Visontay doktor úréknál vacsorázom, tette hozzá kis szomorúsággal. És akkor ott találkoztunk az előszobában. De rögtön elkezdett magyar nyelvből vizsgáztatni. Nagyszerűen tudott magyarul. Ő falun nőtt föl, ami azért nagy előny, ugyanakkor átítatta a legrafináltabb pesti aszfaltnyelv. Hát, ennek a kettőnek a találkozásánál nagyobb szerencse írótnak nem érhet. Hozza faluról a népköltészetet meg a népnyelvet, aztán tizenennyolc-húsz éves korában ráesik a pesti zsargon, amelyik ugyancsak zseniális volt abban az időben, és ebből kikeveri a *Lila ákác*nak a nyelvét, amit a legjobban szeretek tőle. Aztán később a Szépirodalmiba is elkerült, és valamikor '51-ben vagy '52-ben beadott egy novelláskötetet a régi novelláiból. Talán egy-két újabb írás is volt benne, de főleg régebbiek, a minisztérium hat ívet engedélyezett, szóval megszabták, hogy nagyon kicsi lehet. A *Lila ákác* is megjelent régebben, majd betiltották. Ezt például abszolút nem tudom, hogy miért. Hogy a *Lila ákác*ban mi volt a szocializmusra veszélyes? Na, és akkor én mondtam neki, hogy a szociális tárgyú novellákat tessék beletenni. Kihagyattam vele a költőibb írásokat, és beleraktam a falusi meg szociális tárgyúakat, és válogattam és vacakoltam vele, könyörgtem, hogy többet engedjenek, szóval rengeteg gondom volt ezzel. Nagyon nyomorgott, úgyhogy nagyon fontos volt ez a kötet. Az volt a címe, hogy *Vétkeztem*. Meg is jelent, és kaptam tőle egy példányt. Úgy van

dedikálva, hogy Réz Pálnak köszönöm ezt a könyvet. Nagyon szeretem ezt a kötetet. Amúgy őneki nagyon agresszív dedikációi voltak. Kellér Bandinak úgy dedikálta a könyvét, hogy „Kellér Andornak egyetlen tisztelője: Szép Ernő”. Bandi megkapta a könyvet, ő mesélte, megkapta, és először nagyon köszönte. Aztán spétreakcióval esett le neki, hogy tulajdonképpen mit is írt bele Szép Ernő. Nagyon érdekes figura. Nagyon szeretem egy másik történetét is, a koreai háborút. Mikor 1950 júniusában kitört a koreai háború, behívták az írókat az Írószövetségbe, hogy írjanak a koreai háborúról. Máté Györgynek hívták a párttitkárt, újságíró volt. Szép Ernőt is behívták, Máté leültette, és mondta neki, hogy hát Szép elvtárs, ami már maga is komikus volt, a titulus, ugye kitört ez a koreai háború, az amerikaiak megtámadtak bennünket, vagyis hát a koreai elvtársakat, és kéne írni valamit erről. Magának, ugye nem jelennek meg a régi versei meg novellái, de ha írna valami szépet erről, ha letenné a garast, akkor talán azok is megjelennének, szóval írjon nekünk valami szépet a koreai háborúról. Azt mondta Szép Ernő, hogy jó, majd gondolkodom rajta, Máté úr, és fölállt, és elment. Eltelt néhány hét, és nem jelentkezett. Máté küldött neki táviratot, erre ő megint bement szépen. Máté leültette, és kérdezte, hogy hát, Szép elvtárs, hát mi van? Ő meg erre azt mondta, hogy nézze, nagy baj van, Máté úr. Micsoda? Én nagyon utálok a háborút, hát gondoltam, valamit csak tudok erről írni, ha már ennyire nem szeretem a gyilkolást. Ez igaz volt, volt egy híres ügye, az első világháborúban azt íratta a kardjára, hogy „leben und leben lassen”, vagyis élni és élni hagyni. És elmentem a Brazil kávéházba, folytatta Szép Ernő, és oda leültem, az ugye egy lovis presszó, és jöttek be az öreg

zsidók meg ilyen löversenyezők, és hát mondtam nekik, hogy ezt a feladatot kaptam a Máté úrtól. És tudja, mit mondanak Pesten, Máté úr? Hogy mi kezdtük ezt a háborút. Hát én akkor nem tudok róla írni! Ha ezt mondják a Brazíliában, hogy mi kezdtük. Azért ezt képzeld el '50-ben, hogy micsoda félelmetes civil bátorság volt ezt mondani. Mert nem volt ő hülye. Tudta, hogy itt mi történik. Sőt, rá is játszott erre a gyermeki naivitásra. Ezt mondták a Brazíliában. Hát akkor ő nem írhat erről a háborúról. Máté javára legyen mondván, hogy nem csukatta le, meg nem csinált semmit, ott elájult, felmosták, és aztán Szép Ernő elment.

És a „Szép Ernő voltam” mondat?

Azt én nem hallottam tőle, de hát ismerem. Nagyon rosszul élt, úgyhogy stimmel a mondat. Nagy dandy volt fiatalkorában, az összes artistanőt megkapta. Az egyik után, akivel nagy szerelemben volt, akiről a Tóth Mancit írta, '12-ben vagy '13-ban utána is ment. A nő kiment Moszkvába vengerkának, kóristalánynak, ő meg verseket meg prózaverseket is írt róla. Az egyetlen magyar író volt, aki Moszkváig elszaladt. Ez szép, nem? Szerelmes természetű volt, és mindig mondta, hogy kétféle nőm volt, artistalányok, illetve orfeumi lányok és privát nők. Ez azt jelentette a régi nyelvben, hogy úriasszonyok. Privát nők, tehát akik nem pénzért csinálják. Ilyen bárónők, meg nem tudom, micsodák. Holott rossz külsejű, alacsony emberke volt, nagyon kicsi volt a keze, a lába, szerintem 35-ös vagy 34-es lába volt. A Liszt Ferenc tér 11-ben lakott, jártam nála. Két vagy három nővére volt, Szép Anna, Szép Berta, ilyen szép nevük volt, őket mindig segítette. Soha nem

nősült meg. Ha volt pénze, akkor a Margitszigeten lakott vagy lakást bérelt, ha meg nagyon nem volt pénze, akkor a nővéreinél lakott vagy húgainál, azt már nem tudom. Azt hiszem, nagyon nagy költő volt. Egyébként a kortársai, például Ady rajongott érte, gyönyörűen írt róla. És Babits is és Kosztolányi is. És Krúdy. Akiről ez a négy ember azt írja, hogy nagy költő volt, ott azért gyanús, hogy valami komoly dologról van szó. Előbb írt interpunkció nélküli verset, mint Apollinaire. Nagyon modern volt. Ővele még érdemes lenne foglalkozni. Ha én tanítanék az egyetemen, ezt adnám feladatnak egy gyereknek, hogy próbáljon meg Szép Ernő körül kereskedni. Élete végén aztán elhallgatott. '45 után még írt egy szép könyvet, az *Emberszagot* a háborús dolgokról, és aztán alig írt már. Nagyon idegen volt neki az új világ. A két háború közti irodalomnak volt egy szemlélete a szegényekről, ami nagyon idegenné vált később. Ezt Kosztolányi szépen megírja valahol, és Szép Ernő is így gondolta, hogy a szegényekről kell írni, a szegényeket kell szeretni, de hát a szegény nem azt jelenti, amit a szocializmusban értettek rajta, hanem hát a vezérigazgató is szegény, ha rákja van. És a vezérigazgató felesége is szegény, hogyha megcsalja a férje vagy a szeretője. A bajban levő emberekről, az a nagy irodalmi téma, akik reménytelenül szerelmesek vagy betegek, vagy nem tudják kifizetni a villanyszámlát, mind-egy. És valószínűleg ebben nagy igazság volt. Ezt ők az oroszoktól tanulták.

Megalázottak és megszorítottak.

Igen, igen. És annyira idegen volt tőlük a háború utáni szemlélet – mondjuk, a többség ezt már nem élte

meg –, ahol a szegénység szociális kategória lett, és nem pedig sors, hogy úgy mondjam, hogy ezzel nem tudtak mit kezdeni.

Újabb félreértett vagy nem eléggé becsült nagy művész, Füst Milán.

Milán bácsinak az óráira jártam, a híres Shakespeare-óráira, 1951-ben. Ő egy óriási hisztrió volt, tele volt kékharisnyákkal a nagy előadó. A földön ültek az emberek, és hihetetlen színielőadás volt. Gyönyörű feje volt, ugye. Somlyó írt róla egy kis könyvet, ahol egy-más mellé fényképezte a Sixtus-kápolna egyik próféta-fejét és Füst Milánét. Hát tényleg olyan volt. Nagy fej, nagy test, akkora feje volt, mint ez a szoba, ilyen furcsa, szögletes feje.

Zárójelben: tudod, hogy hasonlít rá a fejed?

Milánra?

Füst Milán öregkori képeire.

Komolyan?

Komolyan mondom.

Kösz, ezt nem bánom. Na, meg lehetett örülni ezekkel az előadásokkal. Borzalmas szuggesztíven tudott bármiről beszélni, nagy bohóc volt, isteni előadó. Nagyon fontos volt neki a meglepetés, sőt a meghökkentés. Később olvastam, hogy a fiatal Cocteau tizenhét-tizenkilenc éves korában odacsapódott Gyagilevhez, a nagy

orosz színházi emberhez, az Orosz Balett alapítójához, és kérdezte tőle, hogy mit csináljak, Gyagilev úr, mit csináljak, hogy legyen valaki? És akkor azt mondta neki Gyagilev, hogy hökkents meg, „étonne-moi”! Csoháloztass el! Ez jó mondat bizonyos értelemben véve. Milán bácsinak nagyon fontos volt, hogy ő állandóan elkápráztasson bennünket. Borzasztó fontos dolgokat mondott a művészetről. Azt hiszem, hogy nekem máig alapélményem ez. Emlékszem mondataira, hogy „semmi sem csak abból áll, ami fontos benne”. És akkor ezt kifejtette, már irodalomban, hogy milyen fontos egy részlet – főleg prózáról beszélt és drámáról, költészetéről keveset –, hogy valami olyasmit kell adni annak a figurának, ami csak őrá jellemző, és ami nem mond fontosát róla, nem tartozik a történethez, a jelleméhez, a cselekményhez, de valami olyasmi, amit soha nem tudok elfelejteni róla, valami apróság, akár fizikai, akár lélektani. Tehát mesterségbeli dolgokat is mondott, holott hát nem írójelölteket tanított. Ugyanakkor voltak képtelenségei, hogy például Thomas Mann nagyon rossz író, Babits rossz fordító, talán ha négy-öt jó verse van, *A Danaidák*, a *Héphaisztosz*. „Anyám az égből ledobott, az ebszem” – ez isteni, mondta. De hát a *Jónás könyve* már nem jó, egyáltalán, a húszas évektől már nem írt semmi jót. Kosztolányi, az puha, az nem igazi. A *Copperfield Dávid*nak az első negyven oldala a világ teteje, de ami utána jött, az ocsmány, semmi-ség. Mindig ilyen végletekben fogalmazott. Hogy őneki kell lefordítania a *Leart*, mert a Vörösmarty vacak. Na, ez nagyon izgatott bennünket. Én mindenekelőtt vele akartam személyesen megismerkedni, már Váradon mindent elolvastam tőle, azt hiszem. Akkor a Párizsi utcán lakott, csak később költöztek fel a Hankóczy

utcába, egy villába. A Párizsi utcába föl lehetett menni, volt fogadóórája. Fölmentünk Abody Bélával, nagyon kedvesen fogadott, ő volt az első jelentős író, akit megismertem, ez még egyetemista koromban történt. Nagy lakás volt, gyönyörű festményekkel, főleg Berény Róbertek voltak. Magyar festményeket gyűjtött, magyar érzelmű volt erősen, de erről nem beszélt. Volt egy szatupadja, reszelt állandóan, meg mindenféle kézművesmunkákat végzett. Egyébként értett hozzá. Rejtélyes volt, mert az ember folyton azt hitte, hogy pózol, hogy ez nem igaz, és aztán kiderült, hogy igaz, amit mondott. Szomory Dezső is ilyen volt. Szomory folyton mesélte, hogy neki megjelent Párizsban egy kötete fiatalkorában. Senki nem hitte el neki, pedig igaz. Megvan a kötet... Milán bácsiról is azt hittük, hogy hantál. De nem. Az előadásokon beszélt irodalomról, mindenről. Elvittem Klárit is egyszer, emlékszem. Ő kérdezett rá, hogy házas vagy? Mondom, igen. És akkor elvittem, ez már később volt, persze, hiszen mi '53 januárjában házasodtunk össze. Mikor együtt voltunk nála, már megszületett Juli, a lányunk, akit szoptatni kellett. Ültünk ott, aztán egy idő múlva Klári böködni kezdett, hogy menjünk már, és aztán én mondtam is, hogy bocsánat, de nekünk menni kell, mert Klárinak szoptatni kell. És akkor Milán fölállt, és ha bájosan is, nagyon sértő módon elkezdte mondani, hogy hát igen, neki is volt egy kancája, aki mindig rohant haza, amikor szoptatnia kellett. Én egy kicsit rossz néven vettem ezt a hasonlatot tőle, Klári nem. Milán csak folytatta, hogy hát ezt a kancát nagyszerűen lovagoltam, de amikor eljött az ideje, nem lehetett bírni vele, rohant haza szoptatni a kancám. És ha le nem húzom a fejem, a koponyám széjeltört volna az istálló szemöldökfáján. De lehúztam,

volt annyi lélekjelenlétem, és a kanca berohant, megszoptatta a csikóját. És mondta ott hosszan, boldog volt evvel a szóval, hogy „szemöldökfa”, elkezdte elemezni, meg a kancát is, erre én azt válaszoltam, szemtelen kölyök voltam, hogy ne nevezd kancának a feleségemet, Milán bácsi! Evvel eljöttünk. Nagyon megsértődtem, Klári csak nevetett. És azt hittem, hogy ez a lovaglás teljes kitaláció, de később megtudtam, hogy igen jól lovagolt ifjúkorában, amit aztán nem lehetett kinézni belőle. Valahol le van írva, adat van rá.

Egy időben azt is elterjesztette magáról, hogy menni sem tud. Déry írja le, tán az Ítélet nincsenben a történetet, hogy Feldafingben Szilasi Vilmossal, a filozófussal kézikocsin tolták ki az álmomásra Füst Milánt.

Igen, rettentően ráment az effektusokra. Azt hiszem róla is, hogy nagyon jelentős költő, vagy nagy költő. Elég sokat olvasom. Én nála a költészetét és a darabjait feltétlenül lényegesebbnek tartom, mint a prózáját.

A Feleségem történetét nem szeretted?

Nem igazán, nem. Egy-két kisregényét, az *Adventet* például, nagyon szerettem. De főleg a verseit, és ahogy ő mondja őket, ugye, az *Öregséget* – és nagyon szépek az emlékezései Karinthyra, Kosztolányira, Somlyóra, és a tanulmányai. Nem szerkesztettem, de akkoriban nem adták ki. Úgyhogy leveleztünk, vannak dedikált könyveim tőle, és elég sokat jártunk föl. Az volt a szokás, hogy nem ugyanazt az enni- és innivalót adta a vendégeknek, mint önmagának. Ő sokkal jobbat evett

és ivott, mint a vendégei. Erzsi néni, a felesége, mindig kétfélét kellett fölszolgáltatni. Egyet a vendégeknek, és egyet neki, neki valami nagyon finom bort, vagy nem tudom, mit. De rá is játszott erre a gonoszságra, szóval élvezte. Nem titokban csinálta, hanem úgy, hogy lássák. Amikor kirándultak, akkor Erzsi néni, aki mindenképpen kiszolgálta, vitt egy fogast, hogy ha véletlenül egy erdőbe érnek, Milán bácsi tudja hova akasztani a kabátját. Rengeteget röhögtünk az ilyeneken, persze ezeket a sztorikat részben úgy találták ki. Hoszszú távon valószínűleg kibírhatatlan volt Füst Milán, és ezért majdnem mindenki elszakadt tőle. Az a fajta ember volt, akivel lassan mindenki szembekerült. Hát, ugye, Déry a leglátványosabban. Talán csak Somlyó György tartott ki hűségesen, akinek az apját nagyon szerette. De különben majdnem mindenki. Nem lehetett vele kijönni. Nagyon kemény volt, nagyon agreszív volt, bár a „kemény” szó nem is jó rá. Úgyhogy igazán tartós emberi kapcsolatai legjobb tudomásom szerint nem voltak. Talán Kosztolányival, talán vele a haláláig eléggé megvoltak.

Déryvel hogy került szembe?

Milánnak az külön szórakozása volt, hogy fiatalabb írók műveibe beleszóljon, de nagyon. Ismerjük a Gellérivel való esetét. Ő fedezte föl Gelléri Andor Endrét. Hát, mondjuk, az telitalálat volt, mert valóban nagyszerű író. De ismerjük a beszélgetéseiket meg a levelezésüket, és teljesen át akarta íratni, mindig a saját ízlése szerint, a novellákat. Írjon Füst Milán-novellákat Gelléri. Lényegében Déryvel is ez volt az elvesztésük története. Egy darabig nagyon jóban voltak,

Dubrovnikban együtt is nyaraltak egyszer. Ezt Tibor leírja részletesen, és aztán elkezdte törni a csontjait, és Déry, aki elég önálló ember volt, ezt nem tűrte és nem bírta. Aztán kezdett pletykálni is Milán, mert azt nagyon szeretett, tehát magánéleti bajok is voltak, és akkor nagyon meggyűlölte Déry. Igazságtalanul és kegyetlenül ír róla a könyvében. És élete végéig, hogy mondjam, gyűlölte. Aztán benne volt még, hogy Milánt, aki soha nem volt kommunista vagy akár baloldali sem, illetve hát nagyon elvontan volt szocialista, eléggé idegesítette Dérynek ez a, hogy mondjam, arisztokrata kommunistasága. Folyton ugratta, hogy ez hogy is van, ami Déryt nagyon zavarta, úgyhogy ez is oka lehetett a szakításuknak. Főleg aztán '45 után. Az, aki két házat elkártyázott, az nekem ne legyen kommunista, mondta Milán. Amiben egyébként nem volt igaza, mert ez így szerintem nem függ össze. Egyébként Déryvel egyszer mentünk taxin Cziborhoz, már Déry szabadulása után egy-két évvel, és a Podmaniczky utcán, ha jól emlékszem, egyszer csak megállította a taxit, hogy mutat valamit. Kiszálltunk. Tibor fölmutatott egy nagy házra, és mondta, hogy ezt az emeletet elkártyáztam. Örökölttem apámtól és elkártyáztam. Hát, ezek nagy pillanatok az ember életében... Szóval Déry valóban sok pénzt kártyázott el. De nem hiszem, hogy ez egy világnézettel összefüggésbe hozható vagy kifogásolható volna.

7.

A PIROS ÚR

Déryvel talán '51-ben találkoztam. Már a Szépirodalmnál dolgoztam, Vas Pista szerkesztette a *Felelet* első kötetét, de akkor nem voltak nagyon jó viszonyban, és mikor Déry megírta a második kötetet, Pista átpasszolta nekem mint fiatal szerkesztőnek. Vas úgy mutatott be, hogy nagy tisztelője vagyok, erre Déry, aki nagyon hiú ember volt, levitt egy presszóba és elkezdett kollokváltatni. Elkezdett kérdezni *A befejezetlen mondatból*. Melyik karja beteg a fiúnak? Mit csinál Cisz a poloskák-kal? Azt, feleltem, hogy egy kört rajzol a falra, és ha a poloska benne marad, akkor békén hagyja, ha kimegy, akkor agyonnyomja. Hogy hívják Vidovicsnak a szeretőjét és így tovább, szóval elkezdett, mint egy egyetemi vizsgán, csak sokkal részletesebben, kikérdezni. Hol lakott Parcen-Nagy Lőrinc a Várban. Melyik karját vesztette el a spanyol polgárháborúban. Hogy lett öngyilkos Parcen-Nagy Károly és így tovább, de föltett vagy ötven kérdést. Na most én tökéletesen megfeleltem, mert kétszer vagy háromszor is elolvastam, akkor még jó volt a memóriám. Nagyon szerettem a könyvet, úgyhogy átmentem a vizsgán. Tibor hátradőlt, és nagylelkűen azt mondta: na jó, hát megszerkesztheted a *Felelet* második kötetét. Persze, a *Feleletből* is kérdezett, az első kötetből.

Egy évvel később pedig ott találtad magad az úgynevezett Felelet-vita kellős közepén.

Hát hogyne, én szerkesztettem a könyvet. Ideadta, volt, amilyen volt, azért voltak benne szép részek, van egy vihar-rész, ami gyönyörű benne... A második kötet megjelenése után, 1952-ben jött Révai eszméletlen éles támadása. És aztán nekimentek. Énvelem nem volt semmi. Egy idő múlva volt a Fészek Klubban egy úgynevezett lektori konferencia vagy kongresszus. Ott két könyvet támadtak nagyon élesen, Juhász Ferenc 1951-es *Új versek* című kötetét, ami az első ellenzéki, vagy nem tudom, milyen kötete volt, és a *Feleletet*. Simó Jenő, aki annyi jót tett velem, fölállt, és azt mondta: Rákosi elvtárs elolvasta a *Felelet* második kötetét, és azt mondta, ha a *Feleletet* az ellenség írta volna meg, az sem tudta volna jobban megírni, amivel persze nem akarom azt mondani, mondta Rákosi elvtárs, hogy Déry elvtárs ellenség. Én ezt most, folytatta Simó, alkalmazom Réz Pálra, és fölolvasta a lektori jelentésem, ami előre vitatkozott kicsit Révaival. Ezt a lektori jelentést az ellenség sem írhatta volna meg jobban, mint Réz elvtárs, amivel persze nem akarom azt mondani, hogy Réz elvtárs ellenség. Ez azért nem volt olyan nagyon jó dolog. '52 ősze volt, és én akkor nagyon nagy szerelemben voltam. Az volt a szerelmünk hajnala Klárral, és ilyen módon valahogy nem fogtam föl istenigazából, hogy mi történik. Nem figyeltem oda, nem érdekelt olyan nagyon. Rántottam egyet a vállamon. Na, a szünetben odajött hozzám Kelemen Mária, egy minisztériumi tisztviselő, és azt mondta, gyakorolj önkritikát. Én mondtam, hogy nem gyakorlok. De, gyakorolj önkritikát. Nem. De. Erre odajött Wessely

László, akiről ma már nem nagyon tudják, hogy kicsoda, Iszaak Babelt fordított, ő fordította a *Lovashadse-reget*. Illyés egyik legjobb barátja volt, régi kommunista ő is. Szóval odajött. Te, Pali, mondtam neked, hogy az Inturiszt vezérigazgatója voltam a Szovjetben, ugye? Mondom, igen. Ez igaz is, de csak egy évig voltam, aztán lecsuktak, és elvittek egy koncentrációs táborba. Gyakorolj önkritikát! És akkor megöleltem, hogy hát ez borzasztó kedves, és rendben van, gyakorlok önkritikát. Nagy pártember volt Wessely egyébként, igen helyes ember. Visszamentem a szünet után, és fölálltam. Az ülést Darvas József vezette, egyébként nagyon rondán ezt is. Fölálltam, és azzal kezdtem – de Isten látja lelkemet, nem gúnyból, hanem őszintén akartam valami kompromisszumot, vagy nem tudom én, mit –, hogy hát elolvastam a Révai elvtárs tanulmányát, és azzal nem lehet nem egyetérteni. Erre kitört a röhögés, mert mindenki úgy értelmezte, hogy én, mint egy ilyen pimasz alak, azt akartam mondani, próbálnék én azzal nem egyetérteni, ugye. De tényleg nem ezt akartam. Mindenki az asztal alatt vagy a székek alatt röhögött. Na, még ez is, amikor én önkritikát gyakorlok a legnagyobb jóindulattal vagy aljassággal. És akkor valahogy belezavarodtam. Vas Pista is önkritikát gyakorolt a Juhász-kötet miatt, amit ő szerkesztett. Aztán valahogy elaludt az ügy. Vér nem lett belőle. De volt még egy cirkusz, még a vita előtt. Dérynek akkor egy rémes felesége volt, Oravecz Paula írónő, aki vallásos pártember volt. Amikor megjelent Révai cikke, én valahol vidéken voltam, ezért írtam Tibornak egy lapot, hogy kedves Tibor, olvastam, majd ezen is túl leszünk, ölel Pali. Ezt is kibírjuk, vagy valami ilyesmi. Na, Paula meglátta a lapot, és azonnal bevitte ennek a Szép Ernő

kapcsán említett Máté György nevű párttitkárnak avval, hogy hát hogy fejlődjön az ő férje, ha a barátai ilyen lapokat írnak neki. És ebből aztán lett valami eljárás, be is hívtak az Írószövetségbe, de én nem voltam tag. Máté valamit kezdett mondani, mire mondtam, hogy Máté elvtárs, nem tartozom az Írószövetséghez, úgy-hogy nagyon érdekes, amit mond, de nem áll jogában velem foglalkozni. Ettől úgy megzavarodott, hogy elengedett, és nem nyúlt utánam.

Már akkor is olyan kellemetlen ember volt Déry, mint ahogy öregkorában hírelett róla?

Hogy mondjam, Déry kellemetlennek akart látszani. Elhatározta, hogy ő egy kellemetlen ember, mert egy nagy író az kellemetlen ember. Füst Milán tényleg kellemetlen ember volt, akit szeretett és aztán meggyűlölt, Hemingway egy ronda fráter volt, tehát ő is egy ronda fráter. Nem volt az. Csak ezt a pózt tartotta a legméltóbbnak magához. Önző volt. Rendkívül önző, de hát ki nem önző, a te kivételeddel? Mindenki önző. Még én is. Emellett volt egy elmélete, hogy a mű az, ami mindennél fontosabb, hogy fölláldozom magamat a műért, aztán a feleségemet, de még a házmastergyereket is, aki ha sivalkodik, le kell vágni a fejét. Különben nem tudom megírni a novellámat, mert ugye a mű a fontos. Ebben sok póz volt meg majomkodás, hiszen imádott játszani. És hát azért sok szürrealista hülyéskedés is volt benne, egy darabig legalábbis. Nem volt ő olyan kellemetlen ember.

Te a barátja voltál?

Igen, azt hiszem. Lehet mondani, hogy barátok voltunk, már amennyire övele lehetett barátnak lenni. Velem lehet. Azt hiszem, szeretett. Sokat olvasott föl nekem. Imádott fölolvasni. Ez elég kellemetlen tudott lenni néha.

Egyszer meséltél a G. A. úrral töltött éjszakákról.

A teljes G. A. úr X-bent felolvasta, kérlek szépen, amikor kijött a börtönből. Az egy gyötrelme volt. De hát nem lehetett megtagadni tőle, mert ugye azt ott írta, kihozta, bent nem volt közönsége, csak a smasszerek, hát azt azért végig kellett hallgatni, nem tudom, hány éjszakán át. Abodyval ültünk ott, meg Böbe. A *Kedves bópeer...!*-t itt olvasta föl nálam, ebben a lakásban. Van benne egy olyan rész, hogy az apának fia születik, és azzal párhuzamosan, ahogy a fiának a fütyije nő, ő érzi a halálát közelegni. És a fia fütyijének a növekedése az ő halálát jelenti. Méghozzá ez a kifejezés szerepelt folyton, hogy „csöpp pöcs”. És olvasta, és végig néma csönd volt. Mit szólsz hozzá, mit szóltok hozzá, kérdezte egyszer csak. Erre szinte tapintatlanul, sőt meglepő élességgel, ami igazán nem volt rá jellemző, Klári azt mondta, hogy hát ne haragudjon, Tibor, ezt elképzelni nem tudom, hogy egy apának ilyen gondolatai legyenek a fia növekedéséről és az ő haláláról. És ez a „csöpp pöcs”, ez elég idétlen, már ne haragudjon. Látszik, hogy magának nem volt soha gyereke. Hát, ez elég undok mondat volt. Én akkor, részben, mert egyet-értettem vele, részben, hogy mellé álljak, azt mondtam, én is azt hiszem, hogy ez nagyon művi dolog. Nem hiszem, hogy ez eszébe jutna valakinek a fia pöcséről,

akár csöpp, akár nem. Erre Tibor, akit abszolút nem érdekelt a kritika, és soha nem fogadott el semmit, nagyon idegesen azt mondta, hogy ez nem élet, ez irodalom, ez egy regény. Nem az az érdekes, hogy az életben van-e ilyen, hanem hogy a regényben mennyire van helye ennek. Mondtam, hogy a regényben sincs helye.

Ezeket a késői műveket te már nem szeretted.

Nem nagyon. Nagyon szerettem néhány novelláját. A *Szerelem* című novelláját, bevallom neked. Na most, ezt hadd mondjam el. Biztos emlékszel a *Két asszony történetére*, hogy a mama nagyon öreg már, kicsit gyenge is, és a fiú börtönben van. Ez pontosan így történt a valóságban. Az ÁVO nagyon elegánsan engedélyezte, hogy Tibor német nyelvű leveleket írjon a börtönben. Ezek meg is vannak, nálam is megvan a másolatuk. Azt írja bennük, hogy Amerikában vagyok, és itt milliókat keresek, mama, megyek majd haza, nyugalom, viszek neked ajándékokat stb. Böbe vitte aztán neki ezeket a leveleket. Már eléggé nyomor volt. Én akkor szerveztem fehér segélyt, öt vagy hat embert megkértem, hogy adjanak néhány száz forintot havonta, és ezeket minden hónapban elvittem Böbének. Ezt hívtuk úgy akkor, hogy fehér segély. És *A befejezetlen mondat* hátára fölirtam mindig, hogy mennyi pénzt vittem. Ezt Tibor egyébként kifizette a szabadulása után, én pedig visszaadtam azoknak, akikől kaptam. Csináltam ezt aztán később is, szilenciummal sújtott írónál. Azok nem adták vissza. Elég szegény volt Böbe, néhány száz vagy ezer forintja volt. Próbált dolgozni, kendőt festeni, de mindenhol kirúgták. Ronda korszak volt ez 1957-től '60-ig, nagyon kemény dolog. Utánamentek

az embereknek. És Aczél nagyon undok volt ebben az időben.

Kompenzálta is utána Dérynnél.

Igen, igen. Szóval, ebben az időben ő nagyon keményen csinálta a dolgokat. Na, az történt, hogy a mama elkezdett idegeskedni, hogy mi van az ő „fiacskájával, a Tibulival”, mert úgy hívta Tibort. Mi van a Tibulival? A mama nem tudott jól magyarul, bécsi asszony volt, kilencvenen túl. És már régóta ágyban fekvő beteg. Egyszer Böbe arra kért, menjek el vele, és mondjam azt, hogy most jöttem Amerikából, és találkoztam Tiborral, nagyon jól van ott, de még ott kell maradnia három hónapig. El is mentem a Bajza utcába, az Írószövetségtől nem messze volt egy picit lakása a mamának. Tibor tartotta el őt mindig, illetve a börtön alatt Böbe, aki hősiesen csinálta ezt anyagilag. Volt még egy házvezetőnő is a mama mellett. Tehát elmentem, és elkezdtem mesélni. Egyszer csak a mama megkérdezte: és nem kártyázik a Tibor? Mondom, dehogynem, velem is kártyázott. Mit? Pókert! És ki nyert? Amilyen hülye voltam, nem bírtam ki, azt mondtam, hogy én. El fogja veszteni az összes pénzt a Tibuli, mondta a mama. Igen, mondtam, illetve nem fogja, mert sokat keres ott. Na, a mama valahogy megnyugodott, és amikor jöttünk el, Böbe megdicsért, hogy jól csináltam, minden rendben van. Akkoriban én minden héten kimentem Böbéhez a Krecsányi utcába, egyszer mesélte, hogy megint volt a mamánál, és a mama azt mondta, azzal a piros úrral ne hagyják kártyázni a Tibulit, mert elnyeri a pénzét. Mert ugye a németben a rot van a vörösre és a pirosra egyaránt, és ő nem tudta lefordítani, hogy a haj az vörös. És akkor

ez rajtam maradt, Tibor aztán mindig így hívott, hogy a piros úr. 1974-ben, mikor Déry nyolcvanéves lett, csináltunk egy tévéfilmet vele, én voltam a riporter. Lent a Balatonnál, a Tamás-hegyen vettük föl, Oláh Gábor volt a rendező. Addigra Déry már kibékült a rendszerrel. Mondta, hogy ne kérdezzek politikáról. Nem kérdeztem. Akkoriban volt egy úgynevezett „átvétel”. Mikor elkészült a film, összeült egy bizottság, és megnézte. Ott volt Déry is a feleségével. Szinetárnak, aki akkor a tévé művészeti vezetője volt, nem tetszett egy rész, amelyben a kártyázásról volt szó. Azt mondta, ki kell vágni. Én egy ideig vitatkoztam vele. Déry nem szólt egy szót sem. Úgyhogy vettem a kabátomat, és otthagytam őket. Déryt akkor már semmi ilyesmi nem érdekelt. Ez nekem nagyon rosszulest. Nem állt ki, még egy ilyen piszlicsáré ügyben sem. Így romlott el, bizonyos értelemben, a végén kettőnk barátsága. Nem teljesen, persze, és nem látványosan. Aztán volt sok politikai ellentét is. Ő nagyon ellene volt az ellenzéki mozgalomnak, amibe én belekeveredtem. Mindig nagyon letolt, és elég sok vitánk volt, meg kell adni. Nem sokkal azután, hogy a Chartát, a tiltakozást Václav Havel letartóztatása ellen '77 januárjában harmincan aláírtuk, fölhevített, hogy szeretne velem beszélni, menjünk el hozzájuk vacsorára. Elmentünk Klárával, és a vacsora vége felé kihozott a másik szobából egy papírt, amit ő aláírt, és ami az ellenkezője volt a Chartának. Ezt föl is olvasta a német vagy a holland rádióban, ami akkor nagy dolog volt, nemzetközi hír. Az a ronda gondolat volt benne, hogy el kell fogadni, ami van, nem rosszabb, ami most van, mint az, ami lett volna. Négyen voltunk, ugye, és én hallgattam. Egy idő múlva kérdezte Déry, hogy mért hallgatsz, hiszen nem ezt gondolod. Nem, mondtam, de hát egy idő

alatt eljutottam odáig, hogy nem szólok meg minden esetben. Akkor sem, ha nem az a véleményem. De hát mi a véleményed, kérdezte Déry. Hagyjuk, mondtam, nem ez a véleményem, hanem az ellenkezője. És akkor ettünk egy kis sajtót, a végén hívtam egy taxit, kikísért minket, és a kertben azt kérdezte: mondd, elítélsz ezért? Igen, elítéllek, mondtam neki, azért, mert mások, sokan, Roger-Martin du Gard, meg Eliot tiltakoztak, amikor téged lecsuktak, te meg nem tiltakozol, amikor teszem azt, du Gard-t lecsukják, szóval a fordítottját nem csinálod meg. Erre a következő történt, és ez a furcsa, átölelte a vállam, és azt mondta, na, ezért szeretlek téged. Ezt add össze! Ő pontosan tudta, hogy mekkora disznóság, amit csinál, hogy mennyire más lenne ez az egész Charta, ha az ő tekintélyével aláírná. Ő pedig inkább ezt, az ellen-Chartát írja alá, nyilatkozik, olyan rémes dolgokat mond egy német vagy svéd, vagy nem tudom, milyen televízióknak, hogy ez a cseheknek nem használ, a magyaroknak meg árt. Meg hogy Kádár megcsinálta azt, amit Nagy Imre akart. Erről is megkérdezett, hogy ehhez mit szólsz, és erre csak azt mondtam, nem hiszem, hogy Nagy Imre akarta volna, hogy kivégezzék. Ez a mondata, ugye, egy szarság. Furcsa, amikor egy olyan ember, akit nagyon szeretsz, akivel sok jót megéltél együtt, olyant csinál, ami egyértelműen elítélendő. És amit nem tudsz védeni. De aztán később már nem beszéltünk politikáról. Az élete végén a természet felé fordult. Nem tudta a virágok neveit, ezért vett egy Rapaics Raymund-féle növényhatározót, és megtanulta a virágokat. Böbe falusi lány volt, vagy vidéki lány, ő tudta, és akkor Tibor ilyen új földesúr lett, ezt mindig mondtam is neki, hogy Ankerschmidt úr, és ugrattuk ezzel. Egyébként meg helyesen és kedvesen csinálta, ahogy mondta

a bonyolult virágneveket. Smucig lett öregkorára, Gauloises-t szívott, és mindig a zsebéből vette ki, nem kínált meg soha. És akkor Böbe, aki nagyon nagyvonalú nő volt, mindig azt mondta, hogy Deutsch úr, vegye elő a cigarettát, és kínálja meg a vendégeket vele. Ez volt, ezt ezerszer hallottam. És akkor Tibor nagyon rosszkedvűen kivette a Gauloises-t. Tessék, mondta. Mondtam, köszönöm, utálom, erre elnevette magát. Úgyhogy rengeteget röhögtünk. Nem tudom. Azt hiszem, hogy fontosabb volt nekem az életemben, mint amilyen fontos én a Tiboréban voltam, nem tudom.

Hogy lehetett ilyen zsugori egy ilyen elegáns kártyás?

Nézd, amit most mondok, az mellékdolog, de a kártyások általában zsugoriak, mert a kártyára spórolnak. Tehát az az igazi kártyás, aki nem taxival megy a partira, hanem villamossal, mert azt a kétszáz forintot megspórolja, hogy elveszíthesse. Ez a kártyás pszichológia. Elfele már persze hogy gyalog jön vagy villamossal, mert már nincs pénze. De odamenet is gyalogol, hogy kétszáz forinttal, vagy régen negyven forinttal több legyen a zsebében. Ez az egyik része. A másik a pénzhez való viszony, függetlenül Dérytől. Azt szokták mondani, hogy az öreg zsidók smucigok. Azt hiszem, ez hülyeség. Az öreg emberekben általában van egy félelem az éhenhalástól. Ezt már én is érzem, de nálam van egy szerencsés ellenpont. Én soha nem voltam zsugori, sőt elég nagyvonalú voltam. Klári meg elképesztően. Ha valaki azt mondta, hogy milyen szép a táskád, akkor rögtön azt felelte, hogy vidd el. Milyen szép a cipőd, akkor levette. Szóval elképesztő volt ebben. Én ennyire

azért nem. Én Klári betegsége idején jöttem rá, hogy a pénz nem ér semmit. Az utolsó nap, amikor telefonáltak, hogy átvitték a Kútvölgyiből a kardiológiára, mert még valamit megpróbálnak, ott van egy különleges ballon, én, mint az örült, rohantam oda, és még találkoztam vele akkor utoljára. Taxival mentem, és azt hiszem, volt már ezerforintos. Emlékszem, amikor kiugrottam a taxiból, odaadtam a legnagyobb pénzt, ami volt, és rohantam be a kórházba, hogy még ne vigyék be a műtőbe. A sofőr meg rohant utánam, hogy uram, visszajár még kilencszáz. Én meg erre, hogy hagyjon már, és úgy gyűrtem be a zsebembe, futtomban. Sokat kellett várni aztán, és akkor gondolkodtam, és nagyon megmaradt bennem, hogy hát nem ér ez semmit, egy rongy ez a papír, mit tudok ezzel a papírral csinálni? Mi van, ha az embernek van néhány tízezer vagy százezer? Szóval ez a haláltáncversek vagy -képek közhelye, hogy a gazdagot és a szegényt ugyanúgy táncba viszi a halál. Tehát ez van mint ellenpont. És ez elég intenzíven segít nekem, hogy ne hülyüljek meg ilyen ügyekben. De technikai dolgokban már látom a zsugoriságot. A papírokat kettévágom, elteszem, amire gépelve van, hogy még a hátára jó lesz írni valamit. Ez régen nem volt. Örkeny azt állította, hogy ez mindenkinél van, aki a háborút végigcsinálta. Hogy egy spárgát én elteszek. Ha kapok egy csomagot, akkor leveszem róla. Egy könyvet, az Írók Könyvesboltjából a Parti Nagy új kötétét, akkor leveszem a spárgát, és beteszem a fiókomba, és nem vágom el ollóval, hanem kibogozom egy fél óráig. Te elteszed a spárgát egy ilyen csomagból? Nem teszed el?

Nem teszem el.

Kidobod a papírral együtt?

*Ki. Nekem volt spárgafóbiám egy időben, ugyan-
is én húszéves koromtól kb. tizennyolc helyen lak-
tam.*

És csomagolni kellett.

*És könyveket kellett állandóan kötni. Egy da-
rabig mindenféle madzagokat használtam, aztán
egy nagynénemtől rám maradt négy kiló úttörő és
kisdobos sípzsínór, persze síp nem volt a végükön.*

Hát az óriási kincs.

*Óriási kincs, azóta ezeket használom madzag
gyanánt...*

És még mindig megvan?

*Egy csomó még mindig megvan, mert egyszerűen
kifogyhatatlan mennyiség. Már úttörő nincs, de
ezek megmaradtak, úgyhogy nekem ez a spárga,
ez a fonott kék vagy piros sípzsínór.*

Szóval, az öregedéssel a smucigság valószínűleg együtt jár. Ez a félelem is, az éhenhalástól. Most karikírozom, de Déryre visszatérve, szerintem az utolsó húsz évben abszolút nem evett semmit Tibor. Nagyon sovány volt. Kis sajtocska volt a vacsora. Böbe pedig élvezte, hogy van pénzük. Nagyon helyes nő volt Böbe, akár-hogy szidják, akármilyen rosszakat mondanak róla politikailag meg emberileg. Én nagyon szerettem. Nagyon

sok jót tett. Mikor Tibort, ne felejtse el, hatvanvalahány éves korában, lecsukták, azt mondta, hogy szeretne addig életben maradni, amíg vissza tudja adni Böbének a sok jószágot, ahogy vele a börtön alatt viselkedik. Aztán később, mikor lett sok pénzük, óriási vacsorákat rendezett Böbe, és élvezte, és nagyon jó volt náluk a kaja, és akkor elköltött, mit tudom én, hány száz vagy ezer forintot. Közben Tibor egy pici kis sajtot evett egy kis kenyérrel, és gondolom, vérzett a szíve, hogy a felesége mennyire szórja a pénzt.

Nálatok otthon ki kezelte a pénzt?

Amikor megkaptam a fizetésem, egy az egyben odaadtam Klárinak, a külön pénzek, azok voltak az enyé-
mek. A hónap végén mindig elfogyott, amit adtam... ad-
jál pénzt, mondta, mert elfogyott. Nagyon elegáns volt
mindig, ahogy leintett egy taxit, meg nem tudom én, az
óriási volt. Neki is kis fizetése volt, a Kútvölgyiben alig
voltak nagyobbak a fizetések, mint másutt, épp valami-
vel, ráadásul ott nem volt borra való. Visszatérve, Dé-
ry melegségére hadd mondjam el, hogy egyszer mesélt
egy fura történetet. Böbe szép asszony volt, sokat utaz-
tak, ugye, és rengeteg kenceficét vásárolt. Ötszáz af-
ter shave, továbbá ilyen parfüm, olyan parfüm meg ke-
nőcs. Egyébként Abody, aki nem volt egészen normális,
ezekbe mindig beleevett és beleivott. Ez volt a rögesz-
méje. Kiment a fürdőszobába, és visszajövet közölte,
hogy ennek a szappannak milyen jó íze volt. És tényleg
evett egy kicsit belőle. Vagy a kenőcsökből. Esetleg föl-
hajtott egy parfümöt. Egyébként ez Csurka darabjában,
a *Ki lesz a bálányá?*-ban benne is van, hogy kimegy
és fölhajtja a hajszeszt vagy nem tudom, mit. Elég az

hozzá, Déryéknél isteni fölhajtanivaló after shave-ek voltak. És Tibor egyszer elmesélte, hogy kiment, és ott nagy katonás rendben sorakozott az a, mit tudom én, hatvan méregdrága nyugati izé. Egyszer csak megdühödött, hát hogy ez örület, hogy ezek engem rabságba ejtenek, és lesöpörte a polcra, és összetörte az egészet. És lent bokáig állt a sok kenőcs és folyadék, és nem tudom mi. Böbe sivalkodott, de Tibor azt mondta, hogy nem érdekel, nem fogok megörülni ezektől a nyugati marhaságoktól. És akkor Böbe befogta a száját és feltörölte őket. Nekem nagyon imponált, hogy Déry azt kiabálta, hogy nem leszek rigolyás, és nem fogom minden borotválkozásakor előtte az egyikkel, utána meg a másikkal bekenni magamat, és utálok ezt. Hirtelen egy ilyen anarchista, fiatalos őrjöngés jött rá.

És miből volt ennyi pénze Dérynek?

Az történt, hogy a lecsukása után Nyugaton rengeteg könyvét kiadták. Tehát '56 után a *Niki* mindenütt megjelent óriási példányszámban, és a novellái, a regényei is német nyelvterületen, angol nyelvterületen, de spanyolul, portugálul Dél-Amerikában, olaszul, mindenütt. És hát ezek vastag könyvek voltak, elkezdett jönni a pénz, nagyon sok pénz. Böbe ügyes üzletasszony volt, és vett telket, meg házat, meg mindenféle dolgokat. Úgyhogy mikor Tibor kijött, akkor tulajdonképpen gazdag ember volt. Persze itthon nem jelenhetett meg. Egyszer hívatta Köpeczi Béla, ő volt az, aki a frissen kiszabadult írókkal foglalkozott.

Szép feladat.

Igen, és behívta, és Tibor vitte neki *A magyar lány* című darabját, amit a börtönben írt. Elég rossz darab, de vitte a *G. A. úr X-bent* is, azt is bent írta, és az azért jó könyv. Köpeczi azt mondta neki, hogy előbb tedd le a garast, Tibor. Ha leteszed a garast, akkor kiadjuk a *G. A. úr X-ben-t*. Tedd le mellettünk a garast. Erre Tibor azt mondta, akkor még azért ellenálló volt, hogy nem teszem le a garast. És akkor ezen elvacakoltak, eltelt egy-két év vagy több is, egyszer csak Déry írt egy novellát, ami arról szólt – nagyon rossz novella volt –, hogy a parasztnak vagy parasztasszonynak elviszik a tehenét, beviszik a téeszbe, ahol rosszul bánnak vele, éhezik a tehen. És a parasztasszony beszökik a téeszbe, hogy megetesse a tehenét. Na, ezt bevitte Köpeczinek. De Köpeczi azt mondta, hogy hát ezzel nem tetted le a garast, hát ez nem egy vonalas írás. Erre Tibor, hogy de igen, letettem. Hát miért? Miért tetted le? Mert Garas községben játszódik a novella, felelte Déry. Ezért. Akkor még ilyen volt ő, az elején. Aztán később már nem.

Ezekbe a játszmákba, amiket Aczél folytatott Déryvel vagy éppen Illyéssel, Németh Lászlóval, ezekbe te beleláltál valamennyire?

Nem, nem. Hát én Aczéllal soha nem álltam kapcsolatban. Egyszer voltam vele egy társaságban, azt elmondom. Ez már Tibor halála után történt, egyszer Vas Pista telefonált, hogy Aczél meg van hívva hozzá, szombaton, és menjünk át hozzájuk mi is. Én rögtön azt mondtam, hogy nem. Pista kérdezte, hogy miért nem. Ez már az ellenzéki periódusban volt. Mondtam, hogy ebből csak baj lesz, és össze fogunk veszni, és

ez házigazdaként neked kellemetlen lesz. Jó, mondta, ahogy gondolod. De valahogy jelezte, hogy ezt Aczél kívánta. Akkor, legnagyobb meglepetésemre, Klári, aki a másik szobából hallotta a beszélgetést, átjött, és kérdezte, hogy mi volt ez. Elmeséltem, erre letolt és azt mondta, menjünk el. Teljesen rendhagyó volt tőle és érthetetlen. Mondom, megőrültél? Miért akarsz te elmenni? Hát mert ezeknek ez nagyon fontos, Vaséknak is, meg Aczélnek is, hogy elmondhassa az elvtársainak. Különben is kíváncsi vagyok, hogy Vasék hogy viselkednek, és hogy hogy zajlik le egy ilyen, mondta Klári. Na, erre rögtön visszahívtam Pistát, és mondtam, hogy Klárit érdekli, elmegyünk. El is mentünk, és kiderült, valóban Aczél kérte, hogy legyünk ott, mert akkoriban kádereket keresett. Két hét múlva Illés Endréhez meghívatta ugyanígy Domokos Matyit. Ugyanúgy zajlott le egyébként a két beszélgetés. Társasági csevej volt. Hogy nem volna-e kedvem egy lapot csinálni. Én mondtam, hogy dehogynem, boldogan. És hát hogy képzelem ezt el? Hát, mondom, úgy, hogy én csinálom a lapot. Ez az egyetlen, amit egyelőre erről tudok. Na jó, de mit értek ezen? Mondom, hogy nem maga csinálja, hanem én, úgy képzelem el. Nem tesz a nyakamba egy politrukot, vagyis egy komisszárt, nem kell sehová fölküldjem a kéziratokat. Nem fogom a szocializmust támadni ebben a lapban. Nem erről fog szólni a lap, de én csinálom. Aczél nyelt egyet, nagyot nevetett, ja, hát akkor nem kell, mondta. Aztán egész másról beszélgettünk tovább. Vasék egyébként nagyszerűen viselkedtek. Mikor jöttünk el, Aczél kérdezte, hogy ugye maga a Jászai téren lakik. Mondom, igen, hát ezt is tudja? Igen. Kocsival van? Mondom, nem. Hát ő igen, és hazahoztak és kiraktak itt. Úgyhogy ez volt. Én ebbe

a felső tízezerbe hogy is tartoztam volna bele? Semmi részem ezekben a játszmákban nem volt. Az viszont nagyon rosszulesett, amikor Tibor végrendeletét megmutatta Böbe, amiben az szerepelt, hogy nálam fiatalabb barátaim közül egy emberben bízom meg igazán, őrá bízom Böbe sorsát és az írásaimat és mindent: Aczél Györgyre. Ez, mondjuk, nem volt nekem nagy öröm. És egy kicsit átrajzolta az egész múltat is. Mert van ilyen, hogy egy esemény a múltat is megváltoztatja. Fura dolog ez... Tibor a végén nagyon opportunistá lett, beadta a derekát. Nem érdekelt engem ez már. Végigcsináltam vele, amit végigcsináltam, ott voltam, bent voltam nála egy nappal a halála előtt. 1977 augusztusa volt, lent voltak Balatonon, egyszer csak fölhívott telefonon Böbe, hogy Tibor rosszul van, bevitték a füredi kórházba, és valószínűleg felhozzák Pestre, de nem a Kútvölgyibe, mert ott valami tatarozás van, hanem a Lipótra. Na, megyek ki hozzá, ott feküdt, egy kétszobás lakosztályt kapott. Alig nyitotta ki a szemét, nem ismert meg, beszélt összevissza. Böbe ügyködött ott, nagyon rendes volt vele. Egyszer csak azt mondta Déry, hogy „bárányané”. És aztán ezt mondogatta, hogy „bárányané a havon”. A József Attila-vers szavait, és hogy mi ez, mi ez a bárányané? Mondtam neki, hogy mi, hogy a Klárisok, József Attila. Igen, tényleg, Attila... És akkor azt mondta, életemben nem fogom elfelejteni: olyan kicsi keze volt... És úgy mosolygott Déry, mintha egy nőről beszélne. Olyan kicsi keze volt... Imádta, tudta, hogy nagyon nagy költő. Aztán másnap meghalt, Magyar doktor azt mondta, combnyaktörés. Elesett, eltört a lába, gyakori öregkori halálok. Meg hát, egyszerűen fölmondta a szolgálatot a szervezet.

Örkénnyel írtak az ötvenes években egy közös regényt, egy négykezes regényt, amit aztán Örkény adott ki jóval később, Déry halála után.

Igen, amikor mind a kettőjüket erősen támadták, elhatározták, hogy írnak egy könnyű, vidám regényt. Lementek a Balatonra, elkezdtek írni, és mikor megvolt valamennyi belőle, akkor én leutaztam hozzájuk. Örkény nagy viccmester volt, megállás nélkül ugratott mindenkit. Na, félrehívott, és azt mondta, hogy odaadjuk a regényt, olvasd el éjszaka. Nem volt kész még, mit tudom én, száz oldal vagy nyolcvan oldal volt belőle. Olvasd el, és holnap mondd azt, hogy vacak. És az nagyon jó hecc lesz. Mondd azt a Tibornak, hogy ez egy vacak. Mondtam, jó. Elolvastam. A regény vacak volt. Másnap aztán reggeliztünk, és persze Tibor nem tudta megállni, megkérdezte, hogy na, milyen? Úgy, ahogy szokta, nagyképpően, arisztokratikusan és kedvesen. Hát, mondom, ez nem sikerült, ez nem jó. És elkezdtem mondani, hogy miért nem. Hogy két teljesen különböző humor találkozik, az Örkény humora meg a tied, és ez valahogy sehogy nem jön össze. Eléggé szakmailag kezdtem beszélni róla. Örkény állati boldog volt, és röhögött Déry háta mögött, és mutogatott, és nem tudom, mi. Tibor meg egyre rosszkedvűbb lett, hogy ez komoly? Ja, én azt hiszem. Igazán nem szívesen mondom két ilyen nagy írónak, de ezt abba kell hagyni, ennek semmi értelme nincs. Ebből nem lesz papsajt, csak az időtöket vesztegetitek. Egy könnyű regényt, egy ilyen nyári Aszlányi Károly-regényt, amit én szeretek, te nem tudsz írni, ez nem te vagy. Nehézkes, németes humorú vagy, ez nem megy neked. Hát, Örkény, mint akit hájjal kenetnek. Tibor aztán elvonult sértetten sziesztázni, és akkor

azt mondta Örkény, na, Pali, ezt nagyszerűen csináltad. Hát, mondom, te, annál könnyebb volt, mert ez tényleg nagyon rossz regény. Na jól van, ne folytasd a viccet, most jössz azzal, hogy most engem is izélsz. Mondom, tényleg ez a véleményem. És kezdtem neki mondani. Most át akarsz ejteni? Nem, nem, tényleg rossz a regény. És aztán ezt sokáig mondtam neki, amíg a végén elhitte. Egyébként abba is hagyták, de nem azért, mert én mondtam, hanem mert közbejött a forradalom meg fontosabb dolgok. Örkény meg is írja ezt a történetet a könyvben, vagy másutt, már nem emlékszem. De nagyon gyenge, ami megvan, egy ilyen nagyon erőltetett semmi, jó is, hogy abbamaradt. Viszont ez a vicc, mint dupla fenekű vicc, mulatságos volt. Örkény dumáját nagyon élveztem, jó volt vele együtt lenni. Szikrázó feje volt. Szerettem a régi novelláit is és a humorát, persze. A háborúról szeretett nagyon beszélni, a frontról, és rendkívül mulatságos történetei voltak. Elég cinikus ember volt – én ezt nem negatív szónak tartom, de nála néha már-már negatívan is lehetett értékelni. Akkor már teljesen ki volt ábrándulva mindenből. Egyszer elmesélte – ezt meg is írta aztán később –, hogy lent volt Dunaújvárosban, azaz Sztalinvárosban, ahol valami riportot kellett írjon. Mutatta neki a főmérnök, hogy itt fog állni a nagy kohó, itt meg a nem tudom, micsoda. Aztán beültek az irodába, és ez az illető megkérdezte, hogy hát jól hallottam a nevét, az Örkény úrhoz van szerencsém? Igen. És nem rokona az Örkény patikusnak, akit én ismertem? De igen, a fia vagyok. Ó, maga a fia? Hát akkor megmondom magának őszintén, lófasz fog itt állni, Örkény úr, nem nagy kohó. Aztán hazajött és írt egy nagy riportot a nagy kohóról. És akkor kérdeztem tőle, te, ez hogy van, hallottad, hogy itt nem fog nagy kohó állni,

és mégis megírtad, hogy fog. Nem világos ez nekem. Hát, majd egyszer világos lesz, felelte. A másik történetet inkább név nélkül mondom el, ez is az ötvenes években volt. Örkény egyszer meghívott magához, és volt a társaságban egy nagyon furcsa, nagyon tisztességtelen ember a mi szakmánkból. Na, ebben a forradalom előtti furcsa hangulatban elkezdett vallani az életéről, be is volt egy kicsit rúgva, és elmondta egy politikailag nagyon aljas cselekedetét, ilyen dosztojevszkijes önmargangolással. Mondta-mondta, és én nagyon fölháborodtam rajta. Tényleg, egy véres történet volt. És mondtam neki, hogy hát ez borzasztó, hogy csinálhattál ilyet? Erre Örkény intett, hogy menjek ki. Kimentem, és akkor borzalmasan letolt. Hogy csinálhattál ilyet, soha nem lesz belőled író, mondta. Hát ezt az embert meg kellene ismerni, és ha te most azt mondtad neki, hogy ez helytelen volt, akkor bezárkózik, és nem meséli tovább a történetet, és nem tudjuk meg, hogy mi is volt. Azt kellett volna mondanod, hogy persze, természetes, hogy így viselkedtél, máshogy nem is cselekedhettél, és akkor meséli tovább a dolgot, mivel biztonságban érzi magát. Olyan hülye vagy, mint a nem is tudom, micsoda, eltoltad itt nekem, most nem fogom soha megtudni, hogy ez hogy is volt valójában. Mondtam: bocsánat. Nagyon érdekes volt ez gondolkodásmódjára nézve. Egyébként bizonyos értelemben igaza volt.

Hát igen, profi írónak csak ez lehet a gondolkodásmódja. Neki anyag kell, mindenáron.

Igen, móríczi gondolkodás. Móríczi volt ilyen. Úgyhogy ő nem moralizál, mert akkor a pasas bezárul, hanem lefekszik neki.

Karinthy Ferencsel te milyen viszonyban voltál?

Jóban, sokáig. A *Budapesti őszig* jóban. Vele is elég sokat voltunk együtt. Örkénnyel is elég jóban volt. Közük volt mindig egy versengés nőkben, írásban, mindenben. Örkény a végén lekörözte a Cinit, ez nagyon fájt Cininek. Nem volt rossz író ő sokáig, és ez a párharc mindig megvolt, főleg Karinthy részéről. Voltunk sokat hármásban is, úgyhogy nagyon jól asszociáltad most ide a nevet. Ugrattuk egymást, az ötvenes években, még a Báthory utcában, többször voltak nálunk, és akkor Cini mindig isteni telefonvicceket csinált. Emlékszem, egyszer fölhívtuk Gáspár Endrét augusztus 18-án, nem tudom már, melyik évben, és azt mondtuk neki, hogy a Rádiótól beszélünk, és mondtunk egy valóságos rádiós nevet. Azért hívjuk, hogy Csohány Gabriellának van egy verseskötete, az a címe, hogy *Dal az emberekről*. Egy hosszú vers. És ezt holnapután a német adásba be kell olvasni németül, úgyhogy kérjük a mestert, fordítsa le németre. Mi az, hogy későn este hívnak, mondta dühösen Gáspár Endre, és egyébként is két nap alatt egy ezersoros vagy ezerötyszáz soros verset nem tudok lefordítani. De hát a párt kéri erre, mert ez nagyon fontos, hogy a német elvtársak lássák. És amellett pedig háromszoros honoráriumot adunk a sürgőség miatt, mondta a Cini. Ezeket káprázatos tudással csinálta. És közben majd megpukkadtunk a szobában. Ez addig ment, amíg azt mondta a Gáspár kegyesen, hogy jó, akkor megcsinálja. Nagyon egyszerű a formája, mondta Cini és elmondta a formáját, ott volt a kezemben a kötet, én mutattam neki. Kegyetlen viccek voltak ezek. És hogy juttatják el hozzám, kérdezte Gáspár. Hát sajnos nincs altisztünk, úgyhogy leadjuk a portán, Gáspár

elvtárs nevére le lesz adva, mit tudom én, Somos elvtárs leadja, és ott lesz. Ha lehet, most azonnal jöjjön érte. Ezzel befejeződött. Gáspár nyilván azonnal taxiba ült, és odarohant. Ilyeneket elég nagy mennyiségben csináltunk. Én küldtem tűzifát a Cini lakására például. Meg is jelentek ott egy csomó tűzifával, azt hiszem, nyáron, mondjuk, nem tudta átvenni, úgy emlékszem. Azt csak mesélte Cini, az volt talán a legjobb, hogy Ági, a felesége egy miniszter titkárnője volt, és egyszer bement, hogy akar vele beszélni, de az éppen bent volt a miniszternél, ahol valami értekezlet volt. És a másik titkárnő mondta, hogy hát üljön le, majd kijön. Ült már egy fél órája, és a felesége még mindig bent volt, és unta. Egyszer csak azt mondta ennek a másiknak, hogy ne haragudjon, de nem tudok már tovább várni, nagyon izgatott vagyok, menjen be, és mondja meg a feleségemnek, hogy azonnal jöjjön ki, mert gyereke született. És a nő föllált, és bement, ott nagyban folyt az értekezlet, és azt mondta, Ági, gyere ki, itt az urad, megszületett a gyereked, gyere azonnal! Ági fölugrott, azt mondta, jesszus, és rohant ki.

Gyönyörű!

Hát ez zseniális azért, valljuk be.

Bizony, ez zseniális. Volt az a gonosz történet Déryvel Szigligeten. Elmesélnéd?

Lent voltak Szigligeten, már megjelent az *Ítélet nincs*, Déry önéletrajza. Egy szép napon Cini bekopogott Tiborhoz, és azt mondta neki, hogy te, Tibor bátyám, én gondolkodtam ezen a fejezetben a könyvedben az

anyámról és rólad, és én rájöttem, hogy tulajdonképpen könnyen elképzelhető, hogy nekem nem Karinthy Frigyes az apám, hanem te. Úgyhogy engedd meg, drága apám, hogy most én téged köszöntselek. Na most, hát ugye ez nyilvánvaló abszurdum volt, egyrészt, mert időben nem jött ki, hisz Cini 1921-ben született, és Déry kapcsolata Böhm Arankával majd tíz évvel később volt, másrészt hát kiköpött az apja. Úgyhogy ez totál hülyeség volt, és Cini heccnek is szánta. Déry egy darabig eltűnődött, hogy igen? Nem, nem, ezt én lehetetlennek tartom. És kezdte komolyan magyarázni Cininek. Közben egyre több érv jutott az eszébe, hogy hát, ide figyelj, az évek nem stimmelnek. És hát anyád soha nem volt terhes tőlem, szóval ez lehetetlen. Sokáig magyarázkodott, aztán egy fél óra után rájött, hogy itt övele hülyéskedve van. És akkor elkezdett röhögni. Mondjuk, ez elég izléstelen volt Cini részéről, akárhogy is vesszük. Vele nem lehetett viszont viccelni. Mint általában azokkal, akik másokkal ilyen kegyetlen vicceket csinálnak. A legérzékenyebb pontja az apja volt. Amit nem is csodálok, mert, mondjuk, Karinthy Frigyes fiának lenni nem könnyű feladat. Volt a vicc akkoriban, hogy mi a különbség a *Hamlet* és a *Budapesti tavasz* között? Az, ugye, hogy a *Hamlet*-ben benne van az apja szelleme, a *Budapesti tavasz*-ban meg nincs. Na, elég az hozzá, hogy ezt ő nehezen viselte el. Egyszer egy nagyon szép nővel álltam a New York liftjénél, Kányádi feleségével, Magdával. Jött Cini, és ott kerülgetett bennünket. Nagyon szerette a nőket, Magda meg gyönyörű volt, látszott, hogy nagyon meg akar ismerkedni ezzel a nővel. Intettem neki, hogy Cini, ne viccelj, gyere már ide. Cini mindjárt odajött, én meg mondtam, engedje meg, Magda, hogy bemutassam az író fiát, a Karinthy

Ferencet. Erre elkezdett ott mindjárt őrjöngeni, pedig hát egy parlagi, alpári, vacak kis vicc volt. De egyébként sem lehetett vele viccelni. Az volt a baj, hogy én nagyon nem szerettem a *Budapesti ősz*t, nagyon hazug könyvnek éreztem. Amikor megjelent és elküldte, akkor írtam egy hosszú levelet. Többször írtam a könyveiről, nagy elismeréssel is, mert az *Irodalmi történeteket* nagyon szerettem, meg sok mindent. Jó író ő. Most divatjamúlt, mert ezt a fajta irodalmat nem szeretik, de nagyon jó író. Főleg a novellái között van egy csomó jó. Bár van egy korai regénye is, ami nagyon szép. Na, elég az hozzá, írtam akkor egy hosszú levelet, hogy a félígazság, az nem igazság, az rosszabb, mint a hazugság. Erre kaptam egy válaszlevelet, megvan, amiben azt írta, hogy én kétszáz levelet kaptam erre a könyvre, százkilencvenkilenc gratulálót és egyet, a tiédet. Akkor mit gondoljak, hát mi-csoda komizás van emögött, és felháborító, amit írtál, és politika, és nem irodalom a te szempontod. Rettentés, gyűlölködő, boldogtalan levél volt. Nem ismertem embert, aki jobban szeretett volna élni. Nők, ennivaló, utazás, siker, állandóan bizonyítania kellett, hogy neki mindenki lefekszik, ő mindent meg tud enni, ő neki van a legjobb autója, őt japánul is kiadják, ez volt benne, egy ilyen mohó őrjöngés.

Beszéljünk, még egy nagyon nagy magyar költőről, akiről kevés szó esett, Weöres Sándorról.

Nem ismertem igazán közéről. Jártam nála persze többször, meg dolgoztunk is együtt, mert fordításokat, nyersfordításokat csináltam neki, főleg románból. Egyszer fölvittem hozzá egy román költőt, azt hiszem, Beniucot. Én elég jól tudok románul, tehát megcsináltam

a nyersfordítást és a rimképletet, meg a metrumot, ő belenyúlt egy kicsit, elvacakolt egy keveset, és kész volt a vers. Valami boszorkányos módon. Hát jó, nem volt elsőrangú, de az eredeti sem. Én azt hittem, hogy ott hagyom, és akkor majd ő ezen dolgozni fog, de azt mondta, hogy nem, nem, maradj, maradj csak, mindjárt megcsinálom. És akkor leült, és a keze alatt, valahogy úgy hirtelen abból egy kész vers lett, egy olyan, amilyen, de kész vers lett. Berímelte, ahogy egy másik alkalommal mondta. Te csak beszélj az Amyval, én átmegyek a másik szobába és berímelem. Boszorkányosan tudta a technikát és mindent. Én nem tudtam vele beszélni, mert sose tudtam eldönteni, hogy ug-rat-e, hogy valóban olyan infantilis-e, vagy pedig úgy döntött, hogy ő most infantilis, és marhaskodik az emberrel. Én nem dőltem be neki, nem hiszem, hogy igaz volna ez a személytelenség, amit ő annyiszor mondott. Ugye Stendhal írja, hogy az írók mindenfélét mondanak magukról, és a hülye kritikusok elhiszik nekik, hogy ez igaz. Ő inkább egy Próteusz volt, aki hol ilyen volt, hol olyan volt, mint ahogy a legtöbb ember, pláne költő. De hát olyan versek, mint a *Psyché*, vagy olyan versek, mint – reggelig lehetne sorolni, mert ötszáz nagy verse van. Sanyi egy megvalósult csoda volt. A megmagyarázhatatlan. Amit nem lehet szétbontani, nem lehet megérteni, Isten ajándéka. Hol rendkívül érdekes, hol borzasztó idegen volt, ahogy a magyar irodalmat nézte, tehát néha teljes agyrémnak tűnt, hogy egy Ungvárnémeti Tóth László jobb, mint Berzsenyi, hát hülyéskedik, hát ezt nem gondolhatja komolyan. Néha meg olyan rávilágító dolgokat mondott. Csináltam én jó néhány évvel ezelőtt egy *Magyar Erato* című antológiát, amiben a testi szerelem versei voltak. És akkor sokat

dolgoztam könyvtárakban, és találtam egy szerintem gyönyörű verset, ami nem jelent meg soha, egy XVIII. századi kolligátumban, egy kéziratos könyvben. Nem találtam nyomát, hogy ez megjelent volna, és elküldtem neki, hogy szerinted mi ez? Erre kaptam tőle – tényleg, valahol az a levél is megvan, publikálni kéne – egy lelkes levelet, hogy hát ez fantasztikus, ezt be kellett volna venni a *Három verébbe*, és hogy ezt szerinte Édes Gergely írta. Meg is magyarázta, hogy szerinte miért. Hát, nem tudom, hogy igaz volt-e. Nagyon jól ismerte a magyar költészetet egyébként, és hát olyan füle volt! Mozartról mesélik, hogy valamelyik északolasz városban volt egy mise, amit ott rejtegettek, titkoltak, nem publikáltak, és minden évben egyszer eljátszották. És Mozart kilencéves korában oda elkerült, meghallgatta, és nagyon tetszett neki. Gondolta, hazaviszi Salzburgba. És elment a paphoz, és mondta, hogy kéri a kottát, szeretné lemásolni. És akkor a pap azt mondta, hogy ez titok, nem adja oda. Igen? – mondta Mozart, hát akkor játsszák le neki még egyszer. Lejátszották, és utána leírta. Mert ott helyben nem írhatott, ugye, hát megjegyeztett egy misét. Na, ez az, amit nem lehet fölfogni. Szóval ezt mi nem értjük meg. Weöres is ilyen volt. Versértésben is és költészetben is. Ezek más kategóriák, mint amit egy földi halandó követni tud. Őneki valahogy máshogy volt a feje megcsinálva.

Nem gondoltál még arra, hogy kiadd a hozzád írott leveleket? Azt hiszem, több kötetet kitennének már.

Nem, erre nem gondoltam. A *Holm*iban talán egyszer-kétszer lehetne közölni. Ezek rendezve is vannak,

nagyjából. Egy darabig nem gyűjtöttem őket, sajnós. Szóval, volt egy időszak, amikor eldobtam őket. Aztán rájöttem, hogy ez mégiscsak baromság, és azóta elteszem őket. Nem voltam elég sznob az életemben, kérek. Sznob voltam, de nem voltam eléggé. Olyan emberekkel kerültem össze, mint mondjuk Weöres, vagy Szabó Lőrinc. Hát föl kellett volna ismerni azt, hogy erre építeni kell. Én meg valahogy gőgből vagy lustaságból, vagy hülyeségből a magam életét akartam élni, holott ha jobban szolgáltam volna ezeket, akkor most többet tudnék neked mesélni.

1962 T. S. *

Kedres Rész Pál Barátom,
ebben a pillanatban fe-
jestem be veinek "Protoszt"-
tanulmányokat,
elfedl meg, hogy 178.-ik
oldalon, ahly a
mondathoz, hogy = "a magyar
regényirodalomnak, amely
nem 80. velleedik 'intet
{ elektronikusban, sük-
sége lett volna... "szó -
est az igénytelen kib-
jegyzetét füzzem. * →
Ölel Szentkuthy Miklós

*

PRAE

Írta
Szentkuthy Miklós

KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA BUDAPEST

(1934)

*

Palinusak, földpolonak és táncosnainak

Palinai fiaskója

Tiborka

(de igaz szeretettel)

Réi Pa'le'nek

an albigenus - eame - trijehla'
enle'neil keretile

Illyés

Déry Tibor
Szembe-
nézni

Illyés Gyula
Az éden
elvészése

Magvető Könyvkiadó • Budapest, 1968

Fehér nyelű
2 2

Fehér nyelű a zápot ruháira egy
hollo' a nék az előtő'sá'la ^(szünet) nassa tollat
sén zölde hajtát lebontja a kőröcske al-
e sörnyruhásból a kőnőke ökö-
gás

Fehér nyelű keredben sötétbőli liliomszál
sötétbőli tegezedől szőlőre a liliomszál
sötétbőli ruháján alól a sörny
elkintél a kőröcske ^{elcsúsz} a kőröcske
(váltél)

Fékes, 1973 november 15

Kér Palina
rag szeretettel
Kormos István (az öné)

KORMOS ISTVÁN

SZEGÉNY YORICK

Kéris és Palina,

Mit mondjak!

Ég hűsített zsebe

Szeretettel

Kormos István

1971 november 17

P.S. Dölgöcskő: (2 pl.)

Ki vele!

SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

WEÖRES SANDOR
A FOGAK TORNÁCA

Itt nyugszik öt év papiros.
Sírjáról a füvet legelni
életveszélyes és tilos.

Réz Palinak, barátsággal
Weöres Sanyi.

DÉRY TIBOR

A felhőállatok

is
Egy öregedő férfi

Az érel feljut a hegy körül
a befeli földet hullámai nyugodt
pengetik a dűcs bokrait.

Magadban állsz. Létrát hajad
három homlokodon, melyből a persze
lecsúszott hullanék már.

Mit kámpot keres! Az égnek
felkapnak a szélle, de lágyan bükken
kiszáradt feje a vízszintre
s földnek fordul. Érellel!
Léket vezetél, lezúzatod már mind
már jár nekem sem több napra.

Fütyönt a szél, Borzong
a víz leírja. Egy megfűtött kő kopogva
fordul s a szélbe garog.

"Gyökér Pál" / 1974. V. 23.
Jók

PETRI GYÖRGY
Ami kimaradt

Réz Pál úrnek,
aki "mint minden ember,
fenség, Ének - ^{titok} féltékenység"
(perne, egy kicsit még inkább,
híven ember sok van, több
is, mint hellea; R.P. is
egy.)

barátsággal

P. Gyuri
lidérces, memi fény

AURA KIADÓ

CSUKÁS ISTVÁN
Metszet az Időből,
Szárszó, nyár

Réz Pali, mint Pál apostol,
felöltöstől, kalapistól
- nem üt el az átlagostól,
ám ha papírra karistol,
írót ítel, költőt köstöl,
reszket minden tyűkszarv toll!

Szeretettel:

Csukás István

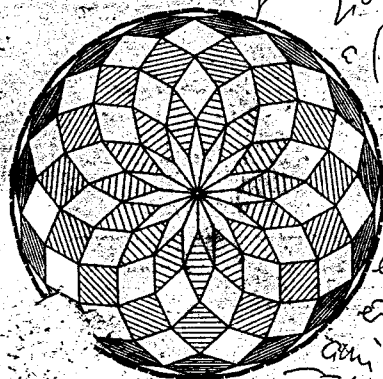
Bp. 1989. sept. 20.

Szépirodalmi Könyvkiadó
Budapest

KÖZÉPISKOLAI MATEMATIKAI LAPOK

FIZIKA ROVATTAL

Roh Palinak, a quantum mechanika-
ról, életem legnagyobb dicső-
séget
ment
hoz

(289-291/11)
-t kezdte
a Diophantus
tízet, vélet-
lenül meg-
érti és -
ami a "Prozsa"ban
örökre fennmarad

Cipri

38. ÉVFOLYAM 7. SZÁM

1986. OKTÓBER

MŰVELŐDÉSI MINISZTERIUM • BOLYAI JÁNOS MATEMATIKAI

TÁRSULAT • EÖTVÖS LORÁND FIZIKAI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

8.

SERPOLETTE

Abban, hogy én végül is bölcsészetre mentem, az apám elleni lázadásnak nagy szerepe volt. Érettségi után közölte velem, hogy akkor te most orvosnak mész, még hozzá belgyógyásznak. Nagyon jó a kapcsolatot az emberekkel, nagyon jól tudsz beszélni, jó az intuíción, a diagnóziskészítés a legfontosabb az orvosi munkában, belgyógyásznál pláne, és te jó diagnosztika leszel. Jó dumád van, jól tudsz emberekből kihozni dolgokat, amikből rájössz, hogy mi a betegségük, tehát belgyógyász leszel. Mire én felrobbantam, hogy hát ő dönti el, hogy én mi leszek? Addig nem voltam biztos benne, hogy mi leszek, de abban a pillanatban, amikor kimondta, rögtön tudtam, hogy az nem leszek, amit ő akar. Neki egyébként az volt az elmélete, hogy azért is jobb dolog nem irodalmárnak lenni, mert nem jó az írókat megismerni, azok nagyon ronda fráterek, akkor nem lehet a műveiket élvezni, jobb távol lenni tőlük. Hát, ebben sok igazság van, hogy jobb csak olvasni az írásaikat. Igaz, hogy ebben van valami?

Rengeteg igazság van benne.

Szóval jobb, ha az ember nem ezzel keresi a kenyerét, hanem valami mással, aztán este elolvassa a regényt

vagy felteszi a lemezt, és van egy civil, tisztességes foglalkozása: orvos vagy ügyvéd, vagy suszter, vagy nem tudom én, mi. És mellette élvezi a művészetet. Őneki ez volt a szövege, ahogy ma mondják. Hát, nem egészen idegen tőlem ez a szöveg ma már, azt kell mondjam.

Igaza lehetett, hisz azért a műélvezésnek a primer, a szájtáti gyönyörűségét első-másodéves bölcsészkorodra egyszer és mindenkorra elveszít tőled.

Így van, persze. Ha én olvasok egy fordított könyvet, akkor azt nézem, hogy hű, ebben a mondatban milyen rossz a szórend. És még az is van, hogy ha ceruza van a kezemben, akkor meghúzom a margót. Hát, ez egy örület, ugye? Vagy ha olvasok egy verset, akkor észreveszem, hogy itten a penultima nem jó, és fölszisszenek rá. Na most, jobb nem észrevenni vagy észrevenni, de legalábbis nem meghúzni a margót.

Mondd, érett korra se lehet visszanyerni vagy visszaszerezni valahogy ezt a gyermeki gyönyörűséget, az olvasását?

Hát, bennem ez egyre kevésbé van meg, de ennek sok más, hogy mondjam, egyéni oka is van. A szépirodalomban is egyre inkább azok a problémák érdekelnek, amelyek az én problémáim, tehát egy házasságtörő asszony története nem érdekel. A *Bovaryné* nem érdekel, pedig jó regény, valljuk be. Engem már csak egy-két dolog érdekel az életben – most ez irtó nagy-képű lesz, kérlek tisztelettel –, ugye érdekel a halál, és

érdekel a szerelem. És nem azért, mert szerelmes vol-nék, hanem mert szerelmes voltam. Tehát érdekel, és a kettő együtt érdekel. Voltaképpen csak olyan könyvet szeretek igazán olvasni, ami erről szól. Az elmúlt három évben az utolsó új könyv, ami engem igazán felizgatott, az García Márquez regénye volt, a *Szerelem a kolera idején*. Ez volt az egyetlen, amit úgy olvastam, mint ahogy fiatalkoromban az *Anna Kareninát* vagy Dosztojevszkijt. Ez igen, ez belecsavart a zsigereimbe! Ha írok magamnak, ugye mondtam neked, hogy ezek a szekrények tele vannak cetlikkel, akkor én is, ott is... Ez meg Ottlikhoz kapcsolódik. Amikor meghalt a felesége, Gyöngyi, akkor sokat jártam hozzá, mert nagyon rossz állapotban volt. Ő nem hitt semmi természetfeletiben, matematikára járt, nagyon vallástalan volt. Egyszer azt mondta, hogy mindennap ír egy levelet Gyöngyinek. És ez evidencia volt, hogy azt Gyöngyi elolvassa. Hogy ez nyilvánvaló. Én meg mondtam neki, hogy ezt hogy képezed, hát hogy van ez? Ő nem tudja, hogy az hogy van, hogy az egy galaktika-e vagy egy szál fön az égen, de hát nyilvánvaló, hogy valahogy ő kommunikál vele. És csápolt azokkal a hosszú karjaival, elegánsan, és magyarázta, hogy hát ez valahogy eljut Gyöngyihez. Kérdeztem, hogy igen, ebben te biztos vagy? Nem az van, hogy elrohad a temetőben és aus, és kész? Nem, mondta Ottlik, nem. Hát, elrohad a temetőben, és ez mégis eljut valahogy hozzá. Aztán nem sokkal később, amikor Klári meghalt, akkor nekem mondta Ottlik, hogy hát ezt csináld, ez az egyetlen megoldás, az egyetlen higiénia. Ezt nem lehet máshogy higiénikusan túlélni. És akkor el is kezdtem. Én nem tudtam Klárinak írni, mert ebben nem hittem, hanem magamnak írtam róla vagy más dolgokról. Rengeteg ilyen cetlim van, ezeket

nem akarom soha az életben kiadni, mint ahogy Ottlik se akarta az ő leveleit – azt hiszem, megőrülne, ha valaki ezeket kiadná.

Az, hogy nem akarod őket kiadni, az rendjén is van, de, hogy mondjam, hozzájuk nyúlsz? Rendezed valamelyest? Foglalkoztatnak a régi írásaid és ilyenfajta magánfeljegyzéseid?

Igen. Időrendbe vannak rakva. Nézd, én filosz vagyok, és a mesterségét ennek az Eötvös Collegiumban megtanultuk, hogy hogyan kell dossziékba rakni dolgokat. És ahogy a kiadatlan Kosztolányi-cikkeket, ugyanúgy a magam írásait is dossziékba rakom, fasciculusokba, évszámot írok rájuk és a többi. Úgy rendezem a magam dolgait, mint egy nagy íróét, vagy egy idegen íróét. Ezek tehát rendbe vannak rakva, néha bele is nézek, olyankor azt mondom magamban, hogy nem is olyan rossz. Ez egy öngyógyítás is, önpszichoanalízis. Szóval ezek gyűlnek. Egy kicsit azért már kevesebb, mint az elején volt, kevesebbet is álmodok Klárral, többnyire csak azokat az álmokat írtam le, amelyek vele kapcsolatosak. Az érdekes, hogy nagyon egyforma álmok, egy irányba mennek. Fölhívom telefonon, hogy megyek hozzád, és akkor elindulok, de nem tudok odaérni. Vagy forradalom van, lönek az utcán, és én nem tudok átmenni, tűzvész van, mit tudom én, mi. Hát, nagyon nyilvánvaló, szájbarágós, primitív álmok. De olyan is van, hogy eljutok hozzá, és neki nem kellek. Nevet rajtam, azt mondja, hogy mit akarsz itt, hagyj békén, nincs már hozzád közöm, menj el. De ezeknek nincs irodalmi értékük, esetleg, ha József Attila volnék, akkor kiadná a Stoll Béla, sajtó alá rendezné őket, de nagyon

rosszul tenné, mert ez nem tartozik senkire. Ez nem József Attila, hanem egy magánember örülete. Viszátérve Ottlikra, ő is nagyon fontos volt a számomra. Az *Iskola a határon*, azt hiszem, egy nagyon-nagyon jelentős könyv, és nagy hatással is volt rám. Rendkívül elegáns ember volt, Klári nagyon sokszor elmondta, hogy bárcsak a 10 százaléka meglenne benned a Cipi eleganciájának. A legrosszabb ruhákat, használt ruhákat is hihetetlen eleganciával tudta hordani. Szóval, a nemesi származás rajta látszott, ami hát mesze nem látszik minden nemesen vagy arisztokratán vagy dzsentrin. Csépelt összevissza a karjaival, hosszú végtagjai voltak és nagyon különös nézetei, mindig mindenről, nagyon oda kellett arra figyelni, amit mond. Bűvös vadásznak hívtuk a Weber-opera alapján, mert volt valami varázslatos, benne is, a megjelenésében, a szövegeiben és az írásaiban is. Mindenkit levett a lábáról. Nem akart viszont semmit aztán azzal, akit levett a lábáról, a nőkkel végképp nem, de amúgy se. Szóval, nem voltak céljai az emberekkel, csak játszott, szórakozott. Emlékszem, tél volt, esett nagyon a hó, Cziborral és vele ültünk egyszer a Hungáriában, és arról beszélgettünk, mit akarnánk csinálni, ha tehetnénk. Czibor elmondta, hogy ő, ha tehetné, azt szeretné, ha egy angol kastélyban volna, a kandallóban égne a tűz, nézne ki az ablakon, odakünn buta, szegény emberek sétálnának a hóban, elesnének, eltörnének a lábukat, ő meg kárörömmel nézné. Nagyon gazdag lenne, egy angol lord, köszvénye lenne és levetkőzne meztelenre. Mellette feküdne egy gyönyörű, tizenkilenc éves lány, ő meg beburkolózna egy fehér medvebőrbe, és rámászna a lányra. Hallgattuk, bólogtunk, aztán Ottlik elgondolkozott, és azt mondta: igen, igen, csak minek rámászná

a lányra? Inkább az ember ezt végigcsinálja, aztán beül a repülőgépbe, és lemegy Olaszországba, ahol meleg van, és ott kifekszik a tengerpartra. Ottlik más filozófiájú ember volt, hogy úgy mondjam. Egyébként van egy történet, azt nagyon meg kénne írnom, mert abban van valami általános érdekű, azt hiszem. Ugye dolgozott az *Iskola a határon* második kötetén. Ezt évekig írta, nem fejezte be. Most egy fejezetet ideadott az örököse, ami jön majd a *Holmiban*. Ő nem volt fölolvasó típusú, meg nem is sokat beszélt az írásról. Mindig másról beszélt: sportról, meg Fejér Lipótról, a hajdani matematikaprofesszoráról, meg mindenféléről, Londonról, bridzsről, de irodalomról aránylag keveset. És egyszer mégis elkezdett beszélni az *Iskola* folytatásáról. Ez már egy-két évvel a halála előtt volt. Azt mondta, hogy van készen egy fejezet, és azt fölolvasná. Egyedül voltam nála, és ez teljesen elképesztő volt Ottliknál, hogy ő fölolvas egy fejezetet, ráadásul ő ajánlja föl. Mindig úgy kellett kérdezni, hogy hogy vagy, mit csinálsz, miért nem írod már meg azt a második kötetet, örület, mindenki várja, lusta vagy, izé vagy, zsugori vagy, sajnálok tőlünk. És egyszer csak magától. És akkor fölolvasta. Egy nagyon szép fejezet volt, nem tudom, mi lett vele, ami arról szólt, hogy a cögerek jönnek – a cögereknek ugye a katonaiskola növendékeit hívták –, jönnek a Dunán valami kirándulásra, és a főhőst hazaengedik az anyjához, aki beteg. Élvezi ott a régi lakást, a régi környezetet, és mondja az anyjának, hogy adj oda neki a *Serpolette* című regényt, amit ő annyira szeretett. És azt keresik, de nem találják. Ez volt a fejezet, már amennyire így egy regényfejezetet el lehet mesélni. Na, fölolvassa, utána kérdezem tőle, hogy emlékszel erre a *Serpolette*-re? Hogyne, mondja, nagyon

jól, azóta is keresem, de nem találom meg, valami francia író írta, és fogalmam sincs, hogy kicsoda, de gyerekkoromban olvastam. Mondom, nem egy francia író írta szerintem, hanem ez Bíró Lajos regénye. Én is olvastam gyerekkoromban, és a *Serpolette* egy hajó volt. Igen, igen, egy hajó volt, de az nem lehet, hogy a Bíró Lajos írta. Hát, mondom, jó, én így emlékszem. Na, aztán beszélgettünk tovább, hazajöttem, és utánanéztem a lexikonokban. Én emlékeztem jól, Bíró Lajosnak egy korai regénye *A Serpolette*, a *Nyugat* hozta folytatásokban, és aztán megjelent könyv alakban. Onnét a cím, kérlek szépen, hogy a regény főhőse, egy főherceg, a szeretőjét, aki színésznő, *A corneville-i harangok* című operett *Serpolette*-szerepében látta meg először. Fölhívtam Cipit, hogy te, mondom, neked megvan az egész *Nyugat*, húzd ki az 1914-es évfolyamot, ott megtalálod a könyvet, amit állítólag negyven éve keresel. Ne hülyéskedj! Mondom, de igen. Másnap fölhívtott, és azt mondta, hogy hát megöltél. Te se értesz semmit az irodalomhoz. Még te se, tette hozzá udvariasan. Hát nekem az kellett, hogy a *Serpolette*-ről ne tudjam, hogy ki írta. Az egész erre volt építve. Hogy egy francia regény, és nem tudja a gyerek. Most meg tudom, és most a legnagyobb bajban vagyok. Hát, mondom, felejtsd el, hogy tudod, bocsánat. Hát, hogy tudnám? Nem tudom elfelejteni, vége az *Iskola a határon* második kötetének. Nem tudom megírni. Hát, mondom, te azt már nyolc éve nem tudod megírni, úgyhogy ezt most ne fogd rám. De igen, és csak mondta, mondta, aztán rájöttem, hogy igaza volt. Nem kellett volna megmondani, hogy *A Serpolette*-et Bíró Lajos írta, mert őneki ebben az összefüggésrendszerben helyezkedett el ez a regény, erre kellett, hogy a gyerek keresi, és nem tudja, és neki,

minthogy sült realista volt ő is, mint Arany János meg Veres Péter, meg mindenki tulajdonképp, öneki bajt okozott az, hogy megtudta, hogy *A Serpolette*-et ki írta. Nem ezért nem írta meg az *Iskola* második kötetét, de ez bajt okozott neki. Úgyhogy ezt voltaképp mint tanácsot az irodalom kezeléséhez egyszer meg kéne írni, hogy néha egy hiány vagy egy tévedés vagy egy hülyeség többet ér, mint az igazság, és nem kell hozzányúlni a barátnak vagy a másik embernek, hanem hagyni kell az írónak a belső logikáját működtetni. Én persze nagyon élveztem, hogy én tudom, hogy *A Serpolette*-et ki írta, és unottan közölhetem vele, hogy az asztalán ott van a keresett könyv, de hiba volt neki megmondani. Úgyhogy ennek a történetnek van egy alkotás-lélektani tanulsága. Nem tudom, egyetértés-e.

Egyet. Ez egy nagyon fontos, szép történet.

Azt hiszem, nem is bocsátotta meg nekem soha, hogy megmondtam neki. Úgyhogy ezt valóban meg kéne írni egyszer. Aztán sokat voltunk együtt, elég rémes volt a legvége nála is. Utolsó nap is kint voltam nála a kórházban, akkor már nem ismert meg. Megfogtam a kezét, azt tudtam, hogy ilyen állapotban, ilyen kómában meg kell fogni a haldokló kezét, meg kell szorítani, és azt kell mondani, hogy szoríts vissza. Ezt csináltam, de már nem szorított vissza, nyilván meg se ismert. Nagyon jelentős ember volt Ottlik. Ő bűjtatta Vas Istvánt '44-ben, amit le is írt Pista többször. Egyszer valamit nyilatkozott, hogy örök hálával tartozik neki, valami ilyesmit, és akkor Ottlik rettentő dühösen visszanyilatkozott, hogy ő tartozik hálával Vasnak, hogy megmutathatta, hogy így is lehet lenni, és hogy alkalmat adott

neki erre. Az élet, az nem olyan nagy ügy, hogy azért köszönetet mondjon neki Vas Pista, hát ki nem szarik a Vas Pista életére. Hanem az, hogy ő meg tudta menteni a magyarság becsületét, meg egyáltalán az ember becsületét, az a nagy dolog. Ezt ő Pistának köszönheti, ugye, hogy el kellett őt bűjtatni. Ez egy játék volt, de azért nagyon komolyan gondolta. Egészen kivételes jelenség volt.

Mikor ismerkedtetek meg?

Korán, '51-ben, '52-ben Vaséknál vagy valamilyen kávéházban, ahol Vas bemutatott neki, erre már nem emlékszem. Volt akkor egy vendéglő kerthelyiséggel, a Szikszai, az EMKE mellett a Rákóczi úton, jártunk oda is akkoriban. Emlékszem, hogy egyszer ott volt velünk egy fiatal író, mindegy, ki, és amikor elment, azt mondta róla Ottlik, hogy ez el fog kigurulni. Ez biztos, ez egy olyan figura, hogy el fog kigurulni. De akkor abszolút nem volt kurva, se politikailag, se íróilag, se emberileg. Egyébként elkurvult. Erre Vas irtó dühös lett és azt mondta, hogy ezt miért mondod? Mert az az érzésem, ahogy nézem a pasast. Olyan vagy, mint az apám, mondta Vas, mindig besszre játszol, mindig arra, hogy minden rossz lesz, hát így könnyű nyerni. Ez nem nagy ügy, így nyerni, hogy mindenre, mindenre azt mondod, hogy el fog kigurulni, hát az emberek 90 százaléka elkurvul, nagy ügy. Meg azt mondani, hogy kitör a háború, hát igen. Mindig valószínűbb, hogy kitör a háború, mint hogy nem tör ki. De hát nem így kell élni, úgy kell élni, hogy nem fog elkurvulni, meg nem fog kitörni a háború, az a vicc, és akkor hátha az is bejön egyszer. És elkezdtek nekem veszekedni egymással. Én

meg ültem ott riadtan. Egyébként Vasnak adtam igazat, azt tudom, lélekben is. Tényleg ordítottak, úgy veszekedtek. Ottlik imádott cirkuszt csinálni, imádta a kollíziókat, hogy így mondjam. Valami éktelen hülyeséget mondott, vagy ha valaki mondott valamit, biztos, hogy belekötött, sokszor elég durván. Főleg ha Vas mondott valamit, mert imádtak egymással örjöngeni. A Cipi élete vége felé már kevésbé álltak egymáshoz közel, Vas nem szerette Nemes Nagy Ágnest, Ottlik meg jóban volt vele. Ágnes uralkodó személyiség volt, csak azt fogadta el, aki neki minden szavát elfogadta, én egyszer voltam, nem is náluk, hanem velük a Duna-parton. Rónay Gyuri vitt el, és ott én valamiben vitatkoztam, és akkor kiátkozott. Abban vitatkoztam, hogy ő Zelket elítélte, ez már a börtön után volt. De a *Sirály* akkor is gyönyörű, mondtam én, és hogy hagyja már békén főleg azokat, akik börtönben ültek... Nem az *Újhold*-ből ültek börtönben, hanem amazok ültek, Déry és mások, s akkor elég élesen válaszolt, és elment a kedvem az *Újhold*-tól. Közben tudom, hogy kiváló költők... Ottlik-ra és az ordibálásra visszatérve, egyszer, évek múlva azt mondta Vas – velem veszekedett itt a Kiskakukokban valami miatt –, hogy hát ő csak azzal tud így ordítani, akihez köze van. Ő az anyjával és Ottlikkal tudott igazán ordítani. És most vegyem kitérítésnek, hogy velem is ordít, mert hát miért ordítson az ember valakivel, aki nem érdekli. Szóval ők nagyon tudtak egymással ordítani. Ottlik is Pistával, de főleg Pista vele. Azt hiszem, hogy az az egy regény nagyon-nagyon számít, igazán nagy kár, hogy nem csinálta meg a folytatást.

Hát, megvan a folytatás. Hogy ez egészében hogy fog kinézni, azt nem lehet látni, de ahogy Lengyel Pétertől lehet hallani, tényleg készen van.

Azt hiszem, hogy azért nem folyamatos fejezetek azok.

Milyen az a rész, ami nálatok van?

Jó. Más, mint az első kötet, tehát örvénylőbb, modernebb. Én egy kicsit attól féltem, vagy azt gondoltam, hogy talán azért nem tudja folytatni, mert ezek a fiatal kritikusok bebeszélték neki, hogy egy modern regényt írt, és ő ezt elhitte. Holott az *Iskola a határon* nem egy modern regény a szónak az igazi értelmében véve. Olyan regény, mint a két háború között egy normál angol regény, amelyet akkor E. M. Forster vagy Evelyn Waugh, vagy Graham Greene, vagy akár Somerset Maugham írtak, hát abban nincs semmi különleges. Az egy Joyce és Proust előtti regény, hogy úgy mondjam. És a kritikusok bebeszélték neki, hogy ez egy hipermodern regény, hogy az *Ulysses* után kétszáz évvel született, de hogy mire alapozták, azt nem tudom. Talán ez is megbénította egy kicsit a folytatás szempontjából. A *Holminál* lévő fejezet egy ilyen örvénylés, szilánkok, emlékek örvénylése, tehát más, mint az első kötet, amelyik egy kiéneklő, lassú cselekmény – de azért nagyon jó. És az is az érdekessége, hogy én soha nem értettem, miért nincs szó az *Iskola a határon*-ban a családkról, a szülőkről. Hogy van az, hogy normális szülők engedik, hogy a gyereket egy ilyen borzalmas helyre bevigyék, és ott meggyötörjék. Szóval egy mama, aki elmegy, és látja, hogy ott mi történik, miért nem viszi haza? Egy papa viszi haza, egy parasztember, az

Apagyit, ha emlékszel rá. Ez az ember látja, hogy mi van, hogy ezt a parasztfiút nem lehet betörni, és azt mondja, hogy nem hagyom itt, mert itt agyonverik. És hazaviszi. Örley István, aki szintén ott nevelkedett, a novelláiban sok mindent megmutat a családokból, hogy rémesek voltak ezek a családok. Kérdeztem erről Ottlikot is, meg másokat is, Szóts Pistát, a filmrendezőt, aki ugyanabban az iskolában volt diák, ők azt mondták, hogy hát sok oka volt ennek, például hogy ingyen volt az iskola. És a szülőknek nem okozott anyagi nehézséget – ezek azért tönkrement dzsentrik voltak –, hogy megszabadultak a gyerektől. A másik, hogy inkább bridzsezni szerettek az anyukák, és így nem volt gond a gyerekekkel. Ugye, Örley ezt írja le, hogy hazajön egy gyerek fél év után, a mama épp bridzsezik. Főlnéz, és azt mondja: itt van öt pengő, menj le a moziba. És föl se áll. És ez van egy kicsit ebben a fejezetben benne, a családi háttér. Nem ennyire didaktikusan, ahogy én elmondtam, de hogy mi lehetett az iskolák mögött. Ottliknak volt egy olyan problémája, amit többször elmondott, hogy az ember – vagy hogy van ez? a fecske? –, nem szarik a saját fészkebe. Hogy hát az ember a saját osztályáról vagy családjáról nem mond rosszat. És akkor mindig mondta, hogy dehogynem, hát az író a saját fészkebe szarik, abból él. Az író nem úriember, hanem a saját családját, apukáját, anyukáját, osztályát, népét, nemzetét, faját, vallását rántja le a sárga földig, de mindenki, hát ebből élünk. Ő mégis úriember volt némileg, amennyire egy író egyáltalán lehet az, és ez a fészek-dolog zavarta. Támadták is a volt osztálytársai, hogy leleplezte az iskolát, és hát nyilván ezért a családját se akarta annyira kiadni. Vannak írók, akik ezt kéjelegve csinálják, egy Strindberg. Szerintem a népi

irodalomnak is ez a nagy bűne Magyarországon, hogy sajnálja a saját osztályát, nem meri a rossz tulajdonságait a parasztnak megírni, ezért jobb Nagy Lajos, mint Illyés, nyiltabb, őszintébb, nyersebb. Szóval ezért szeretem én jobban mondjuk a *Kiskunhalmot* vagy *A falu álarcát*, mint a *Puszták népét*. Nem mintha az nem volna nagyszerű könyv, de hát azért valamennyire idealizál, meg állást foglal, meg mit tudom én.

Ottlik kártyázott?

A háború előtt évekig egy bridzsvovat szerkesztett, és azt hiszem, egy kicsit abból is élt.

Írt is egy híres bridzskönyvet.

Írt egy híres bridzskönyvet, angolul írta, együtt egyébként egy skót pasassal. Nekem megvan, nagy kitüntetés volt, hogy adott nekem azzal, hogy hát, ezt a könyvemet tartom a legjobbnak, sokkal jobb, mint az *Iskola a határon*. Ezt aztán franciára lefordították, magyarra nem engedte lefordítani, hogy ezt nincs ember, aki le tudná fordítani, még ő se. Gyönyörű a dedikálása, a Baudelaire-vers, az *Őszi ének* első sorát írta bele a könyvbe, amit Szabó Lőrinc valahogy úgy fordított, hogy „Sötétség és hideg vesz körül nemsokára”. Úgy érte, hogy hamarosan ez következik ránk nézve is. Mondtam neki, hogy ez a *Chant d'automne* nagy kedvencem, ezt én is lefordítottam, még Váradon, mert nagyon nem tetszett a Szabó Lőrincé. Erre azt mondta, hogy ő is lefordította. Tényleg? Tényleg. És hogy meg is jelent, de nem mondja meg, vagy nem tudja, hol, nem a saját nevéen. Ha meghalok, keressétek meg, mondta.

Szóval valami diáklapban vagy az *Új Idők*ben van egy kóbor Baudelaire-fordítás, álnéven, ami valószínűleg rossz, maga mondta, hogy rossz. A kártyára visszatérve ő komoly bridzsező volt, versenyszinten csinálta, és tényleg nemzetközi szinten. Én nem tudok bridzsezni, úgyhogy kártyázni sose láttam, de néha, nagyon ritkán, ott volt a mi partijainknál, kibicelt, és nagy szeretettel vette azt, hogy valaki hazardjátékos. Nagyon magának való ember volt. Tudod, hogy a fiatalok közül akkoriban Kormos állt hozzá a legközelebb? Szinte egyedül ővele volt hajlandó szóba állni.

Kormost te az ő Báthory utcai „szalon”-jukban ismerted meg?

Nem, azt hiszem, inkább Vaséknál. Ha bejött a szobába, mindenki elkezdett mosolyogni, nevetni, boldog lenni. Egy kis könyve volt, a *Dülöngélünk*, aztán majdnem 25 évig semmi, fordított, gyerekkönyveket írt, a *Vackort* és egyebeket. Később már a Báthory utca 8. alatt találkoztunk. Az ötvenes évek legelején kialakultak ilyen irodalmi szalonok Pesten, Kormosnál is, illetve Klárinál, aki akkor a felesége volt. Noha a lakás nem igazán volt alkalmas erre, hetente kétszer-háromszor fel lehetett menni. Én nem voltam a leghűségesebb tag, de azért voltam ott. A Kormos-nemzedék járt oda, szóval Juhász, Nagy Laci és mások. Ez fontos volt, hogy ilyen központok, majdnem azt mondom, illegális központok voltak, ahol szerelmek, viszonyok alakultak ki, biztos most is van ilyen. Pista rettenetesen felületes és mély ember volt. Abszolút megbízhatatlan. Mondjuk, azt mondta Klárinak, hogy csütörtök este jön Lukácsy Sándor a feleségével, csinálják

valami kis vacsorát. Jó, mondta Klári, elment, bevásárolta a kaját, megterített, és Kormos nem jött. Egyszerűen nem jött, kész. Ezt Klári mesélte, aki nagyon tartózkodó ember volt. Amikor a nyolcadik ilyen eset történt, akkor azt mondta Klári, hogy na, menj a fenébe. Kormos volt az első férfi az életében. Másfél évig voltak együtt. Akkor Pista elment albérletbe a Victor Hugo utcába. Mi Klárral '52 őszén költöztünk össze. Mikor megmondtam Kormosnak, hogy összeházasodom Klárral, akkor éreztem, hogy ez most megüti, de ez se igazán. Ha velem közlik, talán beugrottam volna a Dunába. Lehet, hogy Kormos nem is lepődött meg. A válásuk után teljesen rendbejött a barátságunk. Beszéltünk róla, négy szem között is, az ügyről is, volt egy gyereke, ugye, akit én neveltem, vagyis hát mi, Klárral. Úgy csinált, mintha ő nevelné. Hetenként egyszer eljött, és akkor kártyáztunk, mert tulajdonképpen zsongálni jött. Néhány szót váltott a lányával, ugratta a fiamat, imádták egymást, mondtam is Klárinak, hogy Misi a Kormos fia. De többet nem volt hajlandó áldozni. Pénzt persze nem adott. Minket kérdezett meg, illetve elsősorban Klárit, hogy a későbbi feleségeit elvegye-e. Klári pedig mondta, hogy igen vagy nem. Olyan dolgai voltak, hogy mikor kint volt Párizsban egy évig, akkor jött egy levél, hogy jönne haza, de nincs annyi pénze, hogy megvegye a repülőjegyet, küldjek neki. Akkor már évek óta nem írt verset, és ebben a levélben, kérlek szépen, minden előzmény nélkül ott volt a legszebb verse, a *Vonszolnak piros delfinek*. Megvan. Elküldte Latornak és Domokos Matyinak is, még hozzá gépelve, kommentárral, hogy hát ezt sikerült, de nem írta, hogy ez most remekmű, meg hogy a *Fehér virág* óta ilyet nem írtam, öregem... Pedig nem írt. Szóval énhozzám ebben

a pénzkérő levélben jutott el a vers. Persze akkor küldtem neki pénzt. Abszolút jó viszonyban voltunk. Tudod, kivel volt még nagyon jóban? Meglepő, de Latorral, holott nincs két ellentétesebb figura, alkat. Az elején Juhász is, Nagy Laci is szerette, aztán eltávolodtak egymástól. Sokat vitatkozott velük, hogy minek kell ilyen kommunista verseket írni. Kormos nagyon utálta ezt a pártköltészetet és röhögött rajta. Tudta, hogy Féri meg Laci opportunizmusból csinálja, nem meggyőződésből. Ő ilyen verseket nem is próbált írni. Valahogy békén is hagyták evvel, nem próbálták megfogni a nyakát, pedig tekintélye volt. A Móránál volt állásban, haláláig. Nagyszerű szerkesztő volt, olyan lelki kapcsolatot teremtett, ami nagyon jó alap volt a munkához. Rengeteg fiatalot indított el, a Kozmosz-sorozatot csinálta. Varázslatos figura volt, evidensen jó volt vele. A New York társaságából én tudtam meg először, hogy meghalt. Fodor Bandi jött föl egy hajnalban, '77 őszén. Anyám engedte be, Klári már dolgozott. Bandi bejött, megállt az ágyamnál és mondta, hogy meghalt Pista. Én még nem voltam magamnál, s kérdeztem, milyen Pista? Vas? Aztán rögtön rájöttem, hogy ha Fodor jön a hírrel, akkor csak Kormos lehet. Ők nagyon jóban voltak. Akkor persze rögtön bementem Klárihoz. Baj van, kérdezte. Nagy baj, a lehető legnagyobb, meghalt Pista.

Máig nincs a helyén. Mért nem találta meg az irodalomtörténet a helyét?

Hol a helye? Nincs helye. Nincs több igazán jó verse, mint húsz, köztük viszont remekművek vannak, nem is egy. Nagy csoda a versírás, a világ legnagyobb titka. Pista nagy költő volt. Egy nagy boldogtalan költő.

Mesélted egyszer, hogy ezek a játékörületek, a reménytelen időszakokban nagyon felerősödtek, hogy például '57 és '60 között nagyon sokat játszottatok.

Negyvennyolc órát, ez egy külön világ. Kiszabadulsz az élet normál törvényei közül, más törvények érvényesek erre a világra. Abszolút mindegy, hogy milyen társadalomban élsz. Meg tudsz feledkezni a magánbajaidról, arról, hogy a fiad beteg, arról, hogy otthagyt a szeretőd. A kártya az egy hihetetlen, hogy mondjam: drog. Én így éltem meg. Talán csak a munka ilyen drog még az élet ellen, mint a kártya. Most, hogy sokat dolgozom, nem kártyázom már, vagy kevesebbet kártyázom. Nincs rá idő sajnos. Meg nem is vágyom már rá annyira.

De mi történt, hogy az ötvenes-hatvanas években még mindenre volt idő, volt idő kártyára, volt idő mellette hosszú éjszakai beszélgetésekre, aztán egyszerre csak ezek az idők elfogytak, és nemcsak egy nemzedéknek fogytak el, hanem az utána jövőknek is elfogy a mindenre való ideje. Ha pedig van idő, akkor az ilyen nagy politikai beszélgetésekre, meg nagy félfelzárkózásos csevegésekre van, semmi egyéb. Sem az, hogy szakmáról beszél-nénk, legalábbis mélyebben, sem az, hogy helyet-te játszanánk.

Hát, nem tudom, egyértelmű választ erre nem tudok neked adni. Talán az is az oka volt, hogy ma van a pénznek értelme. Tehát ma érdemes pénzt keresni, mert hogyha keresel százezer forintot, akkor ki tudsz

menni belőle két hétre Párizsba. Akkor nem volt érdemes pénzt keresni, mert nem lehetett vele semmit se csinálni. Az ember annyit dolgozott, hogy megéljen, slussz. Nem kellett, nem volt autó, nem volt televízió, nem volt utazás, nem volt értéke a pénznek, ilyen értelemben véve. Az embernek több ideje maradt. Ma is kevés pénz van, de mégis van értéke, tehát rohannak az emberek a pénz után. Ez mondjuk az egyik oka. A másik oka, hogy még nincs olyan rossz idő, rossz világ, mint akkor volt. Tehát nem kell ma annyira fölépíteni egy külön világot, mint akkor. Lehet, hogy ez el fog következni. Remélhetőleg persze nem, de el tudom képzelni, hogy a külvilág olyan ocsmány lesz, hogy megint kialakulnak ezek a szűk baráti körök, hogy mondjam neked, ilyen gömbök, üveg-gömbök, amikben az ember él. Bezártuk az ajtót, és akkor nem volt se Rákosi-antológia, se párttitkár, se koreai háború, se semmi. Hát, ma azért nem ilyen ronda még a világ. De hát el tudom képzelni, hogyha tovább romlik a helyzet, szóval a szerb csapatok átjönnek a határon, akkor megint el fogunk kezdeni kártyázni, mert lövöldözni nem fogunk már rájuk. Szóval, hogy akkor valamit kell csinálni. Akkor az ember nem tud normálisan élni. Ez nem egy jó dolog volt, ne úgy fogd fel, hogy mi ezt olyan vigan és kedvesen csináltuk, nem, hanem elkeseredetten, kétségbeesve: '56 után mit lehetett mást csinálni, mint ilyesmit? Nem volt egy derűs időszak, egyrészt ez a kártya-téboly, másrészt olyasmik, hogy... hogy Czibor öngyilkos lett. Csöngött a telefon, jelentkezett Csukás hat órákor. Te, itt van egy nagyon furcsa dolog, és mesélte, hogy itt áll az Őrs vezér téren a lépcsőházban, ahol Czibor lakott, és valami bűz jön ki a lakásból. Én először még röhögtem is, hogy ne próbálj átéjtteni, de erősködött, hogy

nem átéjtés. Jól van, megyek. Fölhívtam Kormost, aki értem jött taxival, és mentünk. Mire odaértünk, már ott voltak a rendőrök, feltörték az ajtót, s ott feküdt, bűzben, koszban, szétrohadva János. S leemelve az eredeti helyéről, és odatéve egy új helyre, az ágya fölé a „Büdös paraszt” feliratú Derkovits-metszet. A bedobott újságokból meg lehetett állapítani, hogy öt napja ott fekszik. A rendőrök bezárták az ajtót, elvitették a holttestet, és mi együtt mentünk el. Kormos, Csukás, én és tán még valaki, tán Abody. Na, az ilyesmi egy életre összeköti az embert. És ilyesmi is volt a kártya körül. Volt egy Guinness-rekord, kérlek szépen, akkor hetvenkét órát kártyáztunk egyfolytában, téboly volt, agyrém. Ez Ádám lakásán történt úgy, hogy közben néhányszor letusoltunk, ittunk egy kávé és folytattuk. Alkoholt közben nem nagyon ittunk. Kártyázni nem lehet piásan. Tán Czibor ivott kártyázás közben. Hát, fiatalok is voltunk. Abody volt ott, Ádám, én és nem tudom, ki volt a negyedik. És úgy jöttünk el a lakásról, hogy nem adtunk egymásnak kölcsön, ez ki volt kötve. Tehát a nyerő nem adott. Jöttünk úgy el, Abodyval, például, aki többnyire vesztett, mert rosszul pókerezett, hogy elmentünk vért adni, és akkor kaptunk negyven forintot, vagy hatvan forintot, vagy mennyit és egy reggelit. Jó, reggelit, azt kaptunk a házigazdánál is. Akkor még adtak, azt hiszem, ma már nem adnak pénzt a veradásért. De egyébként ezt nagyon jól megírta Csurka a *Ki lesz a bálánya?*-ban. Ez az a világ, az a korszak. Ő le volt csukva, internálva volt, és amikor kijött, akkor bekerült ebbe, mint fiatal. Nálam fiatalabb négy évvel, és hát ilyen kis mafla, kövér fiú, Böhönyén volt katona, és hát olyan böhönye volt, úgyhogy ez volt a gúnyneve. Rengeteget röhögtünk akkor rajta, amiben az is benne

volt, hogy műveletlen meg tudatlan. Bekerült ebbe a társaságba, és magnetofon aggyal megjegyezte ezt a partit Ádámnál, aztán nagyszerűen megírta.

Ekkortájt kerültél közel Csurkához?

Ismertem már a forradalom előtt is, megjelent egy nagyon tehetséges novellája, a *Nász és pofon*, a *Művelt Nép* című hetilapban. És azt hozta egyszer Czibornak a Hungáriába. Ecce poeta, mondta Czibor, akinek nagyon jó dumája volt. Prózáíró, de ecce poeta. Akkor kezdett oda bejárni, főiskolás volt, színművészeti főiskolás. Aztán a forradalom után eltűnt, egy fél évet vagy néhány hónapot ült, tehát nem olyan borzasztó sokat, és amikor kijött, nagyon jóban lettünk. Nagyon szerettem. Annál rémesebb a számomra, hogy most megőrült. Egy nagy barátság volt, rengeteget voltunk együtt. Klári is nagyon szerette. Minden írását kéziratban mutatta, szóval nagyon szoros kapcsolat volt éveken át. Főleg a kártya- és a lóverseny-ügyeiről tudtam, de nemcsak. Nőügyeiről is tudtam, mindenről. Rengeteget röhögtünk, hülyéskedtünk. Én vittem ki Párizsba például. Mindig ki akart menni, de nem mert, mert nem tud egy nyelvet se. És egyszer együtt kimentünk, megmutattam neki Párizst. Együtt laktunk. Imádott bennünket. Mikor Klári meghalt, a barátok nem tudták, mit kéne tenni, hogy kéne viselkedni egy ilyen helyzetben. Hát, nehéz is, ugye. Csurka meg tudta. Pár nappal később egyszer csak csöngetnek, és ott áll Pista a kezében egy tál süteménnyel, hogy ezt hoztam neked. Mit szólsz ehhez? Hát nem ezt kellett csinálni, amit Csurka csinált? Még Vas Pista is, hogy mondjam, hülyén viselkedett. Írt egy levelet, rengeteg levelet kaptam akkor,

megvannak, szóval írt egy levelet, hogy azóta is sokat gondolok a morcos, gyönyörű fejére, és gondolkodva, hogy mért ütött meg annyira a halála, mért volt olyan borzasztó a számomra, arra jutottam, hogy azért, mert kicsit én is szerelmes voltam belé. Na most, ez hamis. Vas akart valami nem szokványosat írni, mégis, egy jelentős költő, ezért írta ezt... Persze az ember nem tudja, mit lehet egy ilyen helyzetben csinálni. Csurka meg valahogy tudta, mondta a feleségének, süssön egy tál süteményt, amit ő elvisz és odaadja. A bátyámat is imádtam, ő beszélt a temetésén, én kértem meg. És hát arról beszélt, hogy ő micsoda egy táhó Ádámmal képest, és hogy Ádám mekkora ember, és nem tudom micsoda. Arra nem tudom a választ, hogy akkor is ilyen volt már, csak hallgatott, csak opportunistá volt, és akkor is megvolt-e már a véleménye a zsidókról, vagy pedig őszintén mondta Ádámmal a Farkasréten, hogy ilyen nemes embert én még nem láttam. Hát azért ezt csak úgy, a világban nem mondja az ember egy temetésen! Szóval ő ezt is halálos komolyan gondolta. Úgyhogy az emberi lélek elég bonyolult. 1990-ben írtam neki egy szakító levelet, hogy ez örület, ahogy eltorzul az arca, és hogy így nem lehet írónak lenni, humortalanul, mert akkor őneki vége van. Erre azt válaszolta, hogy soha ilyen barátja nem lesz az életben, de mi két csónakban ülünk és ezek ellenkező irányba mennek, és én nem viselem a magyarság sorsát a vállamon. Erre én még válaszoltam neki, hogy én nem ülök semmilyen csónakban, hanem ülök a tengerparton egy teraszon, egy kávézóban. És abban igaz van, hogy távolodunk, de ehhez elég volt neki csónakba szállni. Különben meg nekem nem elég jó a hátam ahhoz, hogy a vállamra vegyem a magyarság sorsát. De aligha nem az övé se elég jó. Mert egy írónak az a dolga, hogy

jó műveket írjon. Erre nem válaszolt, pár hétre rá föl hí-
vott, meghívott egy darabja bemutatójára, én meg el-
mentem. Rossz volt, agyrém volt. Aztán kérdezte, hogy
milyen volt. Nézd, én az öreg színházi rókáktól azt hal-
lottam, hogy premieren nem mondunk véleményt. Ak-
kor se, ha tetszett, kérdezte. De, akkor igen, mondtam.
Ezeket az újabb könyveit már nem küldi. Ezek a cikk-kö-
tetei, amiket a Püskinél kiad, nem hiányoznak, mert mint
író végül is megszűnt létezni, és engem igazándiból ad-
dig érdekelt, amíg író volt. Egyébként Csoóri sem küldte
el az új könyveit már. Szóval van itt valami. Tényleg ket-
tészakadt a magyar élet, amit én rettenetesnek tartok,
de egyre inkább kettészakad. Hát, ha kettészakad, ket-
tészakad. Hosszú ideig ez már nem tart az én számomra.
De nagyon nagy csalódás nekem, az életem egyik nagy
problémája, ami most ezekkel az emberekkel történt, és
ebben tényleg vétlennek érzem magam. Mostanában
felmerült, hogy föl hívom Csurkát, és elmegyek hozzá.
Ahogy a kisebbik lányom, a Juli javasolta, aki nagyon
szerette valaha. Menj el hozzá, mondta, és kérdezd meg
tőle, hogy megőrült? Egy-két barátomat megkérdeztem,
hogy látják-e ennek értelmét, azt mondták, hogy nem
látják, nem fog normálisan válaszolni.

És te miért látod értelmét?

Két okból, illetve háromból. Egyrészt kíváncsi vagyok,
hogy zajlik ez le, hogy reagál rá.

Ezt értem.

Másrészt, ez most lilának hangzik, meg őszintétlennek,
de valami őszinteség azért van benne: neki tartozom

vele. Egy több évtizedes barátság után. Harmadrészt
meg, hátha még használ is valamit, bár ebben nagyon
kevésbé bízom. Tudod, mit csináltál? Tudod, mit indi-
tottál el? Tudod, emberek hogy reagálnak rá? Tudod-e,
hogy elmentem egy negyvenéves, kedves lányhoz, a
múltkor, zsidóhoz, aki azt mondta, hogy mióta elolvas-
ta a *Magyar Fórum*-ban a cikkedet, fél, ha cseppetnek.
És a kisablakot nyitja csak ki. Ezt te fölfogod? Szóval
ilyen mondatokat mondanék neki. Hát, azért ezt nem
kéne, hogy ilyen legyen a világban.

*És el tudod képzelni, hogy belemenne egy ilyen ta-
lálkozásba?*

Biztos vagyok benne, hogy belemenne, pláne, ha nem
mondanám meg, hogy miért akarok vele találkozni. Azt
nem tudom, hogy reagálna rá. Illetve azt tartom való-
színűnek, hogy nem értené. Nem értelek, öregem, hát
mit mondtam én, mit csináltam, amivel baj van? Hát
ez abszolút korrekt, te meg vagy örülve. Te is hisztéri-
kus vagy? Hát mi a bajod ezzel? Rényi Péterrel értesz
egyet? Megőrültél? Valami ilyesmit felelné, amire én
fölállnék és eljőnnék. Azt mondanám, hogy nem értek
Rényi Péterrel egyet, de most viszont elmegyek innen.
Az a gyanúm. Mert erre nem nagyon lehet mit monda-
ni, azt hiszem.

*Az a legszörnyűbb, hogy a polgári értelmiség
mindmáig nem tudja eldönteni, hogy most ké-
ső van, vagy nincs késő. És igazából nem is igen
dönthető el, mert nem információk vannak, hanem
vagy maszat, vagy pánik.*

Pontosan így van. A Göncz Árpád elleni tüntetés délutánján vagy estéjén elmentem egy Schiff-koncertre. A szünetben megállt mellettem egy hölgy, akit alig ismerek, és azt kérdezte, hogy milyen járművel jöttem? Mondom, a hatos villamossal, nincs kocsim. Hát, sok skinhead van az utcán meg minden, ne menjen maga haza gyalog, én kocsival vagyok, hazaviszem. Mondom, nem visz haza, én nem kezdek el a városomban félni. Hát én ezt nem kezdem el, ezt a játékot, hogy én Pesten félek, már ne haragudjon. Akkor holnap is félni fogok és holnapután is félni fogok, úgyhogy nagyon örülök, de a Király utcától a Jászai Mari térig én a hatossal haza fogok menni, és engem semmilyen skinhead nem fog megtámadni. És hadd ne csináljuk ezt! Hazajöttem, persze nem találkoztam skinheaddel. Most ilyen hangulat van, és ezért Pista is felelős. Nem ez a dolga egy magyar írónak, hogy ez a nő engem hazavigyen kocsin. Hát nem erre szerződünk.

Ha már belemegyünk, ez az a bizonyos önmagát beteljesítő jóslat.

Hát igen, a hisztéria szüli, ugye, az áldozat szüli a gyilkost, ez ismeretes. Én nem vagyok hisztérikus. De hát ennek sok oka van, az például, hogy nem is félek. Nekem már mitől kell félnem?

Azonkívül a zsidóságodhoz való viszonyod is alapvetően más vagy eléggé más, mint... sokaknak, ebből az...

Mint a zsidóké.

...mint sokaké ebből az értelmiségből.

Igen, mint a nemzedékemé, mindenképp, hála istennek.

Igen, igen.

Van egy olyan nagyképű elméletem, hogy az ember két részből áll. Egyrészt abból, ami vele születik, másrészt, amit csinál magából. És persze azt is egy kicsit csinálja, amit hozott, de elég rémes volna, ha csak abból állnánk, amit hoztunk magunkkal. Ha semmi szerepünk nem volna önmagunkban. És nem dolgoznánk önmagunkon, ugye, ahogy a buddhisták vagy a nem tudom, kik dolgoznak, nagyon tiszteletreméltóan, magukon. Ezt most miért mondtam? Nem tudom. Szóval, az az érzésem, hogy én megpróbáltam az utolsó évtizedekben már bizonyos értelemben véve dolgozni magamon, a magam izlése és a magam kedve szerint. És nem szeretném, ha csak az volnék, ahogy a világra löktek annak idején. Szégyellném. És – ja igen, ezt akartam – ilyen értelemben véve szégyellném azt, hogyha csak a determinációim határoznának meg. Hogyha ez rettenetesen fontos volna az én számomra. Rengeteg minden fontosabb a számomra, mint az, hogy zsidó vagyok. De még annál is, mint hogy magyar vagyok. Rengeteg minden. Nekem nincs identitászavarom, kérlek tisztelettel, ami egy olyan divatos betegség. Nekem túl sok az identitásom. Nem kell, nincs szükségem ezekre az identitásokra, elég ez nekem. Hát annyi minden – magyar vagyok, zsidó vagyok, nagyon jól megférnek nálam ezek. Férfi vagyok, ez vagyok, az vagyok, milliárd dologban. Nincs identitászavarom. Baromi egészséges, normális ember volnék, ha hagynának. És ha nem

halna meg körülöttem mindenki, semmi bajom nem volna. Szégyellem ezt ma mondani, mert mindenki azzal vág fel, hogy idegbeteg, ma ez a divat, hogy idegbeteg, meg ilyen zavara, meg olyan zavara van. Nekem nincs, semmi bajom nincs. Na, elnézést, túlmentünk a konkrétumokon.

Nem mentünk túl, hanem benne vagyunk a közepében. Azért, mert ugyan identitászavarod nincs, tizenöt évvel ezelőtt aligha gondoltál rá, hogy mindez, ha máshogy nem, politikailag problémává válik a számodra. Nem a te zsidóságod és a magyarságod, hanem a zsidóság, a zsidó lét, illetve a magyarság és a magyar lét.

Persze hogy nem gondoltam rá. Se a Juhász Ferivel, se a Domokos Matyival, se a Szűcs Jenővel való barátságomban, se a házasságomban, sehol. Hát föl sem merült. Miért merült volna fel? Hát borzasztó lett volna, hogyha ebben élem le az életemet. Más gondjai, fontosabb dolgai vannak az embernek a világban. Föl kell nevelnie a gyerekeit, rákja van, eltemeti az apját. Ezek azért fontosabbak, mint az, hogy történetesen hol született, meg milyen származású. Hogy az apját mindenki eltemeti, ugye? És eltemette mindig. Ez egy egyetemesebb, általánosabb ügy, mint ezek a kis, vacak, partikuláris hülyeségek.

Őszintén szólva van még egy olyan gyanúm is, hogy a népek azért sem hajlandók téged egészen befogadni, mert neked a románsághoz is alapvetően más a viszonyod, mint az erdélyi írók jó részének, az itthoniakról már ne is beszéljünk.

Nézd, a román népzeneét nagyon szeretem, rettentően szeretem. Majdnem úgy, mint a magyart, nem szégyellem ezt, mert Bartók is nagyon szerette. A román népzene csodálatos, gyönyörű, fantasztikusak a szomorú dalaik, ezeket én gyermekkoromban hallottam, Arad környékén.

Ezek a doinák?

Igen. Rengeteg lemezem van. Van egy hangszerük, amit borzasztóan szeretek, a *nai*, egy pánsípszerű fúvós hangszer, gyönyörű dolgokat lehet vele csinálni. Ez az egyik. A másik: a költészetüket is nagyon szerettem. Nagyon jó a költészetük. A prózájuk nem olyan igazán jó. Egy nagyon nagy prózaírójuk van, Caragiale. Ő drámákat is írt és prózát is. De a költészetük óriási, majdnem olyan jó, mint a mienk, ami azért nem kutyafüle. Tehát a XX. században van nyolc-tíz nagy költőjük, Tudor Arghezi, Lucian Blaga, Monica Pillat, George Bacovia, Geo Bogza, aki prózát is írt. Marin Sorescu, Nichita Stănescu. Szóval nagyon jó a költészetük. Most én ezt azért ne élvezzem, mert a románok Erdélyt elvették, vagy verik a magyarokat? Hát hogy függ ez össze? A harmadik, hogy nagyon sok román barátom is volt. Még akár az a főhadnagy is a barátom volt ugye, az a linkóci, aki Biharsályiban megmentett, vagy legalábbis nem lőtt agyon. Ha van nemzeti lélek, és hát bizonyos értelemben, bizonyos szintig van nemzeti karakter, az tőlem nagyon idegen, de ugyanakkor nagyon érdekel. Mondjuk, ha átmegy egy ember Kolozsváron, vagy Bukarestben, vagy Ploiești-ben az utcán a pirosban, és a rendőr meg akarja büntetni, akkor a román azt mondja neki: hát nincs anyád? Ez az első

reakciója. Nei mama? Dragen, nei mama? Nem tudom, érted-e. Nem érted. Ez azt jelenti, hogy ha neked is van anyád, meg nekem is van, akkor ne büntess meg. Na most, ez a román lélek. De lehet, hogy kicsit szlávós is. Idegen tőlem, mert én ezt a ronda magyar szemléletet szeretem, hogy nem szabad a pirosban átmenni. Átmész, megbüntetnek, kifizeted a kétszáz forintot, vagy mit tudom én, mennyit. Én ehhez szoktam hozzá. De azért egy kicsit imponál nekem ez a „nei mama”. Szóval, emberibbnek tartom, archaikusabbnak, mint a mi Monarchiában fölnőtt; csehek által – mert ez szerintem cseh hatás – kialakult bürokratikus magatartásunkat, hogy végrehajtjuk mindig a parancsot, a jót, a rosszat egyaránt. Ronda nép ez a mi népünk, kérlek tisztelettel. És ezt nem mint zsidó mondom, hanem mint magyar mondom. Komisz, ronda nép vagyunk. Ha egy pici hatalomhoz jutunk, elviselhetetlenek vagyunk. Ha ellenőrök vagyunk a villamoson, már meg lehet tőlünk örülni. Odaát adunk húsz lejt, és el van intézve, hát emberek vagyunk, ne izéljünk, ne vacakoljunk, gyereked van, hát annak haza kell vinni a tejet este. Ez nagyon idegen tőlem, mert nem ebben nőttem fel, de valahogy tetszik nekem. És az irodalmuk is, a gondolkodásmódjuk is. Jó, néha nem. Hát a Secu nem ezt csinálta, ugye ez nyilvánvaló, hogy a Secu nem ebben a szellemben működött, vagy jórészt nem ebben a szellemben működött. Úgyhogy énnekem nem áll a szőr föl a hátamon, ha azt hallok valakiről, hogy román. Én nem kezdem el gyűlölni attól, hogy román. Ez nem áll módomban. Akkor se, ha akármit csinál Funar polgármester Kolozsváron. Attól, hogy Gheorghe Funar polgármester csinálja, attól még ez nem így van.

Tudod, ebben az a legtragikusabb, hogy amit most elmondtál, azt ebben az országban most súllyal kell elmondani. Normális országban erről egy árva szót nem érdemes beszélni, mert teljesen természetes, itt pedig el kell mondani hetente, naponta minél többször. Azért is kérdeztem ilyen nyomatékkal.

Hát, mondhatod, de hiába. Lent voltam Váradon néhány hónapja, meghívtak mint Várad nagy szülöttét – noha nem ott születtem – Várad kilencszázadik évfordulójára. És egy szállodában laktam, ahol nem működött a vécé természetesen, meg nem volt törülköző. Kimentem, egy román lány volt a kiszolgáló lány, tenkei történetesen, tehát ahol én voltam '44-ben. És elkezdtem vele beszélgetni, és aztán adott törülközőt, meg vécépapírt, meg nem tudom, mit. Elragadó lány volt. Egyrészt gyönyörű volt, másrészt pedig teljesen normális volt. Rájött, hogy magyar vagyok, mert ugye miért lakom én egy szállodában, meg tudok románul. Jóban lettünk. Nagyon tetszett is nekem. Nem történt semmi, de hát elragadó lány volt. Ilyeneket mondott, hogy szoktam menni Debrecenbe, meg voltam kétszer Pesten is, hát maguknál kékebb a Duna, mint nálunk. Mondom: az se kék már, a mienk se. De, azért csak közelebb van a Nyugathoz, meg mindent lehet maguknál kapni, és sokkal jobb. Ezt látta Magyarországból. Miért lett volna magyarellenes? Tenke tiszta román falu volt, nem tudom, gondolom, most is tiszta román, mert miért ne lenne az? Úgyhogy ez semmit nem fog javulni, sőt hát ez romlani fog. Pillanatokon belül gyilkolni fogjuk egymást a románokkal. Be fognak vonulni

Pestre. Olvastam most ilyen szélsőjobboldali román lapot Váradon, hogy be fogjuk mi még fűzni a bakancsunkat Budapesten.

Na, jó, hát hogyha egy magyar szélsőjobboldali lapot olvastál vagy fogsz olvasni hamarosan...

Abban is lesz ez.

...abban pedig hasított román hátbőrrel akarják befűzni a bakancsukat Kolozsváron, de az a minimum.

Persze, a *Hunnia* nyilván ezt fogja írni vagy a *Szent Korona*, vagy a *Magyar Fórum*, ez nem kétséges. Na de hát ebben a játékban én nem kívánok részt venni. És gondolom, azért elég sok ember nem kíván ebben részt venni se itt, se ott. Ebben se a Mircea Dinescu nem óhajt majd részt venni, se az Esterházy Péter nem óhajt részt venni.

És a névtelen dinescuk és – hát, paradoxon – a névtelen esterházyk sem akarnak benne részt venni.

Hát igen.

9.

FÉRCNÉL MARADANDÓBB

Egyszer meséltél arról a becsvágyadról, hogy az ábécé minden betűjével lefordíts egy könyvet. Hat betű még hiányzik. Melyik az a hat betű?

Fejből így gyorsan nem tudom. Az *e*, a *q*, ami biztos, továbbá az *u*. Az *y* most már megvan, mert Marguerite Yourcenart fordítottam, nehéz volt egy *y*-ost találni. A magyar *k* is megvan, hisz Kunderát fordítottam. De *i* nincs például. Az Európánál ott van a falon, odaadtam a francia csoportba azt a hat betűt vagy hetet, hogy kérem, ezekkel kezdődő szerzőket szíveskedjenek adni nekem előbb-utóbb. Ja, *x*-em sincs például. Hát, vannak azért *x*-es írók.... Na, ez egy hülye játék, kérlek szépen. Csak azért, hogy a Széchényi Könyvtár katalógusában minden betűnél legyen egy katalóguscédula a nevemmel.

Mindig örömet okozott a fordítás?

Nem, nem. Sokszor csak pénzért csináltam. Fordítottam hatszáz oldalas, közepes román regényeket például. Volt olyan, emlékszem, ebben a lakásban már, hogy egy utazás előtt, mert ugye háromévenként mindig utaztunk, össze kellett szedni a pénzt. És akkor

fordítottam egy George Călinescu-regényt, és a derekam fájt nagyon tőle. Fizikai munka a fordítás, de hát az írás is, te tudod. Nagyon fájt, és kétóránként lefeküdtem ide a földre, és vonyítottam, hogy kiegyenesítem a derekam. Hát, az nem öröm. De van azért öröm is, például a Yourcenar öröm volt. Amikor jobb szöveget fordítottam, mindig felolvastam Klárinak. Egy idő múlva, ha az embernek neve lesz, már nagyobb pofája van, és akkor már kicsit válogat. Tehát fölhívja, mondjuk, Lator László – ő volt a francia csoport vezetője, vagy azelőtt Bajomi Lázár Endre –, és kérdezi, hogy van-e kedved ezt lefordítani? És akkor az ember válogat. Most ez megint bonyolultabb lett a sok kiadóval, ugyanakkor franciát például elég keveset adnak ki. Ennekem már nincs is nagyon időm rá, mert van a *Holmi*, meg tanítok, úgyhogy sok energiám elmegy erre, most már elég régóta csak két darabot fordítottam, egy franciát meg egy románt. És a *Holminak* néha szoktam tanulmányokat fordítani. Voltaképpen szeretném nem abahagyni egészen, mert érdekel.

1960-ban jelent meg a Proust-monográfiád.

Hát, az egy elég gyenge kis könyv. Én Proustért mindig rajongtam, *Az eltűnt idő nyomában* mindig alapkönyv volt számomra. Az a mentségem, illetve az én könyvemnek az volt az értelmetlen szándéka, hogy meggyőzzem a főnálló rendszert, hogy Proust egy realista, baloldali, haladó író. Voltaképpen megszoktam a lektorijelentés-írások közepette, hogy némileg átejttem a főnökeimet vagy a minisztériumot, és be kell bizonyítanom bizonyos művekről, hogy azokat miért kell kiadni. Na most, ez véremmé vált, és a Proust-könyvnek ez

a nagy baja, hogy belemagyarázok Proustba olyan dolgokat, amik nincsenek benne, annak érdekében, hogy a mit tudom én, milyen minisztériumi államtitkár, vagy kicsoda egyezzen bele, tehát ez egy nagy védőbeszéd a baloldali Proust mellett. Holott, hát fölösleges mondanom, hogy Proustban nem az a jó, hogy baloldali vagy jobboldali, vagy nem tudom, milyen. Társadalomábrázoló, ebben az értelmében véve a szónak. Információs értéke volt, mert akkor Proustról nem lehetett beszélni. Leírtam az életét, a művét, a fő problémáit, az újításait, az időszemléletét. Sokat olvastam hozzá. Gyergyainak nem nagyon tetszett, aki hát a nagy magyar Proust-szakember volt, és írt egy elég fanyalgó kis kritikát róla a *Nagyvilágban*. Viszont ehhez a monográfiához kapcsolódik egy nagyon mulatságos Szentkuthy-dedikáció. Elküldtem persze Miklósnak a könyvecskét, van benne egy mondat, olyasmi, hogy Proust jót tesz a magyar irodalomnak, amely nem bővelkedik intellektualitásban. Erre küldött nekem egy *Praet*, ami ugye nyolcszáz oldal, s egy levelet hozzá, illetve dedikációt, hogy ez Joyce és Proust és minden. Egy öröömöm volt ebben a kis könyvben, hogy apám még látta. Akkor már nagyon beteg volt, nagyon siettem is vele, és mikor odaadtam neki, elsírta magát, pedig nem volt síró ember, mint ahogy én az vagyok. Hát ennek örülök, hogy apámat megrikattam vele, hogy úgy mondjam, hogy örömet okoztam neki. De az nem jó könyv. Ha még élnék kétszáz évig, akkor vissza kéne térni Prousthoz, mert kimeríthetetlen és csoda, és ma már sokkal jobban értem. A halál – ami neki is a fő problémája – meg egyáltalán az idő problémáját nem értettem harmincéves koromban. Van egy jelenet a vége felé, amikor egy operabálban találkozik az elbeszélő

a régi emberekkel, akiket tíz éve, húsz éve nem látott. És ott vannak megöregedve, a Charlus báró meg a többiek. Az a világ egyik legszebb fejezete. És azt most már megértem, mert ez velem is meggesik, hogy elmegyek egy társaságba, és találkozom valakivel, aki már halálfej. És akkor arra gondolok, hogy talán már én is halálfej vagyok. Úgyhogy, nekem már bőven volna róla mondanivalóm.

Szeretném, ha a bátyádról, a viszonyokról beszélnél. Eddig nagyon kevés szó esett róla. Egyáltalán: nagyon kevés szó esik Réz Ádámról.

Gyerekkorunkban nem voltunk nagyon jóban. Akkor nem tudtam, hogy miért. Ma azt hiszem, de lehet, hogy eltűlzem, hogy azért, mert nagyon elkényeztettek a szüleim. Nem jobban valószínűleg, mint amennyire muszáj volt, mégis többet foglalkoztak velem. Egyéves vagy másfél éves koromban gyerekszalasztást kaptam, utána megbénult az egyik lábam, és sokkal rosszabb állapotban voltam egy darabig, mint most. Csomó műtétet hajtottak végre rajtam, azzal valamennyire rendbe hozták. Most kezd megint romlani. Érthető, hogy kivételtek velem, nem? Volt egy külön német kislány egy időben mellettem, egy fräulein, ahogy akkor mondták, és folyton külföldre vittek, főleg Münchenbe, ott volt Európa legjobb ortopédje, ilyesmi. Engem nem vertek meg soha gyerekkoromban, Ádám néha kapott egy-egy pofont apáinktól. Kevesebb idő és energia maradt rá. Úgyhogy, ha ma gondolkodom ezen – illetve már régebben gondolkoztam ezen, mondjuk húsz éve –, arra jutok, gyakori dolog, hogy amikor megszületik a kisebbik gyerek, ezt ezerszer leírták a pszichológusok, akkor

kitúrja a nagyobbbat az egyetlen helyéről. És ez nálunk még az én betegségem következményeivel is súlyosbodott. Úgyhogy, azt hiszem, Ádám féltékeny volt rám, és nem szeretett istenigazából Aradon és Nagyváradon, ahol akkor éltünk. Én csodáltam őt, főleg azért, mert egy csomó mindent tudott csinálni, főleg mozgással kapcsolatos dolgokat, amiket én nem. És csodáltam az intellektusát is, a négy évvel idősebb, és nálam egyébként sok szempontból jobb képességű embert. Aztán elkerültünk egymástól, én a gettóba kerültem, és aztán egy román internálótáborba, ő Borban volt, ahol Radnóti is, csak ő egy másik táborban. '45-ben a partizánok az ő menetoszlopukat felszabadították, akkor egy rövid ideig Ádám még partizán is volt, aztán megszökött, és átjött Romániába, ott találkoztunk megint. Nem tudtuk, hogy mi van vele. Rettentő keserűen érkezett meg. Nagyon fiatal volt, '45-ben tizenkilenc éves, és már rettentően kiábrándult ember. Rémes dolgokat látott a táborban, nemcsak a keret részéről meg a németek részéről, hanem a foglyok részéről is, tehát a zsidó meg a nem zsidó foglyok részéről. Ahol volt, az egy Organization Todt, egy munkatábor volt. Ezeket építésre meg útépítésre hozták létre, és egy Fritz Todt nevű náci tábornokról kapták a nevüket. Szóval innen jött haza. Azt talán meséltem már, hogy az első komolyabb beszélgetésünkkor Vörösmartyt idézte: „Az emberfaj sárkányfog-vetemény: Nincsen remény! nincsen remény!” És akkor fölvetett egy magatartást, ha úgy tetszik, pózt, hogy ő egy elegáns, angol lordot alakít. Apám mindig mondta is később, hogy nekem két fiam van: egy francia fiam, a Pali, és egy angol fiam, az Ádám. Én egy ilyen laza, franciás ember akartam lenni. Ezek elszánások, hogy az ember milyen akar lenni.

Jó, van is hajlama rá, de azért azt figyeltem meg, hogy mindenki rájátszik arra, amilyen. És akkor már a rájátszás talán fontosabb, mint a kiindulópont. Akkor kialakul egy figura, azt halálig viselni kell, mert nagyon nehéz figurát váltani. Hát, én ezt a franciás figurát választottam, francia szakos is voltam, ő meg az angolost. Esernyővel járt, kalapban, nagyon jóképű férfi volt, nagyon elegáns ember, nagy sikerei voltak a nők-nél. Három házassága volt, számtalan szerelmi kapcsolata. Egy ilyen visszavonuló figurává lett, akit a társadalom nem érdekel, a politika nem érdekel, és lassan el is hitte ezt. És voltaképpen így élte le az egyébként rettenetesen rövid életét. '45-ben jött fel Erdélyből, én '47-ben, és idővel közös társaságunk lett. Vaséknál találkoztunk, Kálnokynál vagy másoknál, őneki sokkal nagyobb sikere volt mindenütt. Egyrészt jobb megjelenésű ember volt, másrészt idősebb volt, harmadrészt nagyobb eredmények álltak mögötte. Akkor már elkezdett fordítani, nagyszerűen. Mérimée-t fordított, aki nagyon nagy író volt, imádtam a száraz, pontos stílusát. Aztán megtanult csehül a Švejk kedvéért. Elolvas-ta magyarul a Hašek regényét, nem tartotta jónak Karikás Frigyes fordítását – joggal –, és akkor fogta magát, és azért, hogy le tudja fordítani, kért valami ösztöndíjat, elment Csehországba, és megtanult csehül. És, hát azt is ragyogóan megcsinálta, egy teljesen más stílusban. Több nyelvet is tudott, mint én, sokkal jobb volt az idegennyelv-érzéke és a magyarnyelv-érzéke is. Noha nem volt nagyon szorgalmas, vagy nem nagyon szeretett dolgozni, mégis rengeteg sokat dolgozott, ebből élt. Ötvenkét éves volt, amikor meghalt, és lefordított szerintem száz könyvet. Nem tudom, milyen hosszú a Széchényi Könyvtárban a katalóguscédulái-

nak a sora, de van benne Balzac, és van Jane Austen, és minden van benne. Na most, felnőtt korunkban, azt hiszem, én kezdtem inkább irigykedni rá, a sikereire. Tehát megfordult az erőviszony, de ennek nem volt különösebb következménye, nem voltunk igazán jóban, aránylag ritkán találkoztunk. Elmondok neked példaként egy elég hülye történetet, ami anekdotának jó. '53. január 20-án esküdtünk össze Klárral, aki még dolgozott aznap délelőtt. Azt beszéltük meg, hogy az anyakönyvvezetőnél, az Engels téren, a mai Erzsébet téren találkozzunk. Vettem egy csokor virágot, beültem a Flóris cukrászdába, ami ott volt a Vörösmarty téren, ahol most az a nagy palota van, amit ugye „elízelt palotát”-nak hívnak Pesten az Élysée-palota neve után. Ülök ott a csokor virággal, hogy mindjárt jön Klári, aki kettőig dolgozott, fél 3-ra kellett mennünk az anyakönyvvezetőhöz. Ja, igen, egy tanúm az volt, akit megkértem, hogy jöjjön el, Kucsman Árpád barátom. Egyszer csak bejön Ádám. Mit csinálsz te itt ezzel a csokor virággal? Hát, mondom, megyek egy esküvőre. Kiére? Mondom, az enyémmre. Arcizma nem rándult. Kit veszel el feleségül? Hát, mondom, a Kormos Pista feleségét. Tényleg? Nem hülyéskedsz? Mondom, nem hülyéskedek. Mikor? Mondom, egy negyedóra múlva. Hát oda eljövök, mondja. Van tanúd? Mondom, egy, egyre még szükségem van. Akkor megyek tanúnak, jó? Mondom, jó. De hát el kell rohanjak virágért. Erre már nincs idő, mondom, odaadom neked a csokrot, nekem nem muszáj, hogy csokrom legyen, talán hozzám jön így is. És akkor elmentünk az esküvőre, ahol egyébként az anyakönyvvezető megkérdezte Kláritól, hogy akar-e feleségül menni Réz Pál Rafael Dezsőhöz, és Klári nem tudta ezeket a keresztnéveimet, úgyhogy rám nézett

elképedve. Erre mondtam, hogy az én vagyok, igen. Úgyhogy elrebegte a boldogító igent Réz Pál Rafael Dezsőnek. Utána beültünk a Gerbeaud-ba, Ádám meghívott bennünket egy pohár Lacryma Christire, azt lehetett akkor kapni, és aztán hazamentünk. Ezt a viszonyunk természete miatt is mondom, amellet, hogy szeretek erre visszaemlékezni. Nem tudta, hogy nők – tőlem legalábbis nem. Lehet, hogy a városban hallotta, nyilván rá is játszottunk egy kicsit, hogy ő egy szórakozott angol lord, aki erről nem tud, és ezzel elszórakoztunk. Később szorosabb lett a kapcsolat közöttünk, nagyon szoros. Ő végig apolitikusnak játszotta meg magát, soha semmilyen politikai dologban nem vett részt. Az első „aláíródsi” idején, ahogy önironikusan neveztük, amikor lecsukták a Havelt, és beolvasta a Szabad Európa, rögtön felrohant hozzánk. Ez '77 januárja volt, akkor úgy nézett ki, hogy nagy baj lesz a dologból, lecsuknak vagy kirúgnak, vagy nem tudom, mi. Ádám meg azonnal feljött, hogy nincs-e valamire szükségem, nagy aggodalommal és szeretettel. Miközben, ugye, elmondta, hogy ő ezt nem írta volna alá semmiképpen, részben, mert nem óhajt a politikában részt venni, részben mert az aláírók közt jó néhány olyan ember van, akivel nem szeretne egy listán szerepelni. Én se örülök neki feltétlenül, mondtam, de hát nincs lista, amin az ember csupa olyan emberrel szerepel, akiket szeret. Talán már apám betegsége és halála volt – jóval előbb, a hatvanas évek elején –, ami összehozott bennünket, mert azt együtt csináltuk végig, és mindkettőnket megrendített, és akkor sokat voltunk együtt. Azután már nagyon sok mindenben együtt tudtunk gondolkozni. Később, amikor ő lett beteg – ő is rákos volt, mint apám –, nagyon sokat jártam a lakására,

aztán később a kórházba. Majdnem egy évig betegeskedett ő is. A Kútvolgyiben feküdt, ott is halt meg – hát, nekem nagyon sok minden kapcsolódik ahhoz a kórházhoz –, emlékszem, hogy egyszer egy szerdán voltam nála, nem nagyon sokkal a halála előtt. Akkor azt mondta nekem: én nem is tudtam, hogy te ilyen rendes fiú vagy. Ebben az volt ilyen angolosan elbűjtatva, hogy nem is tudtam, hogy ennyire szeretsz engem. Arról, hogy ennél jobban kimutassa az érzelmeit, szó sem lehetett.

És kik voltak a barátai, kikkel állt szoros kapcsolatban?

Vas Istvánnal volt jóban, Csurkát nagyon szerette. Csurka beszélt a temetésén. Az külön probléma nekem, hogy most mit szólna ehhez, ami Csurkával azóta történt. Hát, eléggé nyilvánvaló, hogy mit szólna, de nagyon szerette. És voltak olyan barátai, akik hozzám nem álltak olyan közel. Ő tarokkozott is például, volt egy tarokkozó köre, akiket jóformán alig ismertem. Jó barátja volt Kovács Gida, a Németországban élő filmrendező. Volt egy teljesen különálló világa. Főnt lakott Budán, mindig egy kis utcában, egy Krúdy-figurát, vagy, ha úgy tetszik, egy angol figurát formázott, ő ezt találta ki magának, nem is úgy mondanám, hogy a kor ellen, hanem az élet ellen. Amikor megtudta, hogy beteg, illetve amikor már benne volt a betegség, elkezdett japánul tanulni. Megvannak a japán füzei, hihetetlen energiával rajzolta ez az akkor már egyre betegebb ember a japán betűket, és elég tisztességesen megtanult, hogy majd japánból fordítson. Ez nyilván már ilyen keresztretjtvényfejtés volt, menekülés a

betegséggel való foglalkozás elől. Egyébként még egy történetet hadd mondjak el, bár kicsit melodramatikus. Egyszer bent voltam nála a kórházban, és bejött látogatóba egy hölgy, aki nem él már azóta. Beszégettünk, és ez a Lenke, egy idősebb hölgy, hogy teljen az idő, az önzésről kezdett el beszélni. Aztán ebből átmentünk az irigységre, hogy ki mire irigy. Azt mondta nekünk, hogy érdekes módon ti, Réz fiúk nem vagytok irigyek. És én – hogy valamiről szó essen ott a nagybeteg ember mellett, aki bekötve feküdt, és csöpögött bele, ahogy ő mondta, egy köcsögből a vér – rámondtam erre, hogy igen, nem vagyunk irigyek. De ha mégis, akkor mire vagy te irigy, kérdezte ez a Lenke. Én a zsenikre vagyok irigy, mondtam neki, semmi másra. Mozartra vagyok irigy. Közepes tehetségre nem vagyok irigy, utazásra, pénzre, nőre, ilyesmire abszolút nem, arra sem vagyok irigy, hogy valakinek Rolls-Royce-a van, nem kell nekem Rolls-Royce. Mozartra irigy vagyok, igen. Vagy Weöres Sándorra. Arra irigy vagyok, akinek ilyen megmagyarázhatatlan tehetsége van, olyan tehetsége, ami emberi aggyal nem követhető, és azt sem tudom követni, hogy emberi agy hogy képes ezt létrehozni. Schubertre. Szóval ezekre vagyok irigy. Erre bólogattak, hogy igen, igen. Egyébként ez nem bon mot volt, tényleg így gondolom. Mondjuk, nem a szerénységemre vall ez az irigység, de alacsonyabbra, kisebb dolgokra nem érdemes irigynek lenni, hogy úgy mondjam. Egy Ladára legyen irigy? Egy ilyen pity, proli dologra? Hát nem. Azután Ádámhoz fordult, aki hallgatott egész idő alatt, hogy na és te, te mire vagy irigy? És akkor Ádám elgondolkozott, illetve nem is gondolkozott el, hanem rögtön rávágta, mint aki addig is ezen törte a fejét, hogy én mindenkire irigy vagyok, aki már

nem él. Ez nekem egy nagy knock-out az egész életemre. Nekem ez egy alapügy. Úgyhogy, hát ennyit erről.

Szakmailag, fordítóként mennyire voltatok szoros munkakapcsolatban Ádámmal?

Ő nem mutatott nekem soha szöveget, úgy értem, kéziratot, hogy nézzem meg. Én inkább mutattam neki. Emlékszem, egyszer '68-ban, amikor hazajöttem Párizsból, írtam egy naplószerű mit tudom én, mit az ottani cirkuszról. És abban szerepelt, hogy a Sorbonne falára a forradalom alatt föl volt festve franciául, hogy tilos tiltani. Ádám erre azt mondta, öcsi, nem tudsz te fordítani. Persze, mondtam, de mért nem? Mert ezt nem így kell fordítani. Hát hogy kell? Úgy kell, hogy „tilos a tilos”. Ez magyarul így van. És igaza volt. Még ki tudtam javítani, megjelent az *Élet és Irodalomban*. Én néha mondtam olyat neki, hogy elolvastam egy fordítását, és ezt vagy azt jónak vagy rossznak tartottam. Általában jónak tartottam egyébként, mert nagyon jól fordított, és borzasztó széles volt a skálája. Egyszer arról beszélünk, hogy Ádám nem tud olyan szépen magyarul, mint Gyergyai, aki nagyszerű fordító volt és mindnyájunknak a mestere. Szóval nem tud olyan költői dolgokat, de nála azért nagyon megkülönböztethető, hogy az Mérimée vagy Balzac, akik egy korszakban éltek, de egész más-hogy írtak. Gyergyai fordított egy vagy két Mérimée-t, például a *La double méprise*-t, ami egy hosszú novella, majdnem kisregény, és úgy jelent meg a Mérimée-összes, hogy fordította Gyergyai Albert és Réz Ádám, ami hát nagy kitüntetés az embernek. Én most nagyon boldog voltam, amikor Voltaire *Filozófiai ábécéje* úgy jelent meg, hogy fordította Gyergyai Albert és Réz Pál. Ez

nekem Ádámra is visszament, hogy ez egy ilyen hármas zárás. Na, elég az hozzá, akkor arról beszéltünk, hogy Gyergyai szebb magyar nyelvre fordította ezt a *Kettős félreértést*, mint Ádám a *Carment* vagy a *Colombát*, vagy nem tudom én melyik novellát, a *Mateo Falconét*, de nagyon a saját nyelvére fordította. Ő olyan erős stilisztá volt, egy olyan erős költő volt – ahogy Babits írta róla, egy gyöngéd stilisztá –, hogy akárkit fordított, a fordításai mindig kicsit egyformák voltak. Nagyon szép volt magyarul, nagyon emelkedett volt, gyönyörű volt, hát istenien tudott persze franciául, de valahogy nem lehetett igazán megkülönböztetni, hogy ez most Proust vagy Mérimée, holott a kettőnek nagyon más a stílusa. Szóval Ádámnak rendkívül széles volt a skálája, tehát ő fordított *Tamás bátya kunyhóját* és fordított Coopert, *Az utolsó mohikánt*, most csak a jó könyveket mondom. És fordított *Švejk*et és Jane Austent és modern regényeket és Bernard Shaw-t és nem tudom, mit, és mindig tudott hangot váltani ahhoz az íróhoz. Ezt egyszer szerencsére elmondtam neki, és örülök, hogy elmondtam, hogy ez a készsége megvan. Ő se nagyon beszélt az én fordításaimról. Az volt az érzésem, hogy egy kicsit csodálkozott rajta, hogy én egyáltalán labdába rúgok. Szóval ez a mondat, hogy én nem is gondoltam volna, hogy te ilyen rendes fiú vagy, ez tulajdonképp nem csak erre állt, hanem az egész figurámra. Én nem is gondoltam volna, hogy te le tudsz fordítani egy könyvet, vagy tudsz egy nyelvet. Annyira megutált gyerekkoromban, hogy minden teljesítményemet kis csodálkozással nyugtázta, de nyugtázta, azt meg kell adni. Csodálkozott, hogy megházasodom, meg gyerekeim születnek, hogy ez milyen furcsa. Valami ilyesmi lehetett talán benne. Erre nem is gondoltam, látod, mire jó egy ilyen rádióbeszélgetés,

ezt eddig így nem is gondoltam végig. Megfogalmazni mindenképp most fogalmazom meg először, hogy valami ilyesmi lehetett benne. De aztán elismerte a teljesítményt, hogy úgy mondjam, hogy hát, igen, ezt vagy azt lefordítottam, nem is rosszul.

Leveleket váltottatok?

Igen, mikor Prágában volt, azok megvannak. Akkor sokat írt. Van egy nagyon érdekes levél, azt írja benne, hogy két nőbe vagyok párhuzamosan szerelmes. Ez az első válása után volt, '53–'54 körül. Hosszú levél a Hotel Esplanade gyönyörű levélpapírján. Az egyik nő, írta, egy nagyon beteg nő, és gyönyörű, és azt szeretem jobban, de tudtam, hogy ha elveszem feleségül, akkor egész életemben ágyban fog feküdni, ennek a kapcsolatnak a rabszolgája leszek, dolgoznom kell rá és minden. Na most, megkértem a kezét, de nem jött hozzám. És úgy jártam, mintha a Simó Jutka könyvüzletének, annak a Váci utcai antikváriumnak a kirakatában megláttam volna egy Gutenberg-bibliát, megkérdeztem volna, hogy mennyibe kerül, és megmondták volna. Én akkor persze hogy elrohanok, összeszedem a pénzt, eladósodom, az életem végéig kell a kölcsönt fizetnem, de hát nem lehetek meg a Gutenberg-biblia nélkül. Na, visszarohanok a pénzzel, hogy megvegyem, és közlik, hogy eladták. És akkor kétségbe vagyok esve, de egy szersmind óriási megkönnyebbülés is, hogy nem kell az életem végéig rabszolgaként dolgozni ezért. Na hát, nem kell tovább magyarázzam a dolgot, visszaadom a pénzt, viszont nincs Gutenberg-biblia. Persze megvan ez a levél... Voltaképpen nem sokat tudok az érzelmi életéről. Ilyesmiről soha nem beszéltünk egymással.

És ő sem tudott a tiédről?

Nekem nem volt érzelmi életem. Elvettem a feleségemet, és kész.

Illetve ez volt az érzelmi életem.

Hát, ezt tudta. És azt hiszem, hogy ezért a nyugodt kapcsolatért talán irigyelt is. Valószínűleg az ő sokkal ziláltabb és persze színesebb, sokkal romantikusabb és hepehupásabb, kalandosabb életében mégis lehetett irántam egyfajta tisztelet, irigység, mit tudom én, mi. De erről soha nem beszélt. Soha az életben. A tisztelet inkább Klári iránt, az irigységet talán irántam érezte. Déry mondta egyszer, azért, hogy az ember kibeszeret bele, azért nem felelős. De hogy kivel él le egy életet, azért felelős. És ez nagyon jó mondás. Például velem előfordulhatott volna, hogy a mit tudom én, kibeszeretek bele, és az esetleg hozzám is jön feleségül, isten ments...

...mondjuk, egy nagyasszony típusba szeretsz bele, aki egyfolytában űz, ösztökél téged, és éjjel-nappal szalont akar tartani...

...Vagy pénz kell neki.

...Vagy pénz és a szalon együtt.

Vagy Aczélnál kell vacsorázni. Vagy manapság, mit tudom én, kinél kell vacsorázni. Azt hiszem, hogy én ezt nem csináltam volna akkor se. Egy idő múlva bemondtam volna az unalmast, mert nem szeretek én Aczélnál

vacsorázni, nem erkölcsi okokból, hanem unom. Van ennél jobb feladat, teendő is az életben, de ez mindenképpen konfliktust okozott volna, miközben már gyerekek vannak és így tovább. Hát, ebben iszonyú szerencsém volt. Huszonkét éves voltam, mikor egy őszi napon a Kormos Pista barátomtól frissen elvált Pallos Klára megkérdezte, hogy nem volna-e kedvem nála vacsorázni ma. Én fölmentem hozzá és ott maradtam harmincvalahány évig. A megelőző két évben tizenöt nőnek kértem meg a kezét – akkor mindenáron meg akartam házasodni. És hát a Jóisten megkímélt, egyik sem jött hozzám. Elképesztő szerencsém volt. A házasságom, vagy nem tudom, minek nevezzem, a kapcsolatunk, hát az az életem. Mindent megoldott, meg voltam váltva, kérlek szépen, át voltam víve a folyó másik oldalára, én meg átvittem őt, mint a Szent Kristóf a kis Jézust. Ez evidens volt. Nemi azt mondom, hogy harminckét év alatt nem voltak konfliktusaink, vagy nem néztem meg egy másik nőt a villamoson, vagy Klári egy másik férfit, mert hát ilyen nincs, mert hát paráznák vagyunk, és a test gyenge, csak a lélek erős, ha erős, de ez a boldogság volt. Nem vitás a számomra, hogy a legnagyobb ügy, ami velem történt az életemben, az ez. És nem hasonlítható súlyában az égvilágon semmihez. Ez egy Rómeó és Júlia-szerelem volt, kérlek tisztelettel. Csak hát máshogy zajlott le. Ötvennégy éves voltam, amikor ő minden előkészület és figyelmeztetés nélkül három nap alatt meghalt infarktuszban. Akkor fizettem és azóta fizetek ilyen drágán ezért a nagy szerencséért. És hát lehet azon okoskodni, hogy ez jó üzlet-e vagy rossz. Azt hiszem, hogy jó. Az nyilvánvaló számomra, hogy ilyen kiváló embert én nem ismertem többet, hogy nálam sokkal kiválóbb ember volt, hogy

a legjobb dolog a világon az a nő. Volt vele egy megálapodásunk, meg is találtam a halála után a szekrényében az injekciós tűt, hogy ha megtudja, hogy valami súlyos betegségem van, akkor megöl, és aztán megöli magát is. És ő meg is tette volna, ő nem volt gyáva. Én bizonyos szempontból gyáva vagyok. Nem mindig, a gettóban például nagyon bátor voltam, de van, amikor gyáva vagyok.

Beszéljünk a halálhoz való viszonyodról. Mennyit és hogyan változott életed során?

Ez egy rendhagyó viszony. Ugye azt szokták mondani, hogy a legtöbbet fiataloknál gondol az ember a halálra. Kamaszok gondolnak öngyilkosságra. Én nem gondoltam a halálra. A gettóban eszembe nem jutott, hogy engem meg fognak ölni. Halhatatlannak képzeltem magam. Nem akartam soha – mármint akkor – öngyilkos lenni, föl sem merült bennem. Elég evidens volt, hogy ha betesznek egy vagonba és elvisznek Auschwitzba, akkor a gyerekparalízises lábammal Mengele rögtön balra küld, vagy nem tudom, jobbra, amerre küldték azokat, akiket a gázba küldenek. Ez nem érdekelt, nem hittem el, hogy ilyen megtörténhet velem. Emlékszem, Juhász egyszer behozta egy versét, hogy repülnek a temetők vagy úsznak a temetők. Az ötvenes évek közepén írhatta, hogy a temetők, tán éppen Bián, fölemelkednek és úsznak az ég alatt. És mutatta, Vas is ott volt meg talán Ottlik, én meg valamit mondtam, hogy hát miért folyton a halálról írsz? Meg vagy örülve, mit jössz folyton a halállal? És én nem szeretem ezeket a dolgokat. Erre Vas megszólalt: akkor a világirodalom háromnegyedét nem szereted meg nem érted, hogyha a

halálverseket nem szereted. Elhallgattam. De így volt, hogy ez engem akkor nem érdekelt. Ehhez nekem az kellett, hogy körülöttem meghaljanak azok, akiket szerettem. És végig is csináljak egy-két haldoklást.

Mások halálában mindig megélted a magadét?

Meg, meg. A közeli halálokban – elég sok volt ebben a húsz évben, ugye. Azokban megéltam. Sőt, most már azt is mondhatom, hogy mások halálában már azoknak a halálát is megélem, akik meghaltak. Amikor Vas Pista meghalt, ő volt az utolsó nagy halottam, egy éve, akkor még azt is megéltam, hogy meghalt valaki, aki jól ismerte Klárit. Azt, hogy megint egy emberrel kevesebb, akivel Kláriról beszélni lehet. Majdnem ez volt az első gondolatom. Tehát van egy ilyen dolog is, hogyha meghal valaki, akkor megint valakivel nem lehet beszélni arról, ami történt, ami volt. Ilyen élményeid neked még hál' istennek nem lehetnek, de ezt nem nagyon lehet megspórolni, ha az ember olyan sokáig él. Egyébként ez is furcsa, hogy nekem eszembe nem jutott, hogy Klári előbb halhat meg, mint én. Soha. Annyira evidens volt a számomra, szent meggyőződésemm volt, hogy én fogok meghalni előbb, noha két évvel fiatalabb vagyok nála. Most úgy vagyok ezzel, hogy bár nem vagyok hívő, a haláltól abszolút nem félek. Mármint attól, hogy én meghalok. A meghalás folyamatától félek, tehát a betegségtől, a fájdalomtól. De ha most valaki idejönne, és azt mondaná, hogy holnap reggel nem fogsz felébredni, akkor azt mondanám, hogy jó, el van intézve. Ez őszintén nem zavarna. Attól, hogy bevisznek egy kórházba és vagdosnak és fáj, és nincs mellettem egy nő, ugye, mert ez a külön pokla ennek, ettől nagyon félek. De magától

attól, hogy lezuhan velem a repülőgép, amikor a jövő hónapban Oxfordba megyek, hát nagyszerű. Bár lezuhanna! Abszolút aláírom, és benne vagyok. Nem megyek el teli poggyással, ilyen dolgok nincsenek, nem sajnálom, amit nem csináltam meg, nem érzem úgy, hogy feladatom van itthon, hogy a gyerekeim – hát ők már nagyok, már a legkisebb fiam is harminchat éves, szóval eszembe nem jut ilyesmi. Így vagyok vele.

Apádról beszélgetésünk elején bőven volt szó, aztán sokáig szóba se került. Ő az első nagy halottad. A hatvanas évek elején betegedett meg...

Igen, '60 körül kezdett el vért köpni, és akkor kiderült, hogy rákja van, tüdőrákja. Neki nem mondták meg, csak nekem és Ádámnak, mi pedig megmondtuk anyámnak. Én mondtam meg. És abban az utolsó évben nagyon sokat voltunk együtt. Egy évig volt beteg körülbelül. Akkor teljesen rendbe jöttünk egymással, én is elég rendesen viselkedtem, ő meg egyre elesettebb volt. Nagyon megszerettem és megsajnáltam, nagyon nehezen halt meg. Nagyon ragaszkodott az élethez. Néhány évet élt csak a XIX. században, de jellegzetesen XIX. századi ember volt. Tehát hitt a fejlődésben, a haladásban, ugye a XIX. század mégiscsak a szcientizmus kora volt, amikor azt hitték, hogy mindent meg lehet oldani. Tehát Freud százada, Marx százada, Darwin százada, a betegségeket meg lehet majd gyógyítani: Pasteur százada. Apám ebben nőtt föl, hogy az ésszel – ez még a felvilágosodásból jött –, a tudománnyal mindent meg lehet oldani. Mi már ezt kevésbé hittük, kivéve ifjú örültségeinket. Ilyen módon az önmagunkhoz és a világhoz való egész viszonyunk alapvetően más volt,

mint apámé. Mármint az enyém, mint az apámé. Ezért is volt neki sokkal nehezebb meghalni, mint amilyen, remélem, nekem lesz, vagy amilyen Ádámnak volt. Mert Ádám könnyen halt meg. Szóval ez egy előny is. Apámnak nagyon fontos volt az élet. Szánalmasan és gyönyörűen fontos volt. Már alig tudott menni, álltam mögötte a fürdőszobában és fogtam, karoltam át hátulról, de mindennap kiment és megborotválkozott. Ez nekem rettenetes esztendő volt. Ugye most magamról beszélek, hát neki még rettenetesebb volt. És ezt végigcsináltam, jóformán napról napra. Mindennap eljöttem ide is, aztán kórházban volt az utolsó hónapban, vele voltam ott is, ott voltam a halálánál is. Az volt az első ilyen folyamat, amit végigkísértem. És akkor felmerült, hogy mi legyen, hogy legyen utána, mi legyen az anyámmal, aki imádta, gondolom, az egyetlen férfi volt az életében, ideális házasság volt, gondolom, legalábbis anyám számára. Ő nem tudott egyedül meglenni, és azt kérte, hogy költözzünk ide. Én nagyon nem örültem ennek, Klári se. Próbáltam mondani, hogy három nemzedék hogy lesz meg egymás mellett, meg hogy a gyerekeimnek se lesz így jó, de anyám ezt kívánta. Nem lehetett azt mondani, hogy nem. És akkor ideköltöztünk, eljöttünk a Báthory utcából. Emlékszem, az utolsó nap azt mondta Klári, hogy itt voltunk boldogok. És ezt nagyon múlt időben mondta. Nagyon nem szeretett ide átjönni. De nem volt mit tenni, nem tehettem mást. Azután az anyám rendkívül korrekt volt. Nagyon rendesen viselkedett, de hát mégis okozott problémákat ez a három stílus, három nemzedék, három nem tudom én, mi.

Meg talán benned is okozott, hiszen ez életformaváltás volt, életmódváltás. Végül is a Báthory utca

egy társbérlet volt, ez pedig egy tágas, Dunára néző polgári lakás.

Igen; visszakerültem az apám életformájába vagy a gyerekkorom életformájába. Kiderült, hogy ez egy kör, ami bezárult. Aminek egyszerre örültem és egyszerre nem. Anyám egyébként túlélte Klárit egy évvel. Az döbbenetes volt, amikor Klári meghalt, és meg kellett neki mondjam. Akkor nyolcvanöt éves volt, és nagyon szerette Klárit, Klári őt kevésbé, az az igazság. Amikor mondtam neki, hogy meghalt Klári, elkezdett kiabálni, hogy miért nem én, miért nem én? Az egy elég drámai jelenet volt. Aztán egy év, másfél év múlva ő is meghalt. Az az utolsó másfél év, amikor ketten éltünk itt, vagyis hát Klári nem volt itt, az nagyon nehéz volt, mert én borzalmas állapotban voltam, eléggé ingerült és ideges voltam. Nagyon ittam, nagyon öngyilkos akartam lenni. Azt a periódust úgy tudtam kibírni, hogy vodkáztam itthon egyedül. Minden este egy üveg vodka. Az volt, hogy beleestem a megvetett ágyba, úgyhogy egy idő után megvetettem előre az ágyat és úgy kezdtem el inni, hogy ha beleesek, meg legyen vetve. Aztán egyik napról a másikra abbahagytam. Van egy nő, ismered tán, ezért nem mondom a nevét, egyszer-kétszer Klári halála után találkoztunk, de nem volt köztünk semmi, és egy idő után kaptam tőle egy levelet, hogy maga nem erre született, ez rosszul áll magának. A családjában nem volt ilyen, rémes, amit csinál, mit szólna ehhez Klári, hagyja ezt abba, viselkedjen férfiként! Szép levél volt, megvan. Elgondolkoztam, hogy tényleg, mit szólna ehhez Klári? Az öngyilkosságot elfogadná, de ezt nem. És akkor abbahagytam. De van lelkiismeret-furdalásom azért az egy-két évert, mert néhányszor

nagyon rondán viselkedtem anyámmal. Nem volt bennem türelem meg alázat anyámmal szemben. Még az is lehet, ha nagyon freudista akarok lenni, hogy egyetértettem ezzel a fölkiabálásával, hogy mért nem ő. Volt egy ilyen akkor bennem, minden öreget utáltam, aki túlélte Klárit, hát micsoda abszurdum az, hogy ő meghalt ötvenhat éves korában, és nyolcvanéves emberek élnek. És még az sem lehetetlen, hogy ebbe anyámat is beletudtam. De hát ez már mélylélektan, kérlek, igaz, ettől azt az egy-két évet csinálhattam volna jobban is. Azt szoktam a magam cinikus modorában a fiamnak mondani, hogy te, nekem nagy lelkiismeret-furdalásom van anyámmal szemben, nem akarom, hogy neked is az legyen velem szemben, úgyhogy menj le, vedd meg a vaját, és mit tudom én, vásárolj be, mert különben majd a végén lelkiismeret-furdalásod lesz.

Hogy érzed? Azt a családmintát, amit láttál, és így-úgy örököltél – valamilyen formában, valamennyire mindenki ezt örökíti át –, mennyire sikerült átörökítened a te családodra?

Félek, hogy túlságosan is. Mármint ha ezt a pater familias dolgot kérded – aminek vannak előnyei is természetesen. Apám nagyon szuverén egyéniség volt, én is túlságosan az vagyok, azt hiszem. Szóval, ráfeküdtem a gyerekeimre. És azok nem lázadtak úgy föl ellenem, mint ahogy én fölláztam apám ellen. Ennek furcsa módon az a hátránya az öregedő szülő számára, ha egy ilyen „erős családfő”, hogy rettentő nehezen hiszik el a gyerekek, hogy az ember öregszik és gyenge, és segítségre van már szüksége. Érted? Megmarad a fejükben ez a nagy, erős pater familias. Főleg

a lányokban. És hiába kezd el az ember nyafogni, hiába mondja, hogy ezt kéne, meg azt kéne, meg nem tudom, micsoda – nem hajlandók elhinni. Föl nem merül bennük, hogy nekik kellene már engem segíteni, és teljesen természetesnek veszik, hogy még mindig ugyanúgy segítsen én őket, mint annak idején. Ezt most nem az anyagi dolgokra értem elsősorban. Hanem egyáltalán. Tehát nem képesek felfogni, hogy az erőviszonyok köztünk megváltoztak.

Talán igaz ez egy külsőbb körre is. Van a picit cinikus, de mindenképpen nagyon éles nyelvű kritikus, lektor, irodalomtörténész, műfordító, akitől ezeken az éjszakákon egyre többször hallom, hogy már ezt sem írom meg, már azt sem írom meg, ezt se csinálom meg, azt se csinálom meg. És nem hiszem el. Vagy nagyon nehezen hiszem el, hogy hatvankét évesen ennyire föladtál volna egy csomó dolgot és tervet.

A szentek életét olvasgatom mostanában, a Voragine-féle *Arany legendát*, és abban van egy történet Gonzaga Szent Alajosról, aki fiatalkorában valami labdajátékot játszott, akkor még nem volt szent. És valaki arra jött, és azt kérdezte tőle, mi történne, ha azt mondanák neked, hogy egy negyedóra múlva meghalsz. És akkor a majdani Gonzaga Szent Alajos úgy felelt, hogy hát akkor tovább labdáznék. Na, most én nem vagyok szent, sok minden vagyok, de szent nem, mégis, körülbelül ezt gondolom. Hogy ameddig vagyok, addig csinálom, mert különben rettenetesen unnam magam. Nem azért csinálom a *Holmit*, hogy a magyar irodalmat ezzel szolgáljam, ez nem igaz. Azért csinálom,

mert valamit kell csinálni. Különben halálosan unalmas az élet. Így is az, de akkor pláne halálosan unalmas volna. És addig, amíg van, addig csinálom. Tehát ez is igaz, az is igaz. Megfér, furcsa módon megfér egy mással az, hogy én bármikor felállok a székről. Ez is Voltaire. Voltaire azt mondja, hogy a munka három dologra jó, az egyik, hogy az idő eltöltésére, a másik, hogy távol tartsa az embertől az unalmat, a harmadik pedig, hogy megéljen. A munka sajnos nagyon fontos. Hát, jó volna, ha nem volna fontos, de fontos.

Na de mégis, mi tart vissza attól, hogy hosszú távra tervezz?

Minek? Szóval mit tervezzek én hosszú távra? Hogy itt hagyok egy életművet, és akkor emlékezni fognak rám? Szóval, az a fajta dolog, ami olyan sok írónál megvan, hogy hagyok itt egy életművet, ami „aere perennius”, „ércnél maradandóbb” vagy, ahogy Kosztolányink fordította: „ércnél maradóbb”, az engem nem érdekel. Egyrészt valószínűleg nem tudok olyan életművet létrehozni, ami ércnél maradandóbb, nagyon kevesen tudnak, valljuk be. Sokan hiszik, hogy tudnak, de hát a kutyaülét tudnak. Másrészt meg: és akkor mi van? Nagyon régóta nincs bennem vágy, hogy ércnél maradandóbbat hozzak létre, beépültem a világba valahogy, mások műveibe, amik esetleg ércnél maradóbbak, bár szerintem még a nagy művek sem azok. Meg van három gyerekem, öt unokám, valahogy ebben megyek tovább, talán.

Talán őszintébb és alázatosabb volna úgy fogalmazni, hogy fércnél maradandóbb.

Igen, ez jó, ez még sose jutott eszembe. Mert azért elég komikus azt hinni, hogy a Széchényi Könyvtárban három katalóguscédula vagy tizenhárom katalóguscédula azt jelenti, hogy ércnél maradóbb.

Szépíróként is ezt gondolnád?

Nem tudom. Nem voltam szépíró. Most veled toltam ki, hogy ezt mondtam neked? Most az a baj?

Egyáltalán nem.

Hogy elgondolkozol rajta, hogy te ércnél maradóbb vagy-e? Ez ebben az undok?

Nem. Szívesen kontráznék, de most nem tudok erre mit mondani. Én is azt hiszem, hogy tán így kéne gondolni, ha az ember hatvan fölött van, de hogy így fogom-e gondolni, azt nem tudom.

Hát, ez van. Mind a kettő igaz, egyrészt igaz az, hogy nem érdekelne, ha ezt az egészet holnap befejezném, valóban nem, másrészt pedig, ameddig munkaképes vagyok, megpróbálom a magam módján jól csinálni. Szóval, ha egy fiatal novellista a Miguel nevet, ahogy tegnap történt, két l-lel írta a novellájában, miközben a levonatban egy l-lel van, akkor éjjel tizenegykor felhívom, és megkérdezem tőle, hogy ő javította-e ki egy l-re, vagy pedig állítsam vissza az eredetit. Tehát minden hülyeséget, addig, ameddig létezem, tökéletes erőbedobással csinállok. Miközben tudom, hogy nincs semmi értelme. Szóval profi vagyok, hogy úgy mondjam. Ez most dicsekvésnek tűnik, de tényleg így van.

És rettenetesen idegesítene, ha nem profi módon csinálnám. Megőrülök, ha elnéztem valamit, ha megjelenik a *Holminak* egy száma és van benne egy hiba. Elég ritkán van.

De mihez képest nincs értelme? Mi lenne az az értelem, ami szerinted nincsen?

Ha én volnék Mozart, vagy én volnék Arany János, vagy én volnék Van Gogh. Gögös vagyok, kérlek tisztelettel, gögös vagyok, érted? Szokolay Sándor nem akarok lenni. Hát nagy ügy az? Hát most mit érdekel az engem!

Na de mi más az értelme, mint a munka maga?

Hát, igen, a küzdés célja a küzdés maga. Az egy nagyon jó sor.

38. Szűcs Jenő

10.

BARÁTOM VOLT, TEHÁT NEM ISMERTEM

Nem tudom, hányadik este ülünk már itt Réz Pál lakásán. Ki sem lehetne számolni, hogy hányszor, hányféle módon került elő a barátság. Most talán az egyik legfontosabb, legnagyobb barátságodról kérdeznék, Szűcs Jenőről.

Történetesen pontosan emlékszem arra, hogy mikor találkoztunk először. A felvételi napján, 1948. július 25-én, ami azért is emlékezetes nekem, mert a tizennyolcadik születésnapom volt. Aznap kezdődött tehát az Eötvös Collegiumban az egyhetes fölvételi, amit úgy hívtak akkor, hogy fejkopogtatás. A gólya volt az elsőéves, a gólyatojások pedig, ugye, mi voltunk. Hát ez egy kicsit képzavar, hogy a gólyatojások fejkopogtatása, de így hívták. És ott a folyosón találkoztam először Szűcs Jenővel. Magas, csontos, sovány, szemüveges fiú volt, Debrecenből érkezett, ő is felvételizett, de ő már két évet végzett magyar-angol szakon. Aztán változtatott, és átjött történésznek. Probléma nélkül vették föl, mert olyan hihetetlenül sokat tudott. Elég gyorsan összebarátkoztunk. Ő szemérmes és tartózkodó ember volt, én nem. Én extrovertált voltam, és még közel volt a háború, meg a gettó, meg az internálótábor, és ezeket mondtam ott neki, folyton kibeszéltem

magamból ilyen módon. Nagyon jóban lettünk, és aztán végig párhuzamosan futott az életünk. Két vagy három évig együtt laktunk különböző albérletekben, végiglaktuk egész Pestet. Majdnem minden kerületben laktunk hosszabb-rövidebb ideig – főúri helyeken is, például egy Rakovszky Ivánné nevű bárónőnél a Várban, és laktunk rémes albérletekben is. Laktunk egy helyen, ahol nagyon szép főbérlelőnk volt. Én akkor olvastam a Flaubert-t, az *Érzelmeik iskoláját*, és hát szerelmesek voltunk ebbe a főbérlelőbe, el is neveztük Madame Arnoux-nak. És csak így emlegettük egymás között, előtte is, és ő nem tudta, hogy róla van szó. Elég sokat marhaskodtunk. Szűcs nagyon fiatalon bebizonyította, hogy milyen páratlan történetes tehetség. Huszonnégy vagy huszonöt éves volt, mikor az első könyve megjelent, ami történeteseknél abszolút párját ritkítja. Költőnél nem olyan nagy szó, hogy huszonöt éves korában már nagyszerű dolgokat ír, de egy történetesnél! Ezt ő a céhekről írta, máig alapkönyv. Rendkívül aggályosan dolgozott. Milliárd cédulája volt. Ezen rengeteget röhögtünk. Különböző színű és alakú cédulákra írt, és ő tudta csak, hogy az mit jelent, hogy milyen színű vagy alakú. Ezeket nagy dobozokban tárolta, úgyhogy gyötrelmem volt költözni albérletről albérletre. Nekem a nyolcvankötetes Voltaire-em már akkor megvolt, úgyhogy én ezt cipeltem, ő pedig a céduláit. Én nem voltam soha cédulázó alkat. És hát párhuzamosan ment az, ahogy politikai dolgokról gondolkoztunk. Nagyon ritkán voltunk távol egymástól ebben az időben, hatalmas barátság volt. Én előbb házasodtam meg, mint ő, vagyis előbb költöztünk össze Klárral, '52 őszén. Akkor bizonyos értelemben véve lazult a kapcsolat, mert hát kevesebb időnk volt egymásra. Ez mindig így van,

de azért legalább egyszer egy hónapban találkoztunk, gyakran kéthetenként. Többnyire ő jött föl hozzám, ő még akkor is albérletekben lakott, nekem meg már volt egy társbérletem, az civilizáltabb dolog volt. Három gyerekkel laktunk akkor a Báthory utcai társbérletben. Feljött és beszélgettünk, aztán Klári, aki korán kelt, mert röntgenasszisztens volt, és korán be kellett mennie a kórházba, lefeküdt, mi pedig négyig-ötig beszélgettünk. És akkor mindenről szó esett. Volt egy rítusa a beszélgetéseinknek, amit ő dolgozott ki, témakörök szerint – ezen röhögtünk, hogy ilyen formálisak vagyunk. Témakörök, tehát munka, politika, pénz, család. Ezeket végigbeszéltük. Aztán persze föloldódtak a körök. És hát egymáson mértük le egymást, és kontrolláltuk a gondolatainkat. Hihetetlenül fontos volt ez. A családomon, tehát Klárin és Ádámon kívül, nekem két ember véleménye volt fontos mindig arról, hogy amit csinálok, az oké-e. Szűcsé és Vas Pistáé. Ez most rettentő nagyképpően fog hangzani, de nem nagyképpőség, hanem fájdalom, ha azt mondom, most már alig érdekel valakinek is a véleménye, hogy mit mond arról, amit csinálok. Ezt abszolút nem dicsekvésből vagy önteltségből mondom, hanem nagyon keserűen és rosszkedvűen. Ez nem azt jelenti, hogy ha a *Holminak* megjelenik egy száma, akkor nem érdekel, hogy jónak tartják-e vagy rossznak, de úgy igazán mélyen, az életgyónás szintjén alig érdekel valakié is. Egy-két emberé még, de talán ezeké se azzal az intenzitással.

Miért mondd ezt ilyen keserűen, hogy nem érdekel senkinek a véleménye? Hisz nem azt mondd, hogy nem fontos, hanem csupán azt, hogy nem érdekel. Szerintem hatvanéves kor táján,

ha valaki, úgymond, már „megvan”, akkor ez így természetes.

Csak hogy nem attól van. Nem attól van, hogy én megvolnék. Nem vagyok meg, abszolút bizonytalan vagyok gyakran. Ugye itt van ez az örült politikai változás. Hát az ember csak kapkodja a fejét. Rettentő jó volna emberekkel megbeszélni, hogy jól látom ezt én? Vagy hát nem ilyen primitíven, hanem csak úgy elmondani, hogy nekem erről vagy arról mi a véleményem. Jó, persze hogy vannak közeli barátaim, mint Domokos Mátyás vagy Kucsman Árpád, a vegyészprofesszor, akikkel meg lehet ilyesmit beszélni, és nagyjából egyet is ért az ember, és vannak mások is. Nem attól van ez, hanem az ördög tudja, mitől, tán nincs annyi közös múltbeli emlék. Persze van ezekkel az urakkal is bőven, de ez a nagyon párhuzamos politikai gondolkodásmódunk Szűcs-csel, ez más. Hogy mást ne mondjak, Domokos Matyi és Kucsman nem voltak soha kommunisták, Szűcs meg én voltunk. Tehát ez ad egy bizonyos fokú rokonságot, ahogy az ettől való közös eltávolodás is. Úgyhogy erről van szó. Még egy dolog, amit nagyon fontos elmondani Szűcsről. Ő az az alkat volt, aki aránylag keveset publikált az életében. Viszont minden írása óriási hangsúlyt és visszhangot kapott. Persze azok a legnagyobbak, amelyeknek politikai indikációi is voltak, mint a *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, amit eredetileg a *Bibó emlékkönyvbe* írt. Annak az volt a külön humora ugye, hogy egy szamizdatba írta, aztán lényegében erre kapta a Kossuth-díját, amikor megjelent normálisan is. Monoron is együtt voltunk. Mindenütt mi voltunk a gyávák ezekben az illegális dolgokban. Tehát voltak a radikálisabb fiatalok, a Kenedi János, aztán Kis János,

Bence György, és mi voltunk a tartózkodóbb, óvatosabb emberek, mi ketten. És ebben is nagyjából egyformán ment a gondolkozásmódunk. Tehát mindig úgy gondoltuk, egyrészt óvatosságból, hogy nem akarunk kikerülni az első nyilvánosságból, tehát nem akarunk olyan akciókat csinálni, amelyekkel nagyon lefeketédünk, ahogy régen mondták. Ez Szűcsnek még fontosabb volt talán, mert hiszen amit ő csinált, az fontosabb volt, mint amit én írtam, és ő ezt tudta is. Másrészt pedig úgy gondoltuk, hogy több embert kéne összefogni. És hogyha nagyon radikálisak ezek a megnyilatkozások, akkor egy csomó embert eljlesztünk vele. Tehát például a *Bibó emlékkönyv*nél, egy ilyen népfrontpolitikát akartunk – persze ironikusan mondom a szót –, hogy minél több ember, tehát Illyéstől, mondjuk, Petrig részt tudjon venni egy ilyen emlékkönyvben, és ne legyen olyan eszméletlen radikális vagy véresszájú az a könyv. De ezt csak úgy mellékesen mondom. Kosztolányinak van a legenda szerint egy olyan gyászbeszéde, nem is tudjuk, kiről, ami soha nem jelent meg nyomtatásban. Ezt úgy kezdte volna, hogy: „Barátom volt, tehát nem ismertem.” Igazi kosztolányis mondat. Amikor Szűcs négy éve meghalt, akkor ez jutott eszembe, hogy mennyire nem ismertem a sok száz vagy ezer óra ellenére, amit együtt töltöttünk, mennyire nem tudtam, mi lakik benne, hogy, patetikusan szólva, micsoda démonok. És hát, ezt kicsit szégyenkezve éreztem, amikor megtudtam a halálhírét. Ő rettentő fontos volt az életben. Végig magázódtunk, ami a kollégiumi szokásokból eredt, ahol ugyancsak mindenki mindenkit magázott. Ez társaságban rettentő komikus volt, modoros hülyeség volt, de ezeknek a modorosságoknak van valami pozitív szerepe is, valami megkülönböztetett ott

bennünket a civilektől, a nem kollégistáktól. Nagyon sokat gondolok rá, tényleg nincs hét, hogy ne jutna eszembe, hogy de jó volna ezt neki most elmondani, de jó volna föl hívni és megkérdezni, hogy mit szól ehhez vagy ahhoz, vagy amahoz. Volt a kollégiumban még egy dolog, amit mindenki utált bennünk, feltehetően joggal, egy ilyen intellektuális gög. Nagyképűség, ha úgy akarod. A kiválóak, az elit nagyképűsége. Szűcsben is bőven volt ebből az intellektuális gögből, bennem is van. Viszont benne – hogy most magamról ne beszéljek, mert ezt nem is tudom, hogy van – volt egy nagy intellektuális tisztesség is. Tehát ő mondott valamit nagy magabiztossággal és nagyon okosan, hihetetlen, elképesztő, káprázatos tárgyi tudással. Ha azután valaki ellene mondott valamit, azt ő nem fogadta el elsőre. De nem volt eset, hogy azért ne gondolkozzon el rajta később, akár szakmai kérdésről volt szó, akár politikairól, akár életkérdésről. Valahogy ez a gög és ez a tisztesség – intellektuális gög és intellektuális tisztesség – egymást moderálta, egymást ellensúlyozta. És olyan arányban volt meg benne, hogy a gög hitelesítette a tisztességet és viszont, a tisztesség elfogadhatóvá tette a gögöt. Mert itt ez a lényeg, az arány. És nála ez rendben volt...

Szakmáról, tehát az ő munkájáról, a te munkádról mennyire tudatok egymással, intellektuális értelembe, érvényesen beszélgetni?

Nézd, ő megmutatta nekem minden kéziratát, azt hiszem, mindent. Kitérőleg elmondom – aztán visszatérek, mert nem akarom megkerülni a kérdéset – , hogy ő az a fajta történész volt, az a fajta alkotó, ahogy

ezt nálunk rossz szóval mondani szokás, akinek az életében a fele jelent meg körülbelül annak, amit csinált. Most, a halála után jelent meg Szegeden egy nagy vastag könyve, jön egy tanulmánykötete, van egy hatalmas, meg nem jelent IV. Béla-könyve, ami tulajdonképp nem is csak IV. Béla, hanem az utolsó Árpádokig, tehát egészen III. Endréig, vagy azt hiszem, most Andrásnak mondják, az „utolsó arany ágacská”-ig megy. Olyan aggályos volt, olyan lelkiismeretes, hogy iszonyú nehezen adott ki kéziratot a kezéből, aztán mindig megbánta, amikor kiadta, és folyton átdolgozta. És ilyen depressziós periódusai voltak, amikor rossznak tartotta, amit csinál. Hiába mondta mindenki, hogy nagyszerű, és nem tette le a nagydoktorit. Szóval, hihetetlen perfekcionista volt ebben a mai világban, amikor minden vacakot mindenki kiad, és nyolcszor lehúzza róla a bőrt. Úgyhogy most jönnek ki a jelentősebbnél jelentősebb munkái. Visszatérve, azt akarom mondani, hogy volt olyan, amihez nem tudtam hozzászólni. Emlékszem, mikor a IV. Bélát ideadta, annak van egy nagy, százhusz oldalas fejezete a IV. Béla alatti mezőgazdaságról, hogy a faekéről hogy térnek át a vasekére, vagy valami ilyesmi. Hát ezt én halálosan untam. Meg van egy nagy fejezet a pénzügyeiről – ezekhez nem nagyon tudtam hozzászólni. És ezt meg is mondtam neki, hogy ezt nem is olvastam el rendesen. Ezért mindig dühös lett, mert azt hitte, hogy annak is olyanak kell lennie, mint egy Agatha Christie-nek, olyan izgalmasnak. Viszont az olyan típusú dolgozatait, mint a *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* vagy a hihetetlenül érdekes Kézai Simon-dolgozatát, ami tényleg olyan, mint egy Agatha Christie, azokat végigbeszéltük. A Kézaiiban a nyelvhasználatából mutatja ki,

hogy mikor és hol járhatott Franciaországban, Itáliában. Tényleg izgalmasabb, mint egy detektívregény. Vagy van egy hallatlanul jó dolgozata a Dózsa-féle parasztlázadás ideológiájáról, amiben kimutatja, hogy a ferences rendek, pontosan mondván az obszerváns rendek, tehát a ferences rend radikális szárnyának a különböző megnyilatkozásaiban milyen ideológiai elemek jönnek elő, amelyek biztosan szerepet játszhattak. Hát, most én ezt rém primitíven mondom el. Vagy amiket a gentilizmus terminológiai problémáiról írt – ez nem az én témaköröm, én ha valamihez értek, akkor az a XX. századi magyar meg francia irodalom, de itt a logikáját tudtam követni, és ahhoz hozzá tudtam szólni. És hát stílusosan is hozzá tudtam néha szólni. Úgyhogy az együttléteink egy része az ő szövegeinek a megbeszélésével telt. Volt az eredetmondákról egy nagyszerű tanulmánya a *Valóságban*, ami kötetben máig sem jelent meg. A különböző nemzeteknek erről a rögeszméjéről, hogy minél régebből eredeztetik magukat, mert az adja az előkelőségüket. Hallatlanul érdekes az is. Az adta a közösséget, hogy rengeteget vitatkoztunk emberekről, meg önmagunkról, meg egymásról, de nagyjából, alapjában véve, az élet kérdéseiről egyetértettünk. Tehát az tette ezt a dolgot, hogy arról vitatkoztunk, mi az, hogy magyarság. Őt rendkívül foglalkoztatta a nemzetkarakterológia. Ez a bizonyos Babits-féle „Mi a magyar?”. Mennyire érdemes ezt komolyan venni, és ha igen, mi jellemző a magyar nemzet jellemére vagy a magyarság jellemére, mennyire kell ezeket a jellemzőket megszorítani és történetinek tekinteni. Hát persze hogy ő történetinek és nem etnikainak tekintette ezeket.

Te a te szövegeidet, tanulmányaidat, gondolom, megmutattad neki. Azonkívül ő nyilván tudta, látta, hogy te min dolgozol, mit szerkesztesz, miket csinálsz a szépirodalomban. Tehát ez a referenciális viszony kétoldalúan is működött?

Működött, de nem egyforma súllyal. Ez most álszerűségnek fog tűnni, de az, amit én csináltam életemben, az a néhány könyv vagy egyéb dolog, azért nem olyan súlyos szerintem, mint amit ő csinált. Tehát az nem olyan érték, mint amit ő letett az asztalra. Ugye van az a patetikus mondas, hogy megírtam a nem tudom melyik regényemet, letettem az asztalra, és beszakadt alatta az asztal. Hát Szűcs letett egy-két olyan könyvet, ami alatt beszakadt az asztal – én nem. Ezt azért tudni kell. És legfeljebb a fordításaim alatt szakadhat be az asztal, de hát ott is az eredetié az érdem elsősorban. Ő persze elolvasta ezeket, érdekelték ezek a dolgok, el is mondta a véleményét, volt, ami nagyon tetszett neki. Például a Voltaire-könyvem nagyon tetszett neki, az érdekelte. Ugye annak volt is egy trükkje, hogy Voltaire örven én sok mindent el akartam mondani az akkori politikai meg cenzurális, meg egyéb viszonyokról, tehát az egy ilyen pamfletszerű nem tudom én, micsoda is volt többek között. És ezt élvezte, és persze mind észrevette ezeket az allúziókat, célzásokat, utalásokat. De hát annyira őt ez nem érdekelte, mint engem az ő munkája. Ebben részben talán a két életmű súlykülönbsége, részben meg az alkatunk különbsége van benne. Én érdeklődőbb, nyitottabb, vagy mit tudom én, milyen ember vagyok. Szóval, ha az előbb szidtam, legalább ennyiben dicsérjem magam, hogy több dolog érdekelt, mint őt. Több időm is volt rá. Nekem régen

rengeteg időm volt, csak mióta ezt a nyomorult folyóiratot csinálom, azóta nincs időm. Én régen mindent elolvastam, történelmet, mindent, és bőven volt időm mindenre. Úgyhogy ez is benne volt. De hát azért figyelt rám és az életemre, a magánéletemre is, persze. Amikor egyedül maradtam, akkor rengeteget voltunk együtt, ennyiben is jó barát volt. Itt is van egy lelkiismeret-furdalásom. Ő volt itt, mindig ő jött ide hozzánk, ugye én nehezebben is mozogtam, neki kocsija is volt. Egy héttel a halála előtt itt volt, és akkor volt egy rém furcsa beszélgetésünk. Valamit mondott, és én valamit reagáltam rá, és akkor teljesen elképesztő módon azt mondta, hogy maga nem figyel igazán rám. Régen nagyon figyelt és érdekelte, hogy velem mi van, meg micsoda, most már nem érdekli igazán, amit én mondok. Mióta a Klári meghalt, magát semmi nem érdekli. Ez abszolút nem volt a mi hangunk, hogy így, ilyen érzelmesen beszéljünk a viszonyunkról. És akkor én azt feleltem, lehet, hogy ez igaz. Nekem tényleg relativizálódott minden, és az, hogy maga az új magyar Márciusi Frontban részt vesz, vagy hogy milyen vitái vannak a Történettudományi Intézetben, az nekem ma nem olyan súlyos, mint öt évvel ezelőtt volt, amikor oda tudtam mindenre figyelni. Klári halála mindent relativizált a számomra, a saját dolgaimat elsősorban, pláne ezeket a hülyeségeket, hogy politika, meg karrier, meg történettudomány. Igen, nem tudok annyira odafigyelni, semmire. Amikor elment, merőben szokatlanul, megölelt. Aztán meghalt. Pont négy éve, november 24-én, tragikus hirtelenséggel, ahogy mondani szokták.

Mondd, Szűcs hogy prognosztizálta élete utolsó egy-két évében a jövőt? Milyenek voltak az ő

politikai véleményei a rendszerváltozás küszöbén?

Kérlek szépen, neki van egy nagyon furcsa, dült szövege. Itt van, ha akarod, odaadom neked, amit egy fölszólalásra írt '88 őszén valamikor. Ebből egy dolog abszolút bejött, ahol arról beszél, hogy a magyar civil társadalom milyen gyenge. Ez egyébként rögeszméje volt. Minden dolgozatában, vagy hát nem minden, de egy csomó dolgozatában előjött, például a '63-ban írt, Molnár Erikkel kapcsolatos dolgozataiban a nemzetiségi kérdésről. Amikor kiadták a tanulmányait franciául, illetve a *Három régiót*, annak az előszavát nem más, mint Fernand Braudel írta, aki a század egyik legnagyobb történésze, a híres Annales-iskolának a vezéralakja. Az fantasztikus megtiszteltetés, hogy valakiről Braudel írjon. Az olyan, mint hogyha Eliot írna a verseid angol kötetéhez előszót. Szóval az egy non plus ultra. Egyébként az utolsó írása volt Braudelnek. Ebben azt írja, hogy milyen érdekes ez a megkülönböztetése a civil társadalomnak, hogy Nyugaton ez mást jelent, mint Keleten, és hogy Nyugaton az állam és a civil társadalom viszonya merőben más, mint Közép-Kelet-Európában és mint az oroszoknál, vagyis hát abban a világban. Na, ez bejött. Tehát Szűcs attól félt, hogy egy változásnál a civil társadalom megint nem lesz elég erős Magyarországon ahhoz, hogy ellenőrizze az államot, hogy szembeszálljon vele, ha szükséges, és így tovább és így tovább. Hogy ennek a bizonyos magyar nemzeti jellemnek is fontos összetevője, hogy fölöttünk döntenek, hogy úgyse tudok beleszólni abba, ami történik, inkább behúzom a nyakam, erről Babits is ír már egyébként. Hogy az események a fejem fölött röpködnek el, a kérdés,

hogy milyen katatonul viselem el, hogy Pilinszky idézem. A magyar szellem ez, hogy túlélni mindent, ugye. Egyébként nemcsak magyar dolog ez, hanem kelet-európai. A románoknak van erre egy isteni közmondása, románul persze jobban, frappánsabban hangzik, hogy aki lehajtja, annak nehezebb levágni a fejét.

Azt agyonlövök.

Hát, igen, néha. A többi jóslata vagy elemzése kevésbé jött be. Nem hitt Gorbacsov akciójának, kérlek szépen. Az volt az elemzése, hogy az orosz történelemben mindig voltak ilyen reformperiódusok, és utána diktatúraperiódusok, hogy ez egy ilyen sinus-cosinus görbe az orosz történelemben. Ámbár lehet...

... egy új Hruscsov.

Igen. Persze, ennek azért még nincs vége. Hosszú távon lehet, hogy mégis igaza lesz. Történelmi távon elképzelhető, hogy ott megint egyszer valamilyen nacionalista vagy egyéb vonatkozásban megmerevedik a politika, és megint zsarnokság lesz. De eddig ez, mondjuk, nem jött be, mert Gorbacsov valóban fölbomlasztotta a birodalmat, vagy fölbomlott alatta. Az itteni változásokban se bízott egyértelműen. De az nagyon bejött, hogy ezt a hülye pesti szót mondjam, amit a civil társadalom gyengeségéről mondott. Az utolsó megnyilatkozásaiban ez rögeszmeszerűen visszatérő dolog volt.

Játékos a kérdés: hol állna most? Nem párt szerint, hanem gondolkodásban.

Hát, nézd, nagyon fontos kérdés ez nekem, ugye, épp az előbbieken alapján. Én azt hiszem, hogy ott állna, ahol én, nagyjából, vagy én ott, ahol ő. Tehát nagyon utálná ezt a piros-fehér-zöld dolgot, ettől megőrülne. Nagyon utálná ezt az újfajta voluntarista történelemszemléletet, amelyik nem marxista, hanem máshogy voluntarista, egy mai politikai rendszernek megfelelően. Mondjuk, nagyon nevetne azon a kijelentésen egy magas rangú állami tisztviselő szájából, hogy Magyarországon a kereszténység meghonosítása – tehát Szent István országlása – sokkal enyhébben és szelidebben történt, mint bármelyik kelet-európai államban, mert a magyar az nem agresszív alkat. Hogy emiatt nálunk ez hallatlan békésen ment végig. Mondjuk, Vazulnak nem öntöttek forró olajat a fülébe. Ezen ugyanúgy nevetne, vagy ugyanolyan képtelenségnek tartaná, mint Andics Erzsébetet, vagy nem tudom én, Nemes Dezsőt. Mármost szakmailag. Politikailag meg nem volna olyan nagyon boldog. Boldog lett volna '89-ben, '90-ben, de most nem volna olyan nagyon boldog, így képzelem el.

Ő hogy volt a tanítással?

Egyetemen csak az élete utolsó éveiben taníthatott. Ez egy külön nagy téma, hogy a mi nemzedékünket hagyták élni, dolgozni, meg ezt-azt csinálni, akár egy könyvkiadónál is lehetett dolgozni, de egyetemre bennünket nem engedtek. Ami az én esetemben talán nem olyan nagy tragédiája a magyar ifjúságnak, de az ő esetében – hát az. Őt a rendszerváltozás előtt egy-két évvel hívták meg a pesti egyetemre, amikor már majdnem hatvanéves volt. Ha ő, ahogy régen mondták, „bent maradt volna” tanársegédnek az egyetemen,

akkor adjunktus és docens és professzor lett volna. Hát, ez nagyszerű lett volna neki is, meg az egész magyar történettudománynak, meg a fiataloknak, még mindenkinek. De ez nem jött össze. És ő nagyon nagy aggályokkal, nagy bizonytalansággal kezdett el tanítani, látam, hogy mennyire készül. Két-három napot készült egy egyórás előadásra, és nagyon nagy szorongással csinálta ezt. Nem is kellett volna, azt hiszem, elvállalnia. Szóval, addig, amíg elnyomták, és otthon ült az íróasztalánál és dolgozott, addig valahogy egyensúlyban volt, de abban a pillanatban, amikor reggeltől estig szólt a telefon, és hívták Pécsre előadást tartani, és pesti egyetem, és szamizdat, és MDF, mármint pre-MDF és minden, amit akarsz, akkor elvesztette az egyensúlyát. Nagy szerepe volt az életében Bibó emlékének. Bibóhoz képest ő szaktörténész volt, tehát ennyiben nem kapcsolódott hozzá, de nagyon izgatta Bibó. Például a mi számunkra evidencia volt, nagyon sokáig, az én számomra is, hogy a francia forradalom azért egy klassz dolog. Jó, hát a jakobinusok gyilkolázták egymást egy kicsit, meg ez-az, de hát mégiscsak ez volt az a mozdony, ahogy Marx mondta, amelyik előrerántotta az emberiséget. És hát ebben nyilván rengeteg igazság is van. Hát a francia forradalom iktatta törvénybe a polgári jogokat és az egyén jogait. És hát nem volt az kutyafüle, hogy úgy mondjam, nem kisemberek rajongtak érte és készítették elő, hanem Rousseau, meg Voltaire, és olyanok rajongtak érte, mint Hölderlin és nem tudom én, kicsoda. De hogy milyen árnyoldalai voltak ennek a francia forradalomnak, és hogy mennyi bajt, tragédiát zúdított az emberekre, azt én kevésbé tudtam. Pedig ez a modern európai fejlődés egyik alapkérdése – és a magyar fejlődése is, ugye. Erről Bibó változtatta meg

a vélekedést, ez Bibó kései dolgozataiban kérdőjeleződik meg igazán, ahol ő egy olasz történészhez, Guglielmo Ferreróhoz visszanyúlva kritizálja nagyon erősen. Ehhez persze kellett a bolsevizmus tanulsága is, amely lényegében egy jakobinus gyakorlat volt. Tehát történelmileg ez mutatta meg nekünk a mindennapokban, hogy mit jelent egy – hát nem Robespierre, hanem egy törpe Robespierre, mondjuk.

Váltsunk itt politikára, egészen más módon, mint ahogy eddig tettük. Arra az időszakra vagyok kíváncsi, amikor már mindenestül kivonulsz abból a másikfajta politikából, és egyszer csak kapcsolatba kerülsz a '68-asokkal, a Lukács-óvodával.

Igen, addigra én már nagyon rég kivonultam, úgy mond, a politikából. '53-ban, tehát huszonhárom éves koromban nagyjából abbahagytam, és föl sem merült bennem, hogy én aktívan politizáljak valamikor. Aztán a hatvanas évek végén megismerkedtem ezekkel a nagyon kedves és okos fiúkkal. Először Kenedi Jánost ismertem meg, aki egy kölyökkutya kedvességű, bájos fiú volt. Iszonyú sprőd haja volt, nagyon erős haja, teljesen olyan volt, mint egy foxi, úgyhogy valaki elnevezte zsidó foxinak. Aztán megismerkedtem az egész társasággal, Kis Jánossal, aki egy fantasztikusan okos, jól képzett és nagyon fegyelmezett ember, Bence Gyurival, aki akkor közéjük tartozott, Petri Gyurival és hát a vonatkozó nőkkel, feleségekkel, barátnőkkel, akik gyakran cserélődtek. Sokat voltunk együtt, jártak ide, meg én is eljártam hozzájuk. Elkezdődtek az ő szervezkedéseik, és bizonyos dolgokat kértek az embertől. Fölhoztak valamit, hogy dugjam el, meg mit tudom én,

ilyenek. Ezek megtörténtek. Engem nagyon érdekelt, hogy ők hogy gondolkoznak. Kicsit a saját ifjúkoromra emlékeztettek, mert azért sok szempontból olyanok voltak, mint az őszinte, fiatal kommunisták, valljuk be, akik fel akarják forgatni, meg akarják változtatni a világot. És ezt nem ellenük mondom. Kicsit merevek, dogmatikusak, de hát idealisták és áldozatkészek. Aztán telt-múlt az idő, összejártunk, beszélgettünk erről, arról, amarról. Az én nemzedékemben inkább idegenkedtek tőlük az emberek, nem vették a lapot eléggé. Akkorra már az establishment kialakult, és nem nagyon szerették volna, szóval nem akarták kockáztatni az emberek a maguk helyzetét. Az öregek meg pláne nem. Ilyen módon kicsit rendhagyó volt, hogy én velük barátkoztam, és ezért ők hálásak voltak. Holott elég éles vitáink voltak. Aztán Szűcs is bekapcsolódott ebbe a baráti dologba, akihez talán én vittem el Kenedit, de ebben már nem vagyok biztos. Aztán '77 elején egy reggel följött Kenedi meg Kis János azzal, hogy lecsukták Václav Havelt, az író, és ők ez ellen írtak egy tiltakozást, egy nyilatkozatot.*

* Nyilatkozat. Szolidaritásunkat fejezzük ki a Charta '77 aláíróival és elítéljük az ellenük alkalmazott repressziót. Meggyőződésünk, hogy az emberi és állampolgári jogok védelme egész Kelet-Európa közös ügye. Budapest, 1977. január 9. Bence György filozófus, Csalog Zsolt író, Csoóri Sándor költő, Dalos György író, Donáth Ferenc közgazdász, Donáth Péter, Eörsi István író, Erdélyi Ágnes filozófus, Fehér Ferenc filozófus, Fodor Géza esztéta, Haraszi Miklós író, Háber Judit szociológus, Heller Ágnes filozófus, Jánossy Ferenc, Kardos Julianna vegyész, Kenedi János kritikus, Kis János filozófus, Kocsis Zoltán zongoraművész, Ludassy Mária filozófus, Szabó Miklós történész, Márkus György filozófus, Márkus Mária szociológus, Mészöly Miklós író, Nádas Péter író, Pap Mária nyelvész, Petri György író, Pór Péter irodalomtörténész, Radnóti Sándor kritikus, Réz Pál kritikus, Tordai Zádor filozófus, Sós Vilmos filozófus, Várady Szabolcs költő, Vezér Erzsébet irodalomtörténész.

Én még ágyban voltam, mert korán jöttek, Klári dolgozott, bent volt a kórházban, tehát megbeszélni nem lehetett vele. Mondtam Kis Jancsinak, hogy kérek egy kis időt. Azt nem lehet, felelte, figyelnek bennünket. Mondtam, jó, akkor aláírom, és hát aláírtam. Elég kevesen írtuk akkor még alá, harmincan körülbelül. Csoóri aláírta, arra emlékszem, meg Heller Ágnes, hogy ismertebb neveket mondjak. Ez elég veszélyesnek látszott, mert akkor még nem volt divat. Aztán Klári délben hazajött, akkor elmondtam neki, hogy hát lecsukni ezért biztos nem fognak, nem olyan világot élünk, legfeljebb kirúgnak az állásomból. És akkor azt mondta, fixen emlékszem rá, hogy hát, ha lecsuknának, az se volna olyan nagy baj, végre rendesen ki tudnék a szobádban takarítani. Szóval jóváhagyta. A Juli lányom azt mondta, annyit pofáztál, hogy rokonszenvezel velük, hogy most nem volt pofád nem szolidárisnak lenni. Látod, ezért nem kell annyit pofázni. Na, akkor aztán nem volt semmi különösebb, figyelték a házat, rendőrség az volt. Néhány nap múlva bemondta a Szabad Európa, de itt nem jelent meg róla semmi. Nagyon rendesek voltak az emberek, általában mindenki fölrohant. Mit segíthetnek? Ádám, ugye, ahogy megtudta, följött, hogy ő ezt nem írta volna alá, és helyteleníti, de nagyon rendes dolog. Amikor bementem a kiadóba, pénteki nap, már az asztalomon volt egy cédula, hogy Illés Endre hívat. Bementem hozzá, és rettenetesen letolt, hogy ezt miért kellett csinálni? Ezzel nehezítjük a liberális kultúrpolitika dolgát. Aczél mennyi mindent tesz a magyar kultúráért, és akkor most megnehezítjük a dolgát. És akkor hirtelen megutáltam az egész ügyet, mármint nem az aláírást, hanem Illést, meg ezt az egészet. Hallgattam, és egy idő múlva Bandi megkérdezte, hogy

miért csináltam. És ott hirtelen belém bújta a kisördög. Én szoktam ezt csinálni ilyen helyzetekben, ajánlhatom neked is, az a legokosabb, ha valami baromi marhaságot mond az ember, amivel nem tud a másik mit kezdeni. Na, azt mondtam neki, teljesen egyetértek veled, ez nagy hiba volt, csak tudod, egy lány hozta, akibe szerelmes vagyok, és nem tudtam neki ellenállni. Az tette elém, és én imponálni akartam, és aláírtam, de egyébként teljesen igazad van. Hát, mondjuk, Kis Jancsi nem egy nagyon csinos lány, úgyhogy a dolog nem felelt meg a valóságnak. Sajnos, mondtam Bandinak, a nevét nem mondhatom meg, mert ez konspiráció, de nagyon szép lány, és ő hozta. Szerintem Illés tudta, hogy hülyéskedek, nagyon okos ember volt. Tudod, hogy van ez, mondtam, te Stendhalt fordítod, tudod, hogy ott a nagy szenvedélyek fontosabbak mindennél. Elvesztettem a fejemet, kérlek. Erre elhallgatott, és azt mondta, fölfüggeszt az állásomból, utasítást kapott rá. Mondtam, hogy jó. És megkérdeztem, hogy mit jelent a fölfüggesztés? Hogy minden kéziratot azonnal le kell adnod. Otthon is vannak kéziratok, hozzam be őket? Hát, elég, ha hétfőn behozod. Mondtam, jó. És akkor ez volt. Már másnap telefonált Déry meg Örkény, hogy menjek el hozzájuk. Elmentem. Mondta a Tibor, hogy ő majd beszél Aczéllal. Mondtam, hogy ne beszéljen. Elég az hozzá, hogy hétfőn, amikor bementem, Illés megint hívatott. Szeretnék egy kéziratot rád bízni, szerkeszd meg, mondta. Méghozzá emlékszem is, egy Ambrus Zoltán-novelláskötet volt, szóval, hogy ezt csináljam meg. Mondtam, pénteken fölfüggesztettél, akkor most mi van? Most lefüggesztettél? Én erre nem emlékszem, felelte, ezt félreértetted valahogy pénteken, én ezt nem mondtam. De ezt mondtad. Nem mondtam. De mond-

tad. Aztán egyszer csak rájöttem, hogy okosabb ráhagyni. Azután hallottam a városban, hogy Kádár összeült a Politikai Bizottsággal, és azt mondta, nem fogunk belőlük mártírt csinálni. Azt akarják, hát egy fenét fogunk belőlük mártírt csinálni. Nagyon okos volt a saját szempontjából. Tehát három egész napig ki voltam rúgva a Szépirodalmiból, kérlek szépen, péntektől hétfőig. És közben elterjedt a városban, hogy én egy mártír vagyok. Ennyi volt az egész. Mondjuk, volt aztán olyan, hogy a rádióban nem lehetett szerepelni egy darabig, meg cikkei az embernek nem jelentek meg, de nem volt ez nagyon veszélyes ügy. Inkább a kis, a névtelen emberekre mentek rá, tehát Kenedire, Kis Jancsira, Bencére, Kőszeg Ferire. Engem nem nagyon bántottak. Mondjuk, az már nem lett volna nekik jó, hogy Illyés vagy Déry, vagy Örkény is benne legyen, szóval hogy eszkalálódjon ez az ügy – ezt belátták. Kb. egy hónappal utána, amikor már elcsitulnak a dolgok, egyszer csak szólt itthon a telefon, és jelentkezett Aczél titkársága. Egy hölgy, egy elvtársnő közölte, hogy Aczél akar velem beszélni, akit én alig ismertem. Sosem voltunk egymás lakásán, egyszer-kétszer itt-ott találkoztunk, de semmi más. Bementem, ez a Parlamentben volt, pontosan fogadott, leültetett. Kérdezte, hogy mit kérek, kávé vagy konyakot, mondtam, hogy mind a kettőt. Hozatott, ültünk egy kicsit, aztán megkérdezte, hogy hát, miért keresett engem, Réz elvtárs, hadd halom, mit parancsol? Mondtam, bocsánat, nem én keresem magát, hanem engem hívott föl a titkárnője, hogy jöjjen be. Azt mondja, nem, nem így volt, a titkárnőm bejött, hogy maga akar velem beszélni. Folyt a víz a hátamon, mégiscsak miniszterelnök-helyettes volt, Magyarország miniszterelnök-helyettese, és háromszor

lement ez a dialógus köztünk, amikor rájöttem, hogy ez egy trükk. Tehát ő engem odahívatott, és olyan helyzetbe akar kergetni, hogy én akarok valamit tőle. Kvázi mosakodni akarok, hogy aláírtam ezt a Charta-ügyet, vagy mit tudom én mi. Szóval ez lement néhány-szor, és akkor a harmadik dialógus után, úgy fél fenékel fölemelkedtem, hogy hát, akkor itt valami félreértés van, a titkárnő valamit összekevert. Magának nyilván nagyon drága az ideje, nem is zavarom, én ugyanis nem akarok semmit. Erre egy ilyen baráti mosollyal vagy nevetéssel megfogta a vállamat, visszanyomott a székre, hogy jól van, hát értjük, maradjon csak itt. Szóval, hogy kvázi nem sikerült a trükk. Rémes volt. Tényleg egy olcsó, vacak szatócstrükk volt. És akkor letolt, hogy miért csináltam. Tehát világossá vált, hogy ő hívatott engem, csak ez nem lett kimondva. Olyanokat mondott, hogy hát magának az a híre, hogy jó szakember, miért kell magának politizálni? Hát, mondtam, ha ifjúkoromban nem olvastam volna marxista szövegeket, amiktől megméltelyeződtem, mert az volt bennük, hogy az ideológia fontos az irodalomban meg mindenhol, akkor talán tényleg nem politizálnék. De hát én elhittem a marxizmusnak, hogy az embernek politizálni kell. Na de miért írta ezt alá? Ez többet árt, mint használ. Hát, mondtam, azért írtam alá, mert néhány héttel ezelőtt volt egy gyűlés a Szépirodalminál, ahol Allende ügyében tiltakoztunk, és én azt aláírtam. És úgy gondoltam, hogy ha egy chilei ügyben tiltakozunk, akkor Prága mégiscsak közelebb van, tehát a Havel ügyében is kell tiltakozni. Az nem ugyanaz! Hát, mondom, de ugyanaz. Sőt, még ugyanazabb, mert Havel ráadásul író. És akkor ment ez ottan egy órán keresztül, de semmire sem jutottunk. Végül elég barátságtalanul elváltunk

– mármint Aczél igen barátságtalan volt. Ennek a dolognak az volt a mulatságos része, hogy másnap vagy néhány nap múlva föl hívtam azokat a fiúkat, akik aláírták velem a tiltakozást, hogy jöjjenek el, mert el akarom mesélni nekik, hogy mi történt Aczélnál. Eljöttek, én elmondtam, és vártam a megdicsőülésemet. Erre közölték, hogy nagy disznó voltam, amikor elmentem, mert föl se kellett volna venni a telefont. És akkor én mondtam, hogy hát mégiscsak Magyarország miniszterelnök-helyettese, és nekem főnököm, mert a kultúra hozzá tartozik meg minden. Akkor is, nem kellett volna elmenni hozzá, és nem kerültem volna ilyen helyzetbe. Úgyhogy végül két szék között a pad alá estem, mert mindenki elégedetlen volt velem, Aczél azért, hogy aláírtam, Kenediék meg azért, hogy egyáltalán elmentem hozzá tárgyalni. Holott a tárgyalás nem vezette őt eredményre, hogy úgy mondjam. Hát, így kezdődött ez a hősi hülyeség, kérlek tisztelettel. Csak utáлом most ezt az öreg frontharcos játékot, hogy hogy is volt az, amikor az Isonzónál...

Napló. Voltak időszakok, amikor írtál naplót?

Voltak, de azokat mindig megsemmisítettem. Forradalom alatt meg forradalom után, és akkor féltem a házkutatástól. Nem maradt meg, néhány oldal csak. Mikor Klári meghalt, akkor fontos volt nekem, nehogy bármit is elfelejtssek, és akkor az utolsó napokat, néhány héttel utána, leírtam. De az nem napló volt, hanem azt percről percre leírtam, az megvan. Egyébként naplót, szóval eseménynaplót, hogy ma délután így meg úgy – amit a Fodor Bandi csinál, ezt a katedrálist izéből, semmi-ből –, ezt én nem csináltam, nem láttam értelmét, hogy

például, délután négykor elmentem Fülep Lajoshoz, öt-kor hazamentem. Hát minek? De olyat csináltam, hogy valami eszembe jutott, tegnap is egy álom vagy nem tudom mi, és akkor azt leírtam, és bedobtam egy fiókba. De nem tények ezek, ezek soha nem tények, mindig érzelmek vagy gondolatok, vagy mit tudom én, micsodák.

Ha egyszer emlékiratot írnál, akkor milyen elvek szerint csinálnád, illetve hogy gondolod, milyen elvek szerint kéne, lehetne emlékiratot szerkeszteni?

Nézd, én nem igazán látok műfajbeli differenciát az emlékirat és a regény között. Tudom, hogy más ugyebár, de istenigazából mégse tudom. Lehetne úgy, ahogy Vas csinálta, hogy bizonyos témakörök szerint, hogy pénz, művészet, szerelem. Sokféleképpen meg lehetne oldani, lehetne egy szegmentumát kivenni, lehetne időrendben, nem időrendben. Nem tudom. Volt nekem egy elképzelésem, ami nem jött be... A múltkor már beszéltem Saint-Simonról. Ő azt írja az emlékirataiban – az egy nagyon szép rész –, hogy az embernek az élete és a halála közé egy intervallumot kell iktatni. És ezt úgy érti, hogy az embernek az élete addig tart, ameddig aktív életet él. Tehát ameddig kvázi dolgozik. Ő a versailles-i udvarban levő intrikákat tekintette munkának, bizonyos értelemben az is volt, a politika része volt. Na, akkor ezt befejezi egyszer az ember, és akkor van még öt éve, tíz éve, húsz éve, amíg meghal. Ezalatt már csak tűnődik, készül a halálra, bevonul egy kolostorba – ő egyébként ezt csinálta –, és ott a papokkal beszélget. Vagy megírja az emlékiratait. Ezt is csinálta. Megírta ezt az óriási könyvét. Nekem volt

olyan elképzelésem, hogy beiktatok egy ilyen szakaszt. Ez mindig nagyon foglalkoztatott. Sajnos ez nem jött be, több okból. Ugye, most már nagyon kéne csinálni ezt az intervallumot, de hát egyrészt van egy nagyon prózai oka, az, hogy nem tudok megélni a nyugdíjamból, tehát nem tudok egy intervallumot beiktatni, és azt hiszem, senki nem tud ma Magyarországon, ilyen értelemben véve. Mindenki addig dolgozik, amíg föl nem fordul, mármint a mi szakmánkban, ugyebár. Mert hát senki nem tud megélni ebből. Ez az egyik oka. A másik oka, hogy én úgy képzeltem, nem egyedül élném át ezt az intervallumot, úgyhogy ez nem jött be. Ha lenne vagy lett volna egy ilyen időszak, akkor lehet, hogy írtam volna valamit, de most ehelyett csinálom a *Holmit*. Úgyhogy ez máshogy alakult. Nincs bennem hiányérzet egyébként vagy sajnálat, hogy miért nem írtam én azt meg, vagy miért nem írom azt meg. És most már nagyon valószínűtlen, hogy megírom. Azt kellett, illetve lehetett volna tulajdonképpen, hogy a jó történeteket – Saint-Simonnak van ilyen kifejezése, hogy a *les crayons*, tehát a ceruzái – megírni, tehát ceruzarajzokat írni. A korra vagy egy emberre jellemző ceruzarajzokat. Azt talán tudtam volna, maliciózan, komiszan, mert ezeket úgy kell írni. Cocteau azt mondja, hogy senkinek nem volt olyan fekete a tintája, mint Saint-Simonnak. Tehát rosszindulattal kellett volna írni. Nem lett volna rossz, ha harminc évvel ezelőtt elkezdem. Gyáva is voltam, lusta is voltam, meg annyi minden volt az ember életében... Hát volt három gyerek, meg ez történt, az történt, nem jött össze. Most már mindegy. Ha hősnek lenni nem muszáj, akkor írónak lenni meg pláne nem muszáj öregem.

11.

UTÓSZÓ, AVAGY „TARARA BUMTIÉ”*

Hogy képzelted el magadat idősnek?

Nem képzeltem el magam idősnek. Ez nagyon fontos, amit most mondasz. Énnekem soha nem jutott eszembe, hogy én hetvenéves leszek. És ha eszembe jutott volna, akkor nem akartam volna hetvenéves lenni. Nem gondolkodtam ezen. Fiatal ember nem nagyon gondolkodik ezen, hála istennek. De ha most elképzelem, hogy hogy képzeltem volna el, akkor valahogy úgy, hogy ötven- és hatvanéves korom között meghalok, előbb, mint Klári, természetesen. Van egy rövid betegségem, ami alatt ő mellettem van, és ha minden jól sikerül, akkor az aránylag gyorsan elvisz engem. Nekem ez volt az elképzelésem erről. Klári szekrényében, amikor meghalt – ez 1984. május 30-án volt –, találtam egy nagy zacskót, amire az volt ráírva, hogy Palinak születésnapjára, ha már nem lennék. És ebben volt 25 szivar, egy akkoriban ritkán kapható szivar. Na most, én minden születésnapomon elszívok ebből egy szivart, és van egy furcsa képzetem, hogy '84-hez képest 25 évig fogok még élni, ami rettenetesen sok volna, és nem kívánom, csak úgy képelem, hogy erre vagyok ítélve. Tehát elvileg

* A felvétel a Magyar Rádió felkérésére készült 2000. június 20-án.

még kilenc volna. De ez olyan érzelmős történet, hogy talán jobb lesz nem elmondani ebben a műsorban, noha így van.

Mondjuk azt, hogy kitaláltad.

Hát, mondjuk azt, hogy kitaláltam, igen.

És azt gondolod, hogy ez a kilenc év lesz az a bizonyos Saint-Simon által emlegetett élet és halál közötti intervallum?

Nem hiszem.

...Vagy akár több is, mint kilenc, mert ha ezen múltik, akkor nagyon sokan ajándékoznának neked doboz szivarokat, hogy szívj el egyet évenként...

Nagyon kedves vagy, de azok a szivarok már nem volnának ugyanazok a szivarok. Másrészt pedig az az érzésem, hogy hetven év után az embernek illik teljesen elhülyülnie, és akkor már nem intervallum van, hanem orvosi várószobák vannak, meg sebészetek vannak. Ez lassan el is kezdődött. Ugye, egy évvel ezelőtt, mint jól tudod, elestem, eltörtem a combnyakamat. Azóta sokkal rosszabb állapotban vagyok, mint voltam, és hát ezt az évet jórészt gyógytornásszal meg sebészettel, meg mentővel töltöttem. Ezt így is illik tulajdonképpen ebben az életkorban. Csak akkor már lényegesen kevesebb idő marad arra, amit értelmes életnek meg munkának, pláne élvezetnek nevez az ember. Én ebben az évben szinte csak a *Holmit* tudtam csinálni, mint intellektuális tevékenységet, tehát leszűkültem. De hát az

én koromban ez teljesen rendben van szerintem, sőt ez is sok.

De miért illenék így? Már nyolc éve, az első beszélgetésünkkor is az volt az összbenyomásom, hogy egyfolytában öregíted magad.

Nézd, hát egyrészt kacérkodom, ugye az ember kacérkodik, majomkodik. Az öregséggel is ugyanúgy lehet kacérkodni, mint bármi mással. És a kacérkodás azért is van, hogy az ember visszavonja vele egy kicsit a tényeket, hogy megkérdőjelezze. Az ember természetesen azt mondja, hogy öreg vagyok, hülye vagyok, csúnya vagyok, impotens vagyok, nem tudok már írni, és várja, hogy a beszélgetőpartner, egy gyönyörű tizennyolc éves lány, aki most te vagy történetesen, azt mondja erre, hogy ó, ugyan, kérem, hát hogy mondhat ilyet. Szóval ez egy technika, ajánlom mindenkinek egyébként. Tanuld meg te is, szükséged lesz rá.

De most viccen kívül. Jó, a test fárad, tudom, hogy fáj a lábad, nem lehet azt mondani, hogy a hetven fiatal kor lenne, de részint egyáltalán nem szükséges, hogy valaki hetvenévesen szenilis legyen, másrészt meg te, finoman szólva, nem mutatod a szenilisség jeleit, és ahogy látom, vagy tudom, szellemileg ugyanolyan intenzitással dolgozol, létezel, mint amilyenvel, mondjuk, nyolc évvel ezelőtt dolgoztál. Csinálsz a Holmit, fordítasz, olvasol. Természetesen nem mindegy, hogy jobban fáj a lábad vagy kevésbé, de ennek a fajta leépülő öregedésnek mostanság inkább jóslgatod a jeleit, hál' istennek.

Ha most tényleg komolyra fordítjuk a szót, egyetlenegy dolog van, amiben nem hiszem, hogy igazán megöregedtem volna: ez a kíváncsiság. Én voltaképpen rettenő fontos dolognak tartom, hogy az ember kíváncsi legyen a világra. Én mindig kíváncsi voltam, és most is kíváncsi vagyok. Ami csökkent, az az igény a beavatkozásra. Szóval a beavatkozás szükségessége. Emlékszel talán a Csehovban, a *Három nővér*ben a doktorra, akit olyan istenien játszott Horváth Jóska bácsi. Ott ül abban az utolsó rémes jelenetben, mindenki kétségbe van esve, gyönyörű előadás egyébként, hátul megy el a katonaság, és a doktor ott ül, és azt mondogatja: Mindegy! Mindegy. És még azt is, hogy „Tarara bumtié”. Na most ez egy kicsit van már. Tehát kíváncsi vagyok rá, annyiban nem mindegy, de nekem bizonyos értelemben véve már mindegy. Hogy mondjam neked, ma már egyre inkább a non fiction izgat, tehát nagyon szeretek emlékiratokat olvasni, történeti könyveket.

A szépirodalom rovására akár?

Akár. Hát a szépirodalomból elég nekem a kéziratokat olvasni, az bőven elég, amit a *Holm*ban kell. Egyébként a szépirodalomban... viszont most a következő történet, ezt hadd mondjam el, talán érdekes. Itt járt egy fiatal írónő, egyetemista lány, akinek egy novelláját közöltük, nagyon szép írás volt. Az utcáról küldte be a novelláját, tehát nem volt semmi előzménye. És akkor írtam neki, vagy fölhívtam, hogy jöjjön el egyszer. Megismerkedtem vele, szép fiatal lány, beszélgettünk és mondom neki, hogy van egy író, akihez maga hasonlít egy kicsit, én nagyon szeretem, Katherine Mansfield. Ismeri? Nem, a nevét sem hallotta. Hát, mondom,

egy könyve van magyarul, *Egy csésze tea* a címe, amiben majdnem az összes novellája benne van, nagyon fiatalon halt meg, harmincvalahány éves korában, nagyon jó, nagyon nagy író. Az angolok úgy hívják, hogy az angol Csehov. És mondtam, hogy én ezt odaadom magának, olvassa el, mert ez nagyon-nagyon magának való, meg még adtam neki egy Virginia Woolfot is. A lány megköszönte, elment, soha többet nem jelentkezett. Aztán fölhívtam telefonon, és kiderült, hogy elköltözött, nem hagyta meg a telefonját. Úgyhogy ez a könyv elveszett a lánnal együtt. Kéziratot azóta sem küldött. És ezt elmeséltem múltkor a szerkesztőségi ülésen a fiúknak, hogy hogy sajnálom ezt a Mansfield-könyvemet, és hogy nem kell ilyen jónak lenni a fiatal írókkal. Erre néhány hét múlva Fodor Géza hozta nekem a könyvet, megvette egy antikváriumban. És elkezdtem olvasni, huszonöt novella van benne körülbelül, ennyi az egész életmű, rövidek, isteniek. Gyönyörű a fordítás, Szöllősy Klára fordította, nagyszerűen. És egy hete minden este egyet vagy kettőt elolvasok ezekből. Ez maga a boldogság. És nagyon félek, hogy vége lesz, hogy két hét alatt kiolvasom. És valahogy ez egyfajta tájékozódási pont most nekem a kéziratokhoz, amik beérkeznek. Hogy esténként az igazi nagy irodalmat szívom magamba, amilyet mi nem nagyon közlünk, vagy nagyon ritkán. Valahogy úgy érzem, hogy kimentem egy hegytetőre egy füstös szobából, és ez valahogy eligazít engem. Nem is tudom, ezt miért mondtam, talán azért, mert így történt, semmi más oka nincs.

Ilyenkor, amikor eltűnik egy fiatal író, mondjuk, a könyveddel, akkor dühös vagy, csalódott vagy? Az egészet befordítod egy ilyen Füst Milán-os

mindenkitgyűlölökbe, vagy pedig megvonod a válad, és szkeptikusan, kedvesen elfelejtet?

Talán inkább az utóbbi. Nem vonom le azt a következtetést belőle, hogy a következő fiatal lánynak nem fogom odaadni a most meglévő Katherine Mansfieldemet, pláne hogyha a Fodor Géza még majd hoz megint egy példányt belőle. Úgyhogy idáig nem jutok el. Persze olyat azért mondok, hogy a fene egye meg ezeket a rohadt fiatalokat.

Furcsa, hogy rengeteget beszélgettünk anno, de aránytalanul keveset beszéltünk a Holmiról, mondván, hogy ez egy egészen külön téma. Egyébként nem a mostani beszélgetésünk témája, csak annyiban, hogy nyolc éve azt mondtad, az embernek valamivel el kell töltenie vagy el kell ütnie az idejét az unalom ellen, és számodra az előbb már említett intervallum kitöltőjeként létezik a Holmi. Picit szerintem nyeglén vagy álnyeglén úgy fogalmaztál, azért csinálod, hogy ne unatkozz. Ez akkor volt, '92-ben, mikor a Holmi még egy fiatal, hároméves lap volt, mostanra már egy rendes, komoly, felnőtt folyóirat, és bizony, akárhogyan nézem, ebben nagyon kemény munkád, nehéz tizenegy évad benne van. Még mindig úgy érzed, hogy ez egy időkitöltő tevékenység?

Nézd, ha már a nyegleségről van szó, rá tudok én licitálni a múltkori nyegleségemre is. Most már a Holmit is unom. De nem akarom azért ezt a blazírt hülyét játszani, inkább elmesélem, hogy most az történt például, hogy Vass Éva színésznő, Gábor Miklós felesége

hosszú könyörgésekre megint elkezdte kivenni a számítógépből a Gábor Miklós naplóját, ami nagyon izgalmas könyv, és ideadta a '75-ös, '76-os naplót. Hát, nagyon nagy öröm volt végigolvasni, sajtó alá rendezni, megcsinálni, hogy folytatásokban jöjjön majd, tehát ilyen dolgok vannak még. Ilyenkor persze hogy az ember fölnyerít, vagy nem tudom, mit csinál, mint huszárló a harsonaszóra. Ezt nem tagadom. Mi volt a kérdés?

Most már az a kérdés, amit állítani akarsz, nagyon nyeglén, hogy unod. Ha újra komolyra fordítjuk a szót, akkor tényleg megpróbálom megérteni, hogy mi az, amit unsz benne, és miért unod.

Ezt a sok steril dolgot unom. Nem az aprómunkát. Azt nem unom; hát filosz vagyok, Eötvös-kollégista voltam. Ha nekem föl kell állni és megnézni a lexikonban, hogy Ady 1877-ben született-e, mert valaki ezt írja egy kéziratban, akkor hiába tudom, fogom magam, fölállok és megnézem, hogy tényleg akkor született-e. Ezt abszolút nem unom, az aprómunkát. Én ezeket az anyagtalan verseket és novellákat unom. Ezt az áradást, ami jön, főleg fiataloknál, de öregeknél is. Lehet is közölni őket, nem is, és jönnek, jönnek, és mint a víz, folynak, nincs ellenállás sem bennük, sem ellenük, ezt unom. Tudod, miben jelentkezik leginkább az öregség? Nem izgat annyira, hogy majd jön egy új József Attila, és azt én már nem fogom olvasni. És biztos, hogy fog jönni. És már nem izgat olyan rettenetesen az se, hogy a világ, a politika merrefele fog menni. Persze hogy jobban szeretném, ha normális demokrácia lenne, de ez már nem az én problémám, ez már az unokáimnak a problémája, hogy merrefele megy Magyarország. Engem

már baromian nem érdekel. Ez már nem az én országom, és nem érzem azt, hogy dolgom, hogy beleszóljak. Azt sem tudom, mit akarok beleszólni. Ez nem jó.

*Látod magad kívülről? Ez a képesség minden-
kiben megvan, hol erősebben, hol gyengébben
vизslatni, hogy milyen is az ember idősnek, pon-
tosabban milyen az az idősebb-szerep, amit
kialakított. Arra vagyok kíváncsi, hogy az utób-
bi nyolc évben az „idős bölcs” szerepe mennyiben
módosult? Rigorózusabb lettél? Mi változott?*

Igen, rigorózusabb lettem, ingerlékenyebb. Most már el tudok küldeni valakit a fenébe, akit néhány évvel ezelőtt modorból, udvariasságból nem küldtem volna el. Önzőbb lettem, védekezőbb. Fáradékonyabb is vagyok, ennek következtében védem az időmet. Régen nem mondtam azt, hogy na, most menj haza. Ma már mondom. Durvább, nyersebb lettem. Ennek nem örülök egyébként, és ez nem is póz, hanem egyszerűen védekezés. Ezt a *Holminál* kevésbé csinálom, mert az mégiscsak munka, de a magánéletben igen. Egyszer-kétszer meg is bántottam embereket, nem olyan nagyon sűrűn, de előfordult. És hát a másik, ugye, a test romlása, „minden testnek útja”, ahogy a Biblia mondja. Elég vacak dolog látni, amit Déry elég jól megírt az egyébként nem olyan jó könyvében, a *Kedves bópeer...!*-ben, hogy az embernek a bőre májfoltos lesz, a körmét sokkal nehezebb levágni, mert vastagabb, mint ifjúkorában, hogy minden lassabban megy és így tovább. Ezek megalázó dolgok tulajdonképpen. Ahogy az embert a saját teste megalázza. Például nem mozog az ember feleslegesen. Én már csak akkor mozgok, ha muszáj, és

néha akkor sem. Tehát öncélú mozdulatokat már nem csinállok. Nagyon nagy változás. Ez a folyamat úgy ötven körül már elkezdődik egyébként, csak aztán rohamosan gyorsul. Ezt persze hogy észlelem, nem tudom nem észlelni. Voltaképpen nem volna rossz megfogalmazni, leírni, megírni. Ugye Senecáról mondják, amikor Nero megüzente neki, hogy vágja föl az ereit, akkor befeküdt a kádba, föl vágta az ereit, és közben diktált. Ez rettentően tetszik nekem. Odahívott egy írnokot, és diktálta neki, hogy mit érez. A fene tudja, miért, de szükségesnek tartotta, hogy ezt megörökítse, az utókorra hagyja, hogy mi történik, amikor az ember felvágja az ereit. Tudta, hogy meg fog halni. Ez a racionalizmus, vagy nem tudom, minek nevezzem, ez megvan bennem. Nagyon szeretem Illyés könyvét, a *Kháron lakóját* – az egyetlen könyve, a verseit nem számítva, amit remekműnek tartok. Szóval, az öregedés folyamatát én nem tudom olyan igazán jól megírni, nincs bennem igény. Pedig elég nagy téma, ami azt illeti.

*Van igény, az előbb azt mondtad, hogy van igény,
de mégsem írod meg.*

Hát igen, nem vagyok hajlandó egy nem nagyon jó könyvet írni, és könnyen lehet, hogy nem tudok egy nagyon jó könyvet írni. Értek ehhez a szakmához, és amikor leírok egy mondatot, tudom, hogy ennek valami baja van, valami nem igazán stimmel. Ha kritikus szellem vagyok mások szövegeivel szemben, és meg tudom állapítani, hogy az az öltöny angol szövetből van vagy nem, akkor talán a magaméiról is meg tudom állapítani. És amikor azt kell látnom, hogy ez nem angol szövet, hanem a Vörös Október Ruhagyárban gyártották,

mármint az enyémet, akkor eltépem vagy utálom. Ez hiúság. Én rettentő öntelt vagyok, ennek következtében egy hihetetlen magas dolgot szeretnék megostromolni. Ez azért rossz taktika, mert nyilvánvalóan úgy kell csinálni, hogy ír és ír az ember, ír közepeset, jót, aztán hátha nagyon jó lesz egyszer. Feltehetőleg mindkettőnk kedves írója, Kosztolányi is így tett. Nem volt olyan nagyon jó, amit fiatalkorában csinált, aztán addig-addig írt, amíg nagyon jó lett. Sajnos nekem már arra nincs időm, hogy írás közben tanuljak meg írni, ahogy ő mondta.

Biztos vagyok benne, hogy az olyasféle könyveket, amiket megírnál, nem magadról, hanem azokról, akikkel megismerkedtél, akiket szerkesztettél, szóval ezeket te magad is szívesen olvasnád, főleg annak fényében, amiről beszéltünk, hogy mi érdekel és mi nem.

Igen, így van, de azért az ember szeret rossz könyveket is olvasni. Nem tudom, megfigyelted-e már, hogy nagyon szívesen olvassuk az olyan szövegeket, amik nem igazán jók. De vagy a pletykaanyaguk miatt, vagy a nem tudom, micsodáért vonzanak. Elmesélek egy rossz kis történetet? Fölhívott nemrég az *Eső* című szolnoki folyóirattól egy nagyon kedves szerkesztő, hogy Simonyi Imre-számot akarnak kiadni. Tudod, hogy ki volt, gyulai költő. És elkezdtem gondolkodni, mit tudnék én írni róla. Eszembe jutott, hogy egyszer összeházasítottam Simonyi Imrével, talán 1972-ben, mondjuk, a Váci utcán. Nagyon szerettem, és azt hiszem, ő is engem. Azt mondta, igyunk meg egy konyakot. Na, bementünk a Remy Martinbe, ahova Pilinszky

járt, az egyetemmel szemben, és megittunk egy konyakot. Imre ritkán járt föl Gyuláról, nagyon szegény volt, nem volt pénze vonatra sem. Én nemrég jöttem haza Párizsból, és volt nálam egy originál baszk sapka, ott vettem. Egyszer csak Simonyi azt mondta, te, add nekem a baszk sapkádat. Én sosem voltam Párizsban, te egy szar kritikus vagy, vagy nem tudom, mi vagy, én viszont egy költő vagyok, nekem jár egy baszk sapka. A sapka ott feküdt a márványsz talon. Imre nézte, nézte, és bele volt írva, hogy Vrai Basque Beret. Azt hiszem, ez szokott beírva lenni, hogy igazi baszk sapka. Neked nem jár ez, mondta ő, nekem meg jár. Én akkor röhögtem ezen, rendeltem még egy konyakot, kifizettem. De nem adtam oda neki, hanem hazahoztam a baszk sapkát. Nincs már meg, nyilván. És most, hogy ez a szerkesztő föl hívott, arra gondoltam, ezt írom meg, és odaírom a végére, amit őszintén érzek, hogy miért nem adtam oda neki. Hát nem lettem volna meg nagyszerűen baszk sapka nélkül? Amellett nekem megvolt az esélyem, hogy kimegyek még Párizsba, mint ahogy ki is mentem azután még kétszer vagy háromszor, ő meg, azt hiszem, soha életében nem volt Párizsban. De olvasott Villont, meg Verlaine-t, meg szeretett volna Gyulán egy fiatal csaj előtt a baszk sapkában tündökölni. Hát miért nem adtam oda neki?

Beteljesedett az a fiatalkori történet az édesapáddal, aki egy menekültnek nem a legjobb ruháját adta oda... és akkor te megjegyezted, hogy hát, bizony én sem adtam volna oda.

Én nem kapcsoltam össze, látod, de...

...de összekapcsolható.

Igen. És most sajnálom, hogy nem adtam oda. Valószínűleg apám is sajnálta, illetve tudom, hogy sajnálta. Ha most ezt megírom, ez egy történet? Ez mond valamit? Érdekel valakit, hogy én nem adtam oda Simonyi Imrének a baszk sapkámát? Mond ez valamit Simonyi Imre költészetéről vagy rólam, vagy az életről? Hát nem tudom. Te odaadtad volna?

Nem tudom. Nem volt baszk sapkám, üthetném el a dolgot, de...

Jó, hát jelképesen.

De talán nem. Talán nem, nem tudom. Édesapád... azt akarom kinyögni, hogy milyen furcsa érzés, amikor az ember felfedezi magában az apja vonásait.

Rémes, rémes! Ismered ezt a dolgot?

Azt hiszem, mindenki ismeri. Ki bevallja, ki nem vallja be. Hanem hogy van ez? Amikor felfedezed magadban az idős édesapád fizikai tulajdonságait, a krákogásában a te krákogásodat, és így tovább. Ez mikor kezdődött nálad, ez a felfedező út?

Elég régen. Ez megint nagyon érzелgős lesz. Amikor apámnak már rákja volt, mindennap följöttem hozzá. Akkor még mindig nagyon akart borotválkozni. Tartotta magát, nagyon kemény ember volt, harcolt az elmúlás, az öregedés ellen. És mindennap

megborotválkozott. Még olyan régi borotvája volt, tehát nem zsilett, hanem amit ő maga fent, nem tudom, emlékszel-e ezekre.

A kinyithatós.

Kinyithatós, solingeni penge. Az orvos mindig azt mondta, hogy az eszem, mint a solingeni penge. Elég az hozzá, hogy ő fente a kinyithatós borotváját, de nem tudott rendesen állni már. Amikor följöttem, odaállt a fürdőszobában a tükör elé, mögéje kellett hogy álljak, illetve hát nem kellett, ez rossz szó, hanem mögötte álltam, és fogtam a vállát, vagy csak ott voltam, hogy ha elesne, ne legyen probléma. Ő pedig megborotválkozott, és bár mindig megvágta akkor már magát, nagyon boldog volt, hogy azért még meg tud borotválkozni, és sokkal frissebbnek érzi magát. Egyébként ez sokkal jobb, mint a villanyborotva, mert tényleg sokkal frissebb az ember, ha bepamacsolja magát, meg minden. Na most én ugyanannál a tükörnél borotválkozom. Nem olyan borotvával már, hanem zsilettes borotvával, de nem villanyborotvával. És amikor fáj a lábam, és végigcsinálom ezt a borotválkozási cirkuszt, nem olyan rendesen, mint ő, tehát nem mindennap, hanem minden másnap vagy harmadnap – de hát ő ilyen értelemben sokkal klasszabb pasas volt, mint én –, akkor mindig eszembe jut ez a dolog, vagy majdnem mindig, minden második alkalommal, és arra gondolok, vajon mennyi idő múlva kell megkérnem Mihályt, a fiamat, hogy álljon mögém, ha én is elesnék. Nem fogom föl ezt tragikusan. Patetikusan, modorosan igen, de nem tragikusan. Ez így rendjén van.

Azt mesélted egyszer, hogy Vas István mondta a halála előtt, hogy aki időskorában nem csak a halállal foglalkozik, az hülye. De hát az is hülye, aki csak a halállal foglalkozik, mert csak a halállal nem lehet foglalkozni, hanem csupán ezzel a viszsonnyal, az élet és halál viszonyával, a halál előterével, ha úgy tetszik.

Így van. Prospero mondja ugye *A viharban*, hogy „pál-cám eltöröm”, mostantól kezdve azt hiszem, minden harmadik vagy második gondolatom a halál lesz. Hát igen. Márai pedig azt mondja, a haláltól nem félek, csak a meghalástól.

Van egy furcsa összefüggés ennek kapcsán. Amennyire én tudom, egész életedben megvolt a hajlamod az önbizalomhiányból, meg nyilván ezer dologból fakadó öngyűlöletre, rá is játszottál talán. Ugyanakkor van benned egy nagyon erős hedonizmus, hajlam a görögös, nagyon egészséges életélvezetre.

Igen, ez így van.

Mitől és hogyan fér meg ez a kettő egymással? Ráadásul békében.

Békében, aránylag. Nézd, én nagyon sok mindent szerettem és szeretek is csinálni. Egy részét már nem. Nagyon szerettem a nőket, nagyon szerettem olvasni, nagyon szerettem utazni, nagyon szerettem enni, minden jó dolgot szerettem tulajdonképpen. Borzasztó érzéki ember vagyok. Nem érzéki, hanem érzékies ember,

és nagyon belém van égve egy csomó élmény. Nekem ilyen értelemben teljesen eleven emlékem az, hogy ülök a Santa Maria in Trastevere templom előtt Rómában, nézem azt a pálmát, és mellettem ül a feleségem. Ezek a képek hihetetlen élesek, és ha becsukom a szemem, ugye, ahogy mondani szokás, akkor látom tökéletesen. De hát azt is, hogy Segesváron megyünk föl az iskolalépcsőn a temetőbe, aminek azért van teteje, hogy ne ázzanak meg, ha a gyerekek fölmennek. Szóval ezek mind élesek, és nem szűnnek meg. Van egy furcsa dolog ezzel kapcsolatosan, ezt le is írtam, hogy ha az ember egy ilyen nagyon jó élményre visszagondol, az annyiban fájdalmas, hogy ilyen többet nem lesz, nem ismétlődik meg, ugye, soha többé. Dante azt mondja, nincs nagyobb fájdalom, mint boldogtalan időkben visszagondolni a boldogságra: „Nessun maggior dolore” stb. Én viszont azt észlelem, amikor boldog elmúlt dolgokra visszaemlékszem, hogy nem ilyen egyszerű, mint ahogy Dante gondolta. Kicsit primitív volt a *Divina Commedia* szerzője, egyoldalú, mert nemcsak fájdalmas, hanem valami rettenetesen örömteli is egy ilyen visszahozhatatlan dolgot emlékekben visszahozni. Ha nézem a televíziót, és mutatják a Campo de' Fiori, vagy mutatják a barcelonai Ramblát, vagy Pestnek valamelyik részét, akkor én odaültetem magam ezekbe a terekbe, és a fagyalt is ott van az asztalon, és az legalább annyira boldogságérzés, mint fájdalomérzés. Legalábbis teljesen együtt van a kettő.

És milyen természetű az emlékezésed? Képekben jelenik meg, vagy pedig, ahogy evidens lenne, történetekben? Mennyire rendszerszerű?

Rendszertelen, és nem történetek, hanem képek. Nagyon jó helymemóriám van. Tehát teljesen föl tudom magamnak idézni egy kávéház teraszát, vagy ilyesmit. Néha van egy kis történet is hozzá, de nem ez a lényeg, hanem a hely, a színei, a jellege. Dubrovnik, amikor először megérkezünk. Elég sok külföld van ebben. Nem csak, de azok valahogy intenzívebben maradnak meg az emberben. És majdnem mindnek Klári is a szereplője, vagy nem is majdnem. Mindnek. Ezeknek a kivételes pillanatoknak. Proust úgy mondja, az élet kivételes pillanatai.

Végig Proust körül ólálkodunk egyébként. Egyszer mondtad, hogy nagyon sokára értetted meg az idő, az eltűnt idő, vagy az emlék és az emlékezés természetét. Ciorannak van erről egy szép mondata, hogy „az emlék a cafatokban lógó idő”. Ha már ennél a tárgynál vagyunk, mit gondolsz most erről?

Kérlek, erről olvastam Ricoeurnek egy tanulmányát, amit rettentően szerettem volna lefordítani, de nem tudtam. Technikailag olyan nehéz szöveg, hogy egyszerűen kudarcot vallottam, pedig vagy hatvan-nyolcvan könyvet lefordítottam már. Aztán odaadtam egy fiatalembernek, hogy fordítsa le ő. Ő sem tudta lefordítani. Ezen azt értem, hogy jól nem tudta egyikünk sem lefordítani. Tehát nem tudtam leköszölni, mert nincs jó magyar szöveg, olyan nehéz. Ez egy nagyon jó tanulmány, van benne egy gondolat, ami megint csak lehet, hogy közhely. Az ember úgy képzei el, hogy az emlékek el vannak valahol raktározva. Tehát van egy raktár, egy depozit, ahova az ember a múltját berakja, aztán,

amikor kedve tartja, előveszi. De ez nem igaz, mondja Ricoeur. Nincs az sehol. Most én olyan egyszerűen magyarázom, ahogy én megértettem, nála ez sokkal bonyolultabb. Minden alkalommal én teremtem meg a múltamat. Tehát ami velem megtörtént, az nincs „valahol”, és nem jön elő parancsszóra, hanem minden alkalommal óriási munka, hogy megteremtsem, és akkor megszületik. Lényegében véve Proust is ezt csinálja egyébként, csak ő, bár ő is teoretikus a maga módján, nem így látja ezt. Ez a folyamat engem borzasztóan izgat így öregem, és elég sok időt is töltök ezzel a múltmegteremtéssel, és nem nagyon érdekel, hogy valóban úgy volt-e, ahogy megteremttem. Ez érdekel a legkevésbé benne. A lényege nyilván az volt, tehát a törvényei, hogy úgy mondjam, azok voltak a dolognak, de a részletei esetleg nem úgy zajlottak le. Ez engem nagyon foglalkoztat.

A mechanizmus?

A mechanizmus.

Hogy hogy teremtetted meg a múltadat? Tehát a múlt mint fikció?

Igen, igen. A múlt mint fikció, amelyik azonban mégsem fikció, ugye. Tehát, hogy mondjam neked? Vannak olyan kísérletek, amelyek evidensen nem stimmelhetnek. Nem igazak. Én nem csinálom őket, mert semmi kedvem és hajlamom nincs rájuk. Ezek nem stimmelnek. De helyes múltfelidézés, az sok van. Tehát ez is igaz, meg az is, és ellent is mondhatnak egymásnak. Ez most nagyon elvont, amit mondok?

Egyáltalán nem elvont, annál is inkább, mert a mi hajdani mottónk pontosan erről szól, hogy az ember már nem azt meséli, ami történt, hanem azt meséli, amit tíz évvel ezelőtt, húsz évvel, harminc évvel ezelőtt mesélt róla. Tehát igazából a történet önjáróvá válik...

...most hadd kérdezzek valamit. Ez rám jellemző, vagy mindenkire?

Én azt hiszem, hogy ez nemcsak rád jellemző, ez az emlékezés természetéből következik. Azt viszont hadd mondjam el, hogy amikor az előbb azt mondtad, hogy képekben emlékszel, akkor egy picit meglepődtem, mert az én tapasztalatom szerint gyorsan és igen tetszetős, hogy úgy mondjam, pofás történetként jönnek elő belőled az emlékek.

Ez udvariasság. Udvariasság, hogy te is megértsd. Ha én pusztán a képet mondanám el, hogy ülök a Luxembourg-kertben Klárival, azt nem értenéd meg, de én udvarias vagyok, és azért csomagolom egy történetbe, hogy átmenjen a rivaldán.

Húsz éve, harminc éve meséled ugyanazokat a történeteket, ezek változnak, módosulnak. Mi az, ami átrajzolja benned őket? Mik azok a módosulások? Nyelvi természetűek, vagy maga a szüzsé változik meg? Mi változik meg?

A szüzsé nem változik meg. A történet maga sem híném, hogy megváltozna. Stílusosan változik, ha talállok egy jobb jelzőt, akkor azt fogom használni,

természetesen. Ez a fordítónak is, meg az írónak is a problémája, hogy, Flaubert kifejezésével, keresi a „mot juste”-öt, a helyes szót, az igaz szót. Ezt csinálod, amikor áthúzod, és ha találsz egy jobb szót, fölé írod. Ez az egyik dolog. A másik, hogy azokat a történeteket, amelyekben benne vagyok, ezt egyébként mások is így csinálják, ravaszul úgy igyekszem elmondani, hogy én jól jöjjenek ki belőlük. Ez rafinált és aljas dolog, az a kérdés, hogy mennyire vagyok rafinált, mert ugye vannak a nagyon primitív emlékiratok... Most olvasom a Háy Gyulánénak a rettenetes rossz emlékiratát, hogy én, én, én milyen rendes ember voltam, körülöttem mindenki ávos volt, antiszemita volt, mindenki fasiszta volt meg kommunista volt. Bezzeg a Gyuszi meg én, vagyis a férjem, mi mindig... De én még meg is bocsátom az aljasságokat, mert én még keresztény lélek is vagyok – szóval ez jön ki. Ha én mesélek itten, akkor rafináltabban kell csináljam, úgy kell befeketítenem magam, hogy mégis én jöjjenek ki jól. Hát ennek a trükkjeit keresi az ember ösztönösen.

Nálad azért van egy ellenkező tendencia is. Nagyon szívesen feketíted be magad.

De a végén mindig jól járok. Ezzel teszem hitelessé.

Hát, a konkrét történetekben talán így van, de bizonyos tulajdonságaid alulbecsülésében, alulértékelésében azért nagy profi vagy.

Cáfoljatok meg! Azt csak azért mondom, hogy öregem, cáfolj meg. Hát te ezt nem csináltad még az életben ezerszer? Hogy az ember azt mondja a nőnek, hogy

olyan csúnya vagyok, drágám, én vagyok a világon a legcsúnyább ember. Hát azt azért mondom, hogy ő azt mondja, ugyan, dehogy, nálad szebbet még nem láttam. Szóval az ember állandóan trükközik.

Mondd, nem zavart, hogy a történetek, amiket én is, más is kérdezgettek tőled, az esetek nagy részében óhatatlanul összefüggtek nagy vagy híres, vagy legalább olyan híres emberekkel, mint amilyen te vagy. Tehát hogy mindig egy relációban történtél meg?

Nem, ez abszolút nem zavar. Engem ez felhúz.

Hát, egyébként annyira felhúz, hogy te magad emlited a felfelé barátkozást. Hogy egész életedben felfelé barátkoztál. Ez hogy változik át, a barátság? Hogy értékelődik át öregkorban? Hogy változik meg, és megváltozik-e a természete?

Megváltozik. Nagyon fontos és jó kérdés. Nézd, a nagy barátságok, ezt sokan, sokszor elmondták, fiatal korban köttettek. Vagyis az én legközelebbi barátainak jó része nem él már, ugye, nem él Szűcs Jenő, aki kortársam volt, két évvel volt idősebb nálam, nem él Kormos, vagy Vas, ezek talán a legfontosabbak. Nem él Béni bácsi, Ferenczy Béni, ha az a nagy különbség ellenére barátság volt. És aztán van egy-kettő, aki megmaradt a kortársaim közül, mint a Kucsman Árpád barátom, vagy Domokos Matyi. És aztán jöttek a fiatalabbak, Petri, Várady Szabolcs, te, mások. Most nőkről nem beszélek, mert az mindig bonyolultabb, vagy többnyire bonyolultabb, ott valahogy mégis jelen van

más is. Rettentő fontos és jó dolog, hogy amikor a Katherine Mansfield-könyvem elmegy itthonról, és elpanaszlom, akkor pár hét múlva Fodor Géza megjelenik, és azt mondja, egy antikváriumban megtalálta. Állati nagy boldogság ez a gesztus. Ezek borzasztó fontosak, fogynak erősen, tehát sokkal ritkábban van ilyen. Valószínűleg nem azért, mert a világ megváltozott, nem hiszem, hogy az új nemzedékekben ne menne ugyanígy tovább, hanem az én helyzetem változott meg. Az én mostani új kapcsolataim sajnos ezek az apakereső fiatalokkal való barátságok. Ez kicsit jólesik, meg nem tudom, mi, de azért nem tesznek boldoggá. Tehát, hogy feljön egy fiatal alkoholista vagy drogos költő, és elmondja a bajait. Nagyjából úgy, gondolom, ahogy én elmondtam valaha Füst Milánnak, vagy nem tudom, kinek. Kicsit legyezi a hiúságomat, az embernek ez tetszik, meg érdekli is, de ezek azért nem úgy barátságok, ha nagyon őszinte vagyok.

Nem, hát ezek a tanár létnek vagy az apa létnek a velejárói.

Az apa létnek. De nem szeretek olyan nagyon apa lenni, őszintén szólva.

Pedig az vagy.

Az vagyok, de ettől nem szeretek olyan nagyon. A családon belül, ott végképp nem szerettem olyan nagyon apa lenni, nem is voltam jó apa. Nem tudtam ezt az apa pózt beteljesíteni. Most, ezekben a viszonylatokban a fiatalokkal, talán inkább, elkésve ez előjön egy kicsit. Van még egy rossz tulajdonságom, hogy tovább

dicsekedjem, az, hogy egyrészt nagyon érdekelnek az emberek, másrészt egy idő múlva megunom őket. Tehát följön egy fiatalember, elmondja a maga baját, meg a maga pittoreszk történeteit, hogy hogy hányta össze a nem tudom én, micsodát, szóval ezeket elmondja, és amikor már ötödször van itt és ötödször hallom ugyanezt egy kis variánssal és egy másik nővel, akkor azt mondom, hogy én ezt unom voltaképpen.

Kérdezgeted őket vagy kérdezgetnek téged...

Kérdezgetem. Mint egy ávós, úgy kérdezem őket.

De kérdezgetnek téged is?

Kérdezgetnek, igen.

És mi érdekli őket?

Hát, mondjuk, inkább mesélnek. Ez a fiú, akit mondtam, ez mondaná hetvenkét órát egyfolytában, ha hagynám. Ez mesél, mesél, amíg összeesek. Néha, persze, belekérdezek, akár azért, mert érdekel, akár azért, hogy kellemetlenkedjek, mert látom, hogy ugyanúgy dicsekszik a bajaival, ahogy én szoktam, és undok kérdést teszek föl neki. Úgyhogy nem vagyok én isten. Csak annyira nincsenek apák, hogy még én is elmegyek apának. Annyira nincs ebben az idős nemzedékben senki, aki ezt vállalná, ahogy annak idején még Illyés is vállalta valamennyire. Németh László nem vállalta, hogy nagy neveket mondjak. Déry sem nagyon vállalta; Vas nagyon, ő tényleg vállalta. Képzeld el, Jékely is vállalta, nagyon furcsán. De ma még rosszabb

a helyzet apavonalon vagy apapiacon. Neked nincs szükséged apára, te megvagy magadnak, te ebben normális ember vagy.

Azt mondod, hogy a normális embereknek nincs szükségük apára?

Igen. Úgy érte, amikor már meghalt az igazijuk.

Hogyha nagyon kívülről nézed magad – van, hogy az ember tudja magát kívülről nézni, tárgyilagosan, nem öngyűlölően –, akkor, igazság szerint, mi az, amivel a legkevésbé lehetsz megelégedve?

Hát nézd, az egyik, amit az ember nem tud eldönteni, hogy az igazi nagy tehetség hiányzik belőle, vagy csupán nem tud elszámolni a nagy talentummal, amit kapott. Ez az egyik, amit nem szeretek magamban, akármelyik is legyen igaz a kettő közül. A másik az agresszivitásom. Sokkal szelídebbnek kéne lenni, sokkal keresztényibbnek kellene lenni a szó jézusi értelmében, nem az egyházi értelmében véve, persze. Ezt sem szeretem magamban, nagyon nem. Volt egy fiatalember évtizedekkel ezelőtt, aki sznob volt nagyon. És nagyon kedves, nagyon fiatal. És tulajdonképpen elég tudatlan. Klári is nagyon szerette, én is. És itt volt nálunk, és összevissza beszélt, látszott rajta, hogy egy csomó mindent mond, amit nem tud, meg hülyeségeket beszél. Valahogy Shelley-ről került szó, és egyszer csak azt mondtam neki, hogy hát nagyon jó a Turner új könyve Shelley-ről, ami tényleg új megvilágításba helyezi a helyezendőket. Igen, azt mondja, az nagyon jó. És az is, mondom, amit a romantikáról mond, hogy Shelley

máshogy romantikus. Igen, igen. És akkor elkezdett erről beszélni. Aztán elment. Akkor azt mondtam Klárinak, hogy ide figyelj, ilyen könyv nincs. Most találtam ki ezt a Turnert. Nem létezik. Csak kíváncsi voltam, hogy van-e a fiatalemberben annyi bátorság, hogy azt mondja, nem ismerem, majd elolvasom, vagy pedig nem enged meg magának, hogy ő ne ismerje, és kollokválni fog ebből a nem létező, ennek következtében általa sem olvasott könyvből. Erre Klári irtózatosan letolt. A lábamon nem álltam meg, hogy ennél gusztustalanabb dolgot ő még életében nem látott. Én azzal védekeztem, hogy a fiú nem tudja, mi történt vele. Ezt mi ketten tudjuk csak. Én szórakoztam vele, mint egy bogárral, vagy nem tudom, mivel. Az nem változtat a tényen, mondta ő. Hát te tudod, és most már én is tudom. Klári sem tudta, hogy most van Turner vagy nincs Turner, de ő nem mondta, hogy olvasta. Eszébe sem jutott. Na most, abszolút Klárinak volt igaza. Nagyon szar dolog volt ez a részemről. Hát így nem lehet egy embert megalázni.

De ha ilyen világos tudomásod van a saját agresszivitásodról, ez azzal is jár, hogy már nem enged szabadon ezt az agresszivitást.

Nem jár azzal. Az ember hiába tudja magáról, hogy milyen, és hogy nem szereti, amilyen, pont ugyanolyan utána is. Valamit javultam, hála a Csehov doktor bácsijának, hogy „mindegy”, hogy „Tarara bumtié”, ugye. Tehát ha valaki valamit csinál, ami nagyon nem tetszik nekem, azt nem cseszem le, nem megyek neki, hanem odébbállok, hogy hát nem mindegy? De ez nem az alázat megtanulása, hanem a fáradtság meg a nem tudom, minek a megtanulása.

És a másik, hogy milyen tehetségnek a be nem teljesüléséről beszélsz?

Nem tudom.

Tehát hogy mi az, amit eltékozoltál volna volt.

Hát nem tudom, azt sem tudom, hogy tudtam volna-e egy jó regényt írni, azt sem tudom, hogy tudtam volna-e jó egyetemi tanár lenni. Fogalmam sincsen. Vagy egy jó esszéista, vagy eredeti gondolatokkal teli tudományos munkát tudtam volna-e írni, nem tudom, hát nem próbáltam ki tulajdonképpen egyiket sem.

Akkor viszont miért nem lehet, hogy a tehetséged természete pontosan ez...

Könnyen lehet, igen.

...ahogyan a tehetséged működik. Amikor én hajdan a hosszú beszélgetésünk elején bon mot-ként ezt a foglalkozást, a rézpál-t kitaláltam, arra gondoltam, hogy valóban vannak olyan személyiségek, olyan literátorok, akiknél nem könnyű megmondani, hogy miben áll a tehetségük. Neked az életműved egyik része a Holmi, lefordítottál hetven könyvet, írtál ötöt, szerkesztettél kismilliót, közte a Kosztolányi-sorozatot, továbbá, akár megírod, akár nem, egy hangos memoárt, vagy nem tudom, minek nevezzem, letettél a vágóasztalra, vagy mire.

Nézd, van még egy, ha már öttusázó vagyok, akkor van még egy dolog, amit csináltam, és könnyen lehet, hogy az éri a legtöbbet. Az írókkal való beszélgetésben mondtam esetleg olyan dolgokat nekik, amiket tudtak használni. Akár azért, mert elhitték, akár azért, mert nem hitték el, és ellenmérget fejlesztettek ki magukban. Elég sok és elég jelentős emberrel voltak ilyen típusú beszélgetéseim. Tehát az elképzelhető, hogy ilyen szerepem volt. Egyszer írtam egy tanulmányt Németh Andorról, amiben azt írtam, hogy Németh Andor írásai nem olyan nagyon jelentősek, bár vannak jó tanulmányai, de ami igazán érdekes belőle, az az, ami *A befejezetlen mondat*ba, József Attilába vagy Kosztolányiba, Füst Milánba beépült a vele való beszélgetésekből, és ez valószínűleg elég sok. És akkor Illés Bandi, aki ezt olvasta, azt mondta, hogy nahát, magadról beszélsz. Ebben van valami. De hát ez aztán végképp nem mutatható ki soha, és nem is nagyon szükséges, hogy kimutattassék.

Úgy gondolod, hogy a hozzád feljáró mostani fiatalok életművében így vagy úgy jelen tud lenni a figurád, a személyiséged, a tanácsaid?

Talán a ti nemzedéetekben valamennyire, nagyon kevésbé, bár a tiedben biztos, hogy nem, mármint a te életművedben vagy írásaidban. De a fiatalabbakéban nem, mert ők már idegenebbek annál tőlem. Azért ez egy kicsit nemzedéki dolog. Borzasztó, hogy a kor milyen fontos, tehát hogy egy olyan ember, aki aljas meg rémes dolgokat csinál, de közös élményei vannak velem, az bizonyos értelemben véve közelebb áll hozzám, mint egy másik ember, aki rendes, de nincsenek meg

a közös élmények. Ez undorító jelensége az életnek. Szóval, az a tény, hogy ő is látta még a Rákosit, meg én is, valahogy összekapcsol bennünket. És az a tény, hogy X nem látta már Rákosit, szerencséje volt, én meg láttam, ez elválaszt bennünket. Ez voltaképpen borzalmas dolog, mert hát hogy jövők én ahhoz, hogy a rokonoknak érezzem, mert ő is látta Rákosit.

Hát elválaszt. Könnyen lehet ugyanakkor, hogy aki veled együtt látta Rákosit, azt nem érdekli, hogy te mit gondolsz arról a látványról, viszont aki utánad jár pár nemzedékkel, lehet, hogy valóban érdeklődik. Itt a „nagy idők tanúja”-lemez, amit egyre többször átélsz, gondolom, vagy át fogsz még élni.

Hát igen, utálom is.

Miért utálod?

Mert akkor nem én vagyok, hanem a nagy idők tanúja. Az a jó bennem, hogy én már akkor is éltem. Hát kit érdekel Weöres Sándorból, hogy nagy idők tanúja? Weöres Sándor érdekli a kérdezőt.

Te mikortól érzed magad öregnek? Szerintem itt nincs egy kezdőpont, hanem az ember húszéves korától öregszik.

Nincs, igen.

És visszamenőleg mindig fiatalnak látja magát.

Így van.

*Tehát te a nyolc évvel ezelőtti önmagadat milyen-
nek látod most?*

Hát fiatalnak vagy mindenképpen fiatalabbnak, mint a mostani magamat, természetesen. Ez a lábtörés elég komoly törés volt, hogy szellemeskedjek. Nem azért, mert eltört a lábam, hanem azért, mert úgy fogtam föl, hogy ez szükségszerű volt. Tehát nem azért volt, mert a rohadt trolibuszsofőr túl nagyot rántott a kocsin, mint ahogy egyébként túl nagyot rántott, hanem mert meg-
érttem arra, hogy eltörjek. Én ezt így fogom föl. És hát ebben talán van is valami igazság. Az a derűs öregség, az a bölcs, derűs öregség, hogy lemenni a parkba, és ott leülni és kisgyerekekkel játszani és a kezemet rá-
tenni a buksijukra, és nem tudom mi, ez nincs. És egy-
re kevésbé lesz.

És ha jönnek az unokák?

Azoknál sem fogok úgy buksizni.

Miért nem?

Nincs hajlamom rá, és nincs erőm megjátszani. Unokák egyébként öten vannak már. Dédunokák jönnek most majd. És az unokákkal sem volt ez a dolog. A kisgye-
rekeket egyébként nagyon szeretem, de ez a nagypa-
pás izé, hogy majd kigörögnek a bogarakkal együtt a napvilágra, ez nincs. A vérségi dolgok engem sosem
érdekeltek olyan nagyon. Ez nagy szégyen. Szóval,
nem nagyon érdekelt, hogy az én gyerekem, meg az

én unokám, meg az én vérem. A vér szava nem szokott
bennem megszólalni, sőt egy kicsit utálok is, amikor
mondják, hogy a vér szava, olyan röhejesnek tartom.
Meg hát aztán mit csinál, ha kiderül, hogy nem az ő vé-
re? Akkor még mindig érzi? Vagy akkor hirtelen már
nem érzi? Vagy hogy van ez?

*Ugyanakkor viszont egész életedben családban és
nagyon családcentrikusan is éltél.*

Hát, így hozta a végzet.

És ez nem változtatott ezen az alaphelyezeten?

Nem, nem.

*Te mondd, és a gyerekkorod helyszíneire nem
vágysz vissza különösebben?*

Nem, abszolút nem. Se Aradra, se Váradra, nem.

Akkor hova leginkább?

Rómába. Néhány télre Rómába. Ülnék teraszokon a
Navonán, a Trasteverén, mit tudom én, hol. Valószínű-
leg emögött is ott van Klári, ugye a gyerekkoromat nem
vele töltöttem, mért vágynék oda vissza? Ugyan elvit-
tem mindenhova, ahol gyerek voltam, de hát ezeknek
nem volt olyan nagy jelentősége, viszont Barcelonában,
Rómában, Londonban, Párizsban, Amszterdamban és
olasz kisvárosokban, ott boldogok voltunk. Tehát való-
színűleg ez is ide kapcsolódik, ha nagyon utána megyek.
Valószínűleg persze ezek is rémes dolgok volnának.

Ülnék a Navonán, és bögnék, mondjuk, vagy mit tudom én, mit csinálnék, a fagyaltba belepotyognának a könnyeim, pedig nagyon jó az olasz fagyalt, kár öszszezokogni. Valószínűleg valahogy így zajlana le, és ugyanez a furcsa mechanizmus volna, hogy nem tudnám, hogy most boldog vagyok-e vagy boldogtalan.

Gyakran bögsz?

Nem nagyon. Rossz könyveken sírok, érdekes módon. Meg rossz filmekben. Tehát ilyen rossz, szentimentális filmet nézek, minél rosszabb, annál nagyobb az esélye, hogy elsírom magam. Egyébként nem szégyellem, tehát ha véletlen ott van a fiam vagy a menyem, akkor röhögünk ezen. De elő-előfordul. Életdolgokon nem sírok. Tehát például, amikor eltört a lábam, és marhára fájt, akkor nem sírtam. Vagy most, hogy meghalt Erzsi néni, Ferenczy Erzsi, akit nagyon szerettem, nem sírtam rajta, ilyesmin nem. De egyébként nincs bennem az a férfibüszkeség, hogy nem szabad sírni, ezt hülyeségnek tartom. Tehát nem azért nem sírok, mert tudom, hogy aki „férfiből van”, ahogy manapság mondják – nagyon utálom ezt az eluralkodó nyelvi figurát –, az, ugye, nem sír. Hát ezt én nem hiszem. Te erről mit gondolsz?

Ugyanezt. Illetve azt hiszem, hogy az sem jó, ha az ember hagyja magát minden szíre-szóra sírva fakadni. Azért nem jó, mert a sírás rettentő fontos dolog.

Tartalékolni kell, igen.

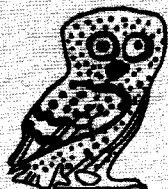
És mennyire tervezel előre?

Semennyire. A *Holmi* következő számáig. Semmi. És ha holnap nem ébredek fel, vagy ma éjszaka leesek a székről, akkor leestem a székről, kész.

HOLMI

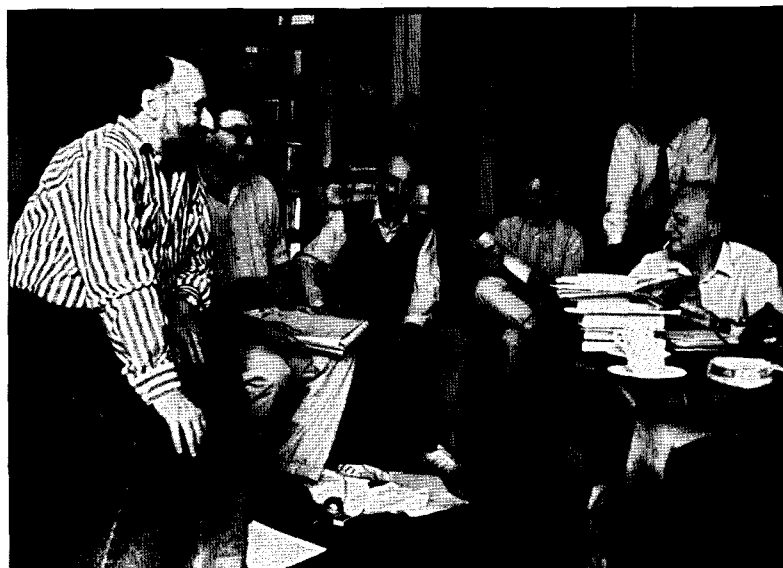
Megjelenik 1989. október óta minden hónapban.

Ha sokig selem in,
ha igaztalan,
ha nem lát túl a körön,
ahol a gress terem,
ha valami a dig, a talni
nem ez in lapja a HOLMI.
Ha ha igazság,
valde ha könyve,
létükre tég,
ha nem csak lelkét
szerepe, de megköt
lét, epít,
csaló ha eszt
szerepe befogad,
iggy könyv eszt,
mint egykor vidort,
elnye ha szelvénye se rest,
ha létele elfogadottan,
iggyt keres eszt, mint sikert,
ha egyen költőt iggyt a lapban,
eszték nem a tekintélyre lét,
mindenre compenent és értéke szent -
ekkor a létét kör gahatolni
és in szellemirolja a HOLMI!

Ára: 49 Ft; előfizetőknek csak 41,60 Ft.
Megrendelhető: HOLMI; 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/a.

39. Várad Szabolcs verse, 1989

40. A Holmi szerkesztői: Fodor Géza, Závada Pál, Domokos Mátyás, Várad Szabolcs, Radnóti Sándor, Réz Pál
Szilágyi Lenke felvétele

41. Határ Győző, Domokos Mátyás, Mándy Iván, 1989 körül

42. Baka István

43. Petri György, Annette Laborey, Réz Pál

44. Székely János

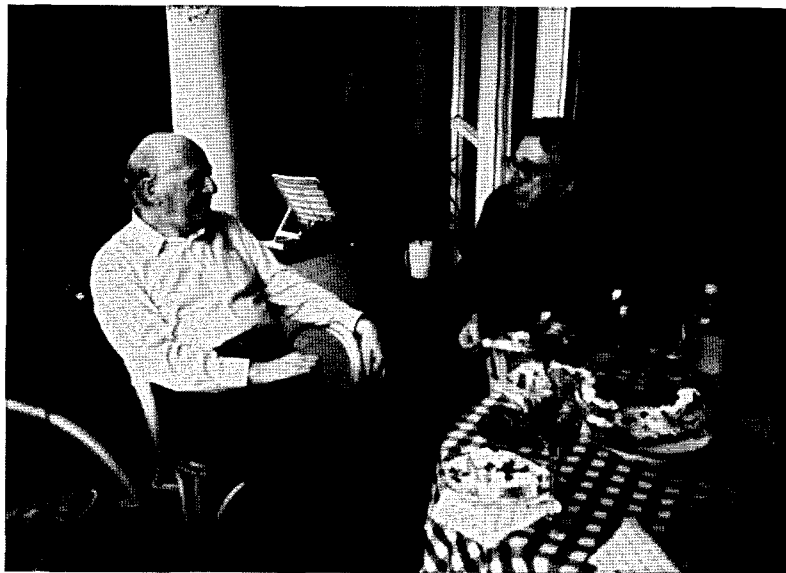
45. Orbán Ottó

Szilágyi Lenke felvétele

46. Rába György, 1980 körül

Kecskeméti Kálmán felvétele

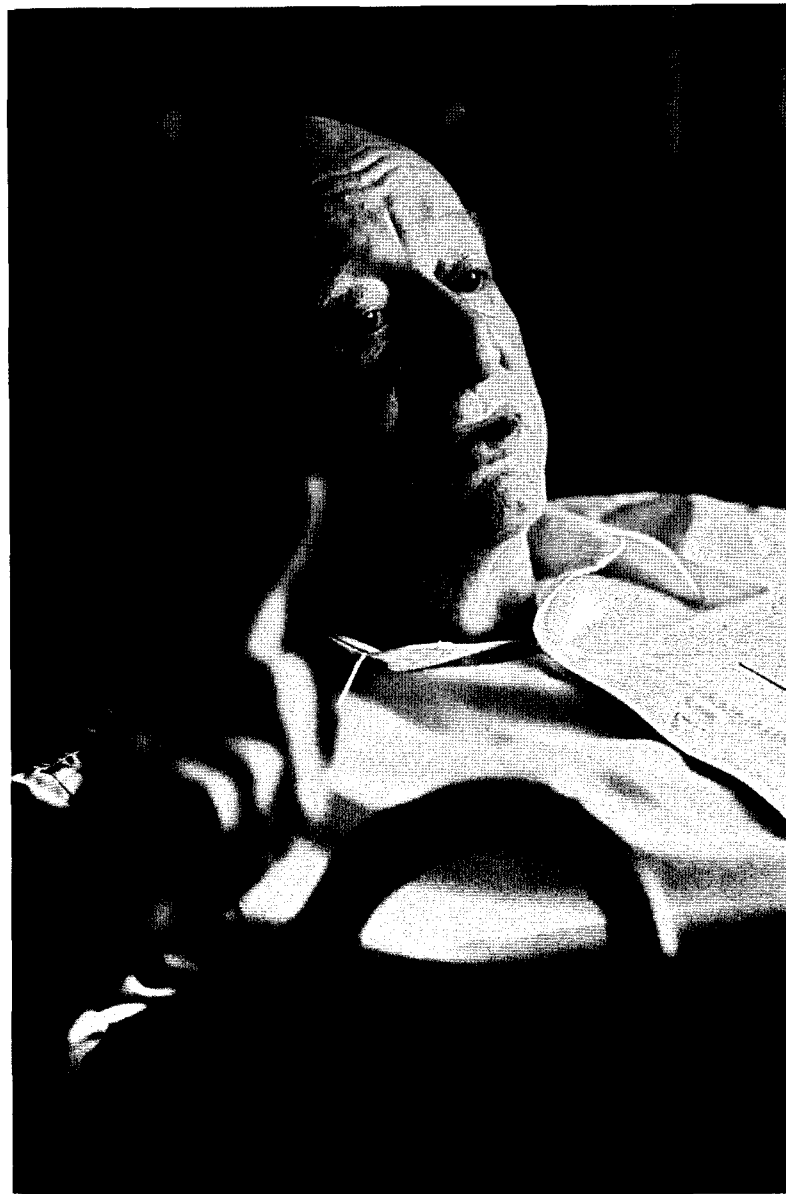

47. Rózsa Pál, Lator László

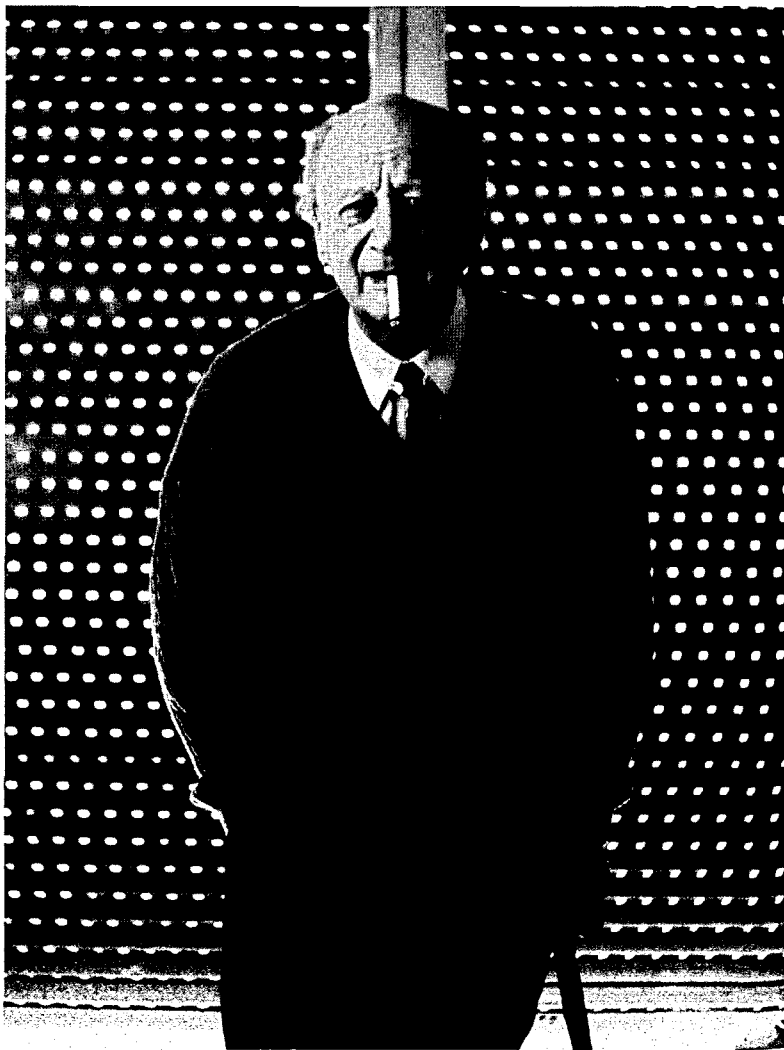
48. Várady Szabolcs, Rózsa Pál

Rózsa Mihály felvétele

49. Rózsa Pál

Horváth Dávid felvétele

50. Rózsa Pál

Szilágyi Lenke felvétele

12.

ODÁK ÉS VISSZÁK

Záró fejezetünk 2015 kora nyarán készül, több ülésben, ugyanabban a lakásban, mint a hajdani beszélgetések, e „szerkesztett és kibővített” hangos memoár alapjai. Az ablakból ugyanúgy a Dunára, a Margit hídra, a szivgyönyörű Budapestre látni. Látni, hogy úszott el a dinnyehéj. 1992 kora telén, az első interjúk idején alig voltál idősebb, mint én most. Én megöregedtem, te agastyáni korba értél. Ráadásul a Klári által anno rád hagyott dobozból is elfogyott az utolsó szivar, ha jól számolom, öt éve. Magától értetődik, hogy beszéljünk az eltelt több mint két évtizedről. Volt benne század- és ezredforduló, egyáltalán, volt benne forduló bőven, odáké és visszáké, voltak benne halottak, rémületesen sokan, és volt benne a Holmi, de mondhatnám fordítva is: ez az idő szinte mindenestül benne van a Holmiban. „Uram Isten, ha feltámadnának mindazok, akik huszonnégy év alatt írtak a Holmiba, és akiktől elbúcsúztunk már! – írtad lassan három éve a litera.hu-n olvasható internetes naplóba. – Vas István, Mátyás Iván, Petri György, Orbán Ottó, Domokos Mátyás, Tar Sándor, Baka István, Fodor Géza, Szabó Magda, Rába György, Utassy József, Székely János, Bajor Andor –

folytathatnám. Micsoda lapot lehetne csinálni velük”, sóhajtasz fel a parádés névsor után.

Mikor most nemrég Hankiss Elemér meghalt, akivel találkoztam a kórházi folyosón vérvételre várva, és röhögtünk, hogy már csak itt találkozhatunk, akkor megnéztem a névsoromat a volt Eötvös-kollégistákról. Negyvenen voltunk, négyen élünk még, Lator László, Ritoók Zsigmond, Sárosi Bálint és én. Legalábbis azok közül, akikről tudok. Ez egy zárt dolog volt, számon tartottuk egymást. Mikor Hankiss halálhírére bement a rádió, nekem egy kollégista halt meg, nem Hankiss. Így, szinte utólag bizonyosodtam meg, hogy milyen fontos dolog volt az életemben a kollégium. Hát nem sokáig lesz, egyrészt mert én se leszek, másrészt a többi három is meg fog halni. Latorral szoktuk egymást felhívni, gyakran, de nem rendszeresen. Én néha küldtem neki kéziratot, amiről vita volt a *Holmiban*, olyasmit, ami nem tetszett a többi szerkesztőnek. Kíváncsi voltam, hogy mit gondol. Zömmel egyezett a véleményünk. Nagyon komoly, jó ízlése van, ha én konzervatív vagyok, ő aztán pláne az. A minőséget abszolút felismeri, és nekem ez kell, a baráti körömben nincs meg mindenkinek az a háttér, ami szükségeltetne ehhez... Te, mondd, érdekes ez egyáltalán? Talán szórakoztatóbb lenne, ha az indulataim is mind benne lennének, az élöket illetően is...

Ez csak rajtad múltott és múlik.

Hát igen, az a baj, hogy gyáva vagyok. Tudod, ahogy olvastam ezeket a régi beszélgetéseket, a Csurkáról

mondottakkal nagyon nem voltam elégedett. Túlágoosan enyhe voltam, puha, udvarias. Nagyon nagy bajban voltam Pista halálával, én ugyanis megszakítottam vele a kapcsolatot, amikor nyilas lett, de hát meghalt, hát mit csináljon az ember ilyen helyzetben? Én írtam a nekrológot...

Gyönyörű nekrológot írtál a Holmiban. Nem átlom meg, hogy ne idézzek belőle egy szívszorító passzust: „Nem tudtam, hogy beteg. Huszonkét éve nem találkoztunk, nem váltottunk levelet, nem hívtuk fel egymást, nem küldte el az új könyveit. A gyász hír mégis – vagy éppen ezért is? – megütött. A fiatalembert hívta elő emlékezetem, az induló író és a jó barátot. Megint leomlott és elmerült a mérhetetlen óceánban ifjúságom egy része, véglegesen. Megint kevesebb egy emberrel, aki még ismerte a halottaimat. Ifjúi alakja mögött aztán felsejlett ködösen a másik Csurka István, a demagóg népszónok, az uszító újságíró, a malommalji politikus – aki ráadásul még ügyetlen is volt. Elbukott.”

Ez egy nagy barátság volt, nem is hiszi el az ember, hogy milyen undorító lett Csurka később. Hogy milyen kedves ember volt ez a Hősök terén üvöltő barom. Mikor volt egy rossz periódusom, és majdnem meghaltam, kórházban voltam, ez tizenöt éve, már a mi interjúnk után történt, akkor azt gondoltam, hogy behívom, elbúcsúszom tőle. Talán mondtam már, nekem életem végéig nagy problémám, hogy két Csurka volt abban az egy testben, s hogy vajon ott volt-e benne mindig is mindkettő, vagy az egyiket csak megjátszotta. S ha

így van, melyiket? Ezt már soha nem fogom megtudni. Megmarad talán belőle nyolc-tíz novella, mint egy őrült jelenséget, úgy nézzük majd, vagy hát nézik, akik élnek és olvasnak akkor.

Amikor olvastam a főszövegünket, feltűnt, hogy milyen szeretettel és izgalommal beszéltél a jegyzéseidről, naplójegyzeteidről, milyen súllyal mondtad, hogy ezeket te számon tartod, dossziékba rendezted, sőt előveszed olykor, ha az tán túlzás is, hogy dolgoznál velük. De a kezed ügyében vannak. Ez változott-e azóta, illetve mi van ezekkel az írásokkal, cédláccal?

Rosszkedvbe fordult, kérlek, úgy változott. Ezek a jegyzetek, ami sok volt, több száz oldal, két példányban, szóval ezek a papírok nem voltak igazán jók. Két-három embernek odaadtam, barátoknak, és hát hümmögtek, egyik se volt lelkes. Én maximalista vagyok általában, mint talán most is kiderült, magammal kapcsolatban is, úgyhogy így néztem ezeket. Meg kell mondjam, nem azért nem jelentek meg, mert a cenzúra nem engedte, hanem mert nem adtam oda megjelenésre. Nem elég jók. Mikor elkezdtem azon gondolkozni, hatvanéves koromban, hogy egyedül maradtam, bármelyik percben felfordulhatok, és hogy mi lesz a hagyatékommal, akkor elszomorodtam... Úgyhogy pár éve én ezeket összetettem, elégettem és lehúztam a fürdőszobában. Napokig tartott, rengeteg volt, most már kicsit sajnálom, mert volt egy csomó olyan cetli is, amin nem volt semmi tény, csak gondolatok, semmihez nem kapcsolódva.

Anélkül tépted össze, hogy elolvastad volna, vagy elolvastad, és úgy döntöttél, olyan kicsi része érdekes a megmaradásra, hogy inkább az egészet elégeted?

Az utóbbi. Utóbbi megoldás volt. Nagyon keveset kellett volna megtartani. Klári borzasztó szemérmes volt, és megőrülne, ha én arról írnék, beszélnek, ami szerint magánügy. Ez is számított. Általában az életem nagy döntéseit, szóval egy nevetséges kisember nagy döntéseit, mindig megbeszéltem vele. Majdnem azt mondom, engedélyt kértem tőle, hogy megtegyem azt a valamit. Ennél a fürdőszobai dolognál a papírjaimmal, ugye, nem csinálhattam ezt, mert nagyrészt róla szóltak. Úgyhogy külön kéjjel téptem össze, ami vele volt kapcsolatos. Nem látszik rajtam, mert elég határozottnak tűnök, a kapcsolataim, a barátságaim, a szerelmeim is annak látszanak, de valójában egy nagyon határozatlan, irányítható és befolyásolható ember vagyok, most már tudom... Szóval elégettem. De a levelezés az megvan, rendezve van, mivel ugye filosz vagyok. Az borítékokban van, ábécérendben, Abody az első, vannak közte értékesek, már úgy értem, pénzügyileg is értékesek, Semprún, Malraux. Itt vannak, nincs közöttük, amit ne lehetne publikálni. A korai szerelmes leveleket, amiket kaptam, azokat persze kidobtam.

Mintha el akarnád tüntetni magad után a személyes nyomokat, legalábbis a hajdan mondottakhoz képest.

Ebben van valami. Én ezért apámat teszem felelőssé, aki nagyon hangos, nagyon szereplő ember volt, és ez

engem idegesített. Nem akartam, hogy annyi szó essen rólam, hogy azt lehessen érezni, mintha én magamat olyan sokra tartanám. Mert ugyan többre tartom magam, mint amit mutatok, de nem akartam, hogy ez látsszon. Székely Jánosnak van egy rövid verse, olyasmi, hogy ha meghalok, olyan lesz, mintha sohasem éltem volna. Ezt választottam, hogy felolvassák a temetésemen. Voltam, nem voltam, mindegy. Tulajdonképpen az volt a szerepem, hogy összehoztam embereket. Barátságokat köttem olyan emberekkel, akik nem voltak barátok, de volt közöttük egy titkos kapcsolat. Az, hogy minden jelentős magyar író volt a lakáson és én a lakásán, hogy ismertem a gyerekeit és udvaroltam a feleségének és hülyéskedtünk együtt, elég volt nekem. Megismertem az irodalom, úgy is mondhatom, hogy az alkotás működésének a technikáját, hogy például egy viszonyból vagy szerelemből, ami az orrom előtt bontakozott ki, hogy abból mi lesz a műben, hogyan lesz az életből irodalom. Ezzel elégedett vagyok, ha nem is ezt képzeltem el valamikor. Úgy látszik, erre születtem. Nem volt irigység bennem, nem azt néztem, hogy ennek vagy annak pénze, befolyásos állása van-e, hogy kultúrattasé-e Jokohamában vagy kicsoda, ez nem számított annyit, mint a New Yorkban üldöggélni vagy ebédelni. Megjegyzem, akkor még lehetett egy drága étteremben ebédelni, mert nem volt drága. Ebédtünk, aztán elhülyéskedtünk, és négykor fölmentünk a táskánkért a kiadóba. Itthon viszont dolgoztunk. Elég sok munka volt, de azt otthon csináltuk. „Mert szebben éltünk, mi tegnapiak, mint ahogy lehetett”, mondja Vas Pista, van egy ilyen sora. Azt hiszem, igaza van, nem?

Egyszer úgy emlegetted magatokat, mármint a szerkesztőket a Szépirodalmiban, hogy „cenzorok”. Hogy sokszor bizony cenzorok is voltatok. Mostanában sokszor hallani olyan vélekedést, miszerint a cenzúra tulajdonképpen jót tesz az irodalomnak, pontosabban bizonyos fokig generálja a nagy irodalmat, ellenállásra készítet és így tovább.

Sok mindent csinál a cenzúra, az igaz. De hát mindekelőtt elnyom, eléri, hogy bizonyos dolgok meg se szülessenek. Verset hagyján, de regényt azért nem könnyű abban a tudatban írni, hogy soha nem fog megjelenni. A cenzúra néha rossz, néha jó, olyan is van, hogy műveket generál és a közönség fogadtatását megemeli. Költészetben inkább lehet elmondani olyasmit, amit elméleti szövegekben nem vagy nehezebben. Persze vannak, akik odahajolnak kicsit a követelményekhez... De a szuverén nagy írók vagy elhallgatnak, vagy megírják, amit akarnak. Hogy megjelenik, vagy nem jelenik meg? Egy Tamási Áronnal, egy Déryvel, egy Orbán Ottóval nem nagyon lehet mit csinálni... nem a honoráriumért ír, és a közönség ezt elfogadja. Gondolj Petri népszerűségére a régi rendszer vége felé. Kialakult a tábora, a közönsége.

Azért ez nem kis részben a markáns, legendás figura, a hajdani szamizdatos ellenzéki népszerűsége volt, vagyis szerintem elsősorban közéleti természetű népszerűség. Persze, szerencsés helyzet, hogy Petri valóban nagy költő. De ha feleekkorra költő lett volna, akkor is ilyen népszerű lett volna, egy darabig legalábbis.

Igazad van, ezzel teljesen egyetértek. De az nem meglepő, hogy a cenzúra elmúltával az elmúlt huszonöt évben igen kevés nagy, klasszikus mű született?

Nem tudom, én inkább azt gondolom, nincs meg a szükséges rálátás. Hogy kéne még húsz-huszonöt év a reális, higgadt megítéléshez. Ez nem lehet?

De lehet, csakhogly elképzelni nem tudom, hogy az utóbb jelentkezett rengeteg fiatal között lesz olyan, akit úgy fogunk emlegetni, mint mondjuk József Attilát. Ennek nem látom az esélyét. Fene tudja, miért. Ha egy Ady-vers megjelent, arra felfigyeltek, attól a Duna más irányba folyt. Persze az is igaz, József Attilát nem figyelték így, pedig minden idők legnagyobb költője.

Petri pályáját te igazán közelről figyelted, egész az utolsó pillanatig. Szerkesztetted jó néhány kötetét, mindent megtettél, hogy amíg lehet, az első nyilvánosságon belül tartsd, 1987-ben pedig azért, hogy a válogatott verseivel visszakerüljön ebbe a nyilvánosságba. A Valahol megvan kötethez írott lektori jelentésed, amit Egy alkalmi esszé címmel publikáltál is, a műfaj becses példánya. Petri maga írta neked elismerőleg e szövegről, hogy „a hivatalos hallójárat akusztikai viszonyaihoz való alkalmazkodást valahogy mindig sikerül elegáns pimaszsággá” formálnod. Milyen jellegű viszony, miféle barátság volt a tiétek?

Azt hiszem, Várady Szabolcs révén ismertem meg, gondolom, Vaséknál. De az is lehet, hogy a kiadóban, amikor a *Költők egymás közt* antológiát csináltuk,

ebben Vas Pista írta az előszót Petrihez. Egyébként Vaséknak nagy érdeme volt, hogy összehozták a nemzedékeket. Volt ugye a Vas nemzedéke, Illyés, Borsos, mit tudom én, aztán az első tanítványnemzedék, Juhász, Nagy Laci, Kormos, Domokos Matyi, én, s jött a második nemzedék, Petrié, Várady Szabolcsé. Jóban lettünk, sokat voltunk együtt. Gyuri első kötetét, ez volt a *Magyarázatok M. számára*, itt, az én lakásomban beszél-tük meg, hogy mi legyen benne, mi nem. A kötetben lévő fénykép is itt készült, Bence Gyuri csinálta, persze rengeteg bort megittunk közben. Amikor később, '81-ben beadta az *Örökhétfőt* a kiadóba, én mindent megpróbáltam, hogy adjuk ki. Zseniális kötet, írtam, talán ki kell hagyni belőle pár verset – ez a taktika már az első kötetnél is bevált –, de ki kell adni. Csakhogly a másik lektor nagyon ellene volt, valami tizenöt verset akart kihagyni. Köztük azt a híres politikai verset a Rákosi–Szakasits-kézfogásról, az *Egy fényképre, amelyen kezét ráznak* címűt. Ezen veszttek össze végképp, Gyuri nagyon idegesen kérdezte, hogy ezt mért nem lehet, hát ez két csirkefogó, mért kéne kihagyni. A kollégának nem voltak érvei, csak hajtogatta, hogy de, ezt is ki kell hagyni. Erre Petri nagyon mérgesen azt mondta: akkor én ezt a könyvet nem engedem. És megkérdezte, hárm-an voltunk ezen a megbeszélésen, hogy én mit szólok ehhez. Az a véleményem, mint ami neked, mondtam, érthetetlen, hogy ezt a verset mért kell kihagyni. A kötet végül nem jelent meg, csak, ugye, szamizdatban. Más alkalommal viszont, könnyen elképzelhető, hogy engedett, ilyen is volt. Épp ez volt a dologban az ördögi vagy mit tudom én, milyen, hogy már nem voltak fix vasrácsok, nem tudhattuk előre, mi lesz. Az is előfordulhatott volna, hogy semmi nem lesz, de az is, hogy

kiadjuk, és iszonyú botrány kerekedik a Szakasits-versből. Hozzá kell tennem, az se volt mindegy, ki tette a javaslatot, hogy ezt vagy azt vegye ki az író. Amit én szerettem volna kihagyni vele, abba Gyuri simán belement, megbeszélte Várady Szabolccsal, ahogy mindent, és Szabolcs is azt mondta neki, persze, hagyd ki. Szóval ez bizalmi helyzet volt. Ha én mondtam, akihez föl járt, akivel jóban volt, az mást jelentett. Az is igaz, hogy ő ebben a periódusban egy kicsit hős akart lenni. Egyszer feljött ide hozzám valamit aláírni, és akkor én kinéztem az erkélyről, és láttam, hogy lent áll az ávós, a személyi követője. Ebből nekem elegendő van, mondtam, nem írom alá. Ide figyelj, a padlásunkon át tudsz menni a szomszéd házba, annak a lépcsőházába, és ha szerencséd van, kislisszolhatsz a másik kapun úgy, hogy ez embered nem is vesz észre. Nem, nem, felelte, ő itt akar kimenni, nem fog bujkálni, lássa csak ez az ávós, hogy ő innen ment ki. Hülye vagy, mondtam neki. Szóval ilyen is volt. Én, megmondom őszintén, benne láttam az új József Attilát. Kicsit úgy is szerettem volna, hogy olyan legyen a *Holminál* Gyuri, mint a *Szép Szónál* József Attila, de erre ő nem volt alkalmas. Igaz, minden versét nekünk adta, ez volt az ő segítsége. Nagy, gáláns segítség. Máig rossz döntésnek gondolom, hogy amikor a *Holmiban* megjelentettük – még nagyon az elején, talán '90-ben –, akkor nem a lap élére raktam azt a pokoljárásos nagy versét...

Hogy elérjek a napsütötte sávig...

...Igen. Hanem a szépirodalmi blokk végére. Ennek egyébként mi javasoltuk a címét...

Az elején Baka verse volt, a Farkasok órája.

Hát igen. Az is micsoda nagy vers! Egy számban két ilyen vers... Mert azért a szerkesztő nagyon hiú ám! Jártam föl Petrihez a lakására rendszeresen, még a halála előtt is. Próbálj meg kevesebbet inni, mondogattam neki sokszor, de hát hiába. Amikor kedvesen kikísért, borzasztó volt, csupa csont, ahogy megöleltem. Én nem ittam vele, én jól meg tudom állni, hogy nem iszom. Ő legtöbbször már délelőtt lement valami kocsmába, ami ott volt a közelükben, vitt magával egy detektív-regényt, azt olvasgatta, néha írt bele valamit, verset is egyébként, és aztán ment haza. Pap Mari, a felesége mesélte, hogy halála előtt néhány nappal azt mondta Gyuri, ő két vagy három dologhoz ragaszkodik az utolsó percig, az egyik a pia, azt nem fogja abbahagyni, a másik a temető, hogy Dunaalmásra temessék a Maya mellé. Mari akkor megkérdezte: hát hogy gondolod, olyan messze temetkezel, és a Maya mellé, hát hogy fogok én kimenni a sírokhöz? Erre Gyuri azt felelte: most nem vagy olyan helyzetben erkölcsileg, hogy ellentmondjál nekem... most én haldoklom, nekem szót kell fogadni. A harmadik, amihez ragaszkodott, de ezt szégyellem is mondani, az az volt, hogy én beszéljek a temetésén. Erre azt mondta Mari, hogy hát a Réz Pali nem fog tudni föl mászni a dombra Dunaalmáson, ahol a temető van. Másszon föl, válaszolta erre Gyuri. Föl is másztam. És hát beszéltem, ugye. Szabolcs meg én. Szabolcs a saját szövegét ott mutatta meg nekem a szertartás előtt, kérdezte, milyen. Mondtam: jó, de nem mondtam, hogy zseniális, mert nem is gondoltam. Másnap aztán föl hívott, hogy avval a verssel ő elégedetlen

volt, és hogy írt egy másikat, ami már nem búcsúztató volt, hanem szintisza költészet.

*2000 nyár közepe volt, elég kevesen voltunk, leg-
alábbis ahhoz képest, hogy ki halt meg, és mit kö-
szönhet neki az irodalom, a magyar civil társada-
lom. Ha lehet mondani, derűs, szép temetés volt.
Schubert szólt, a Winterreise, az ő kérése szerint.
Azt érezte az ember, hogy evvel ott a dombtetőn le-
szegődött Petri élete, hogy tényleg vége van, be-
teljesedett.*

A múltkor azon gondolkoztam, hogy ki volt igazán kö-
zel álló barátom... Arra jöttem rá, hogy három nemze-
déket kell elővenni. Egyrészt vannak az öregek, akik-
kel rengeteg időt voltam együtt a New Yorkban és hát a
lakásukon, ez elsősorban Vas, aztán Zelk, de idetarto-
zik Déry és Ottlik. Azután volt az én nemzedékem, akik
a legközelebb álltak hozzám. Az Eötvös Collegium-
béli nagy barátságok, Szűcs Jenő, Kucsman Árpád,
Domokos Matyi. Mindegyiknek van egy külön történe-
te, a közös az, hogy nagyon fontosak voltak az életem-
ben, minden máshogy alakult volna, ha nem ismerke-
dem meg velük. Nagyon tiszteltem őket, az eszüket,
a becsületességüket. Halálukig kapcsolatban voltunk.
Szűcs a halála előtt egy héttel még itt volt, nagyot be-
szélgettünk, nem mondta el, mit tervez. Matyi nagyon
váratlanul halt meg. Kucsmannál bent voltunk a kór-
házban a fiammal, ő volt a világ legszelídebb, legked-
vesebb embere. Sokáig nem is tudtam, milyen jó a ve-
gyészetben, a maga szakmájában. Egészen más dolog
érdekelte, mint engem, de ez nem érintette a kapcso-
latunkat. Felvágthatnék azzal, de nem teszem, hogy

mindegyikünk Kossuth-díjas lett, meg Széchenyi-dí-
jas. Aztán voltak a fiatalok. Elsősorban Várady Sza-
bolcs. Most már csak ő él a társaságból, nincs, ugye,
Petri és a szintén kiváló költő, Orbán Ottó sincs a régi
barátok közül. Furcsa módon sok nálam fiatalabb em-
ber halt meg... Fodor Géza, a kiváló zeneesztéta, aki-
nek sose tudtam a titkát, nagyon tartózkodó ember volt,
úgy mondanám, a becsület örülete hatotta át. És meg-
halt például Szebényi Cecília, a nagyszerű rádiós szer-
kesztő, aki ennek a rádióműsornak a gazdája volt.

*„Ki lenne az a barátod, akivel szívesen beszél-
getnél újra, s mit kérdeznél tőle?” – ezt kérdez-
ted 1976-ban egy tévébeszélgetésben Vas István-
tól. Te kit választanál?*

Igen, ez egy sorozat lett volna, Oláh Gábor rendezte,
de csak a Déry készült el belőle, meg ez Vassal. Emlék-
szem, Vas Radnótit választotta. Én, azt hiszem, Vast
választanám. A kedvességét, az összes cinizmusával
meg a nem kóser dolgaival együtt, például azzal, hogy
prezentálni akart engem Aczélnak. Sőt, tudod, mit? Ta-
lán pont e cinizmus miatt választanám. Ő annyiban
bölcsebb, mint te vagy én, hogy tudta, mi tartozik rá és
mi nem, hogy azzal érdemes foglalkozni, ami rá vonat-
kozik, azt érdemes szóvá tenni, ahol valahogy érintve
van az ember. Ha nem érint engem, nem foglalkozom
vele. Ennyiben cinikusabb, mint én, mert én minden do-
logra fölhorgadok, még mindig. Persze mindig ott van
bennem az ellenkezője is, hogy az ellenkezőjét is mond-
hatnám és csinálhatnám. Néha csinálom is.

Egyszer mesélted, valaki azt mondta rád, ha vívó volnál, két perc múlva a pást másik oldalán vívnál...

Hát igen... Vas húsz évvel volt idősebb nálam, többet élt ama régi világban. Mások voltak a tapasztalatai. A rendszerváltáskor azt mondta, nem kell hosszú idő, hogy nagyon utáljátok majd az új rendszert. Most boldogok vagytok, hogy eltűnik a kommunizmus, de tíz év múlva nagyon utáljátok majd az új rendszert. Most már én sem tudom, melyik a rosszabb. Volt igaza, nem? Valahogy Vasnak mindig igaza volt. Emlékszem, valamikor az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején fent volt nálunk egy este. Főlolvasott egy verset, nekem volt egy Tesla-magnóm, arra föl is vettem. Zelk is ott volt, ő a *Sirályt* mondta magnóra, ami kéziratban volt még akkor. Az *Óda a tegnapi asszonyokhoz*, Pista verse, olyan nőkről beszél, olyan tegnapi asszonyokról, ugye, akiknek az első férjét a náciák ölték meg, a másodikat meg a kommunisták zárták be. Ilyen volt például a Csillag Vera, ő róla esett már itt szó, hogy övele tényleg ez történt. Ez egy jó vers, és volt benne egy sor, illetve egy kifejezés, hogy a mai „idegbabák”. És akkor én azt kérdeztem Pistától – Klári is ott ült, aki ugye éjjel-nappal dolgozott, hajnalban kelt, gyerekei voltak –, hogy hát mért lennének idegbabák a mai nők, hogy mért kell szembeállítani őket a tegnapiakkal, és akkor ezen ott vitáztunk. Azt mondta, hogy te valami abszolút igazságot keresel egy versben. Márpedig egy versnek szubjektív igazsága van, a költő, jelen esetben ő, ezt gondolja a saját múltjáról, a saját életéről. És hogy ha így olvasol, te nem jól olvasol, magyarázta Vas, mert egy verset az intenzitása felől kell olvasni, annak objektív

igazsága nincs. Az a lényeg, hogy milyen szuggesztíven van elmondva. És akkor megint tanultam valamit. Pistától lehetett, nagyon okos volt, nagyon művelt, a legbonyolultabb dolgokat tudta áttetszően, világosan elmondani. Azt se felejtse el, hogy én rettentően sznob voltam és vagyok, és egyszerűen büszke voltam, hogy olyasvalakivel ülök együtt, olyan embernek vagyok a lakásán, aki ismerte Kosztolányit, aki kifejezetten jóban volt Babitscsal. Klári egyébként Vasékat nagyon szerette. Zelket, Kormost és Déryt is, de Vasékat különösen. Ővelük nagyon jó volt együtt lenni, ott nem volt gond, hogy mi legyen a vacsora náluk vagy nálunk. Még a legszerényebb valami is jó volt, zsíros kenyér hagymával, egy pohár borral. Klári szerette, hogy nem kellett viselkedni, lehetett csak úgy lenni, természetesen, ahogy egy ember. Mindenféléről beszéltünk, politikáról nem nagyon. És nem félelemből nem, ne gondold, még a legrosszabb időkben sem. Én, kérlek szépen, Zoltántól se, Tibortól se féltem ilyen szempontból. Egy másik, zárt világuk volt nekik, egy másik *is* volt, ahová engem nemigen bocsátottak be, kíméletből, én legalábbis úgy éreztem. Furcsa világ volt az, a vonalas és az antivonalas nagyon összekeveredett. Meg kellett felelni, hogy ki tudjad játszani. '56-ban, a forradalom alatt is nagyon jóban voltunk, rengeteget mászkáltunk együtt, meg ebédeltünk, pár kávéház vagy étterem volt csak nyitva. Azt már elmeséltem, hogy október 23-án a Kulacsban Pista épp gyöngytyúkot rendelt, s mikor kérdeztük, mért nem jön, azt mondta, neki fontosabb a gyöngytyúk, mint a forradalom. Persze hülyéskedett, mert szívvel-lélekkel a forradalom mellett volt. Ugyanakkor az is igaz, hogy később gondoskodott róla, hogy ez a marhaság, hogy neki a gyöngytyúk fontosabb volt

a forradalomnál, eljusson Aczél fülébe. Nagy esze volt a taktikához, igen rafinált volt, és nem valami egyéni előnyökért, hanem az volt az elve, hogy a mű érdekében ezt vagy azt meg kell és meg lehet tenni. Egyébként hatalmas tekintélye volt, Aczél nagyon hallgatott rá. Azt például, hogy Juhász nagy költő, ő adta be Aczélnak. És jó, hogy beadta. Ha a dolog nem is, az nekem imponált, kérlek, hogy egyáltalán nem csinált titkot abból, hogy – az ő kifejezésével – „bezupált”. Világosan megmondta hatvanvalahányban a barátainak. Ültünk a New Yorkban, hosszan beszélünk erről, és bizonygatta, hogy a mű érdekében be kell zupálni. Hát Pista, mondtam neki, az életedben bezupálhatsz, de a műveidben úgyse tudsz. A hetvenes évek végén nagyon nem szerette az én ellenzéki játékaimat. Van is egy levelezőlapom tőle, a '77-es aláírás után küldte, valahol vidéken volt, „Szlava gerojim”, írta rá igencsak ironikusan, hogy tisztelet a hősöknek. Elismerően elítélt ezért, így mondanám. Amikor találkoztunk később, akkor először megölelt, utána nagyon lebarmolt. Ő ezt az aláírósdit kifejezetten veszélyesnek, károsnak tartotta. Hogy ez melyikünkre a legjellemzőbb, nem tudom, de mikor Klárinak elmondtam, hogy reggel itt járt Kenedi, és én aláírtam valamit, és lehet, hogy ki fognak rúgni, Klári azt mondta, te jobban félsz attól, hogy a Vas Pista mit fog szólni, mint a kirúgástól. Havonta kétszer együtt ebédeltünk, egészen a legvégéig. Egyszer itt a Kiskakukkbán, egyszer pedig a Mátyás pincében. Egyszer ő fizetett, egyszer én. Amikor már nagyon beteg volt, minden nap vagy minden másnap bementem hozzá a kórházba, általában Szabolccsal együtt. Mondott is ilyeneket, a vége felé, hogy most már olyan, mintha a fiam lennél. Nem is mesélem, ezek nagyon érzелgős dolgok. De

még egyet elmondok. Amikor szerkesztettem a válogatott verseit, és írtam hozzá előszót, itt adtam oda neki, a Kiskakukkbán. Olvasta, aztán azt mondta: nem is gondoltam, hogy ennyire szeretsz. Igen, nagyon szerettem őt. Hogy mondjam, az embernek vannak életproblémái, meg politikaiak, meg hát közlési problémái is, amikor a *Holmit* csináltam. És meg kell mondjam neked, alig van ember, akitől tanácsot lehet kérni, akinek el lehet mondani, akivel meg lehet beszélni, ha valami gondod van. Ilyen szempontból a halottak közül, Klári után persze, Vas hiányzik a legjobban. Déry nem, az ő véleménye nem érdekelne. Vasé igen, még akkor is, ha politikában az utolsó időben messze voltunk egymástól. De annyiszor igaza volt az emberrel szemben... statisztikailag, általában igaza szokott lenni, úgyhogy az ember akkor is igazat adott neki, ha, mondjuk, nem volt igaza.

A hajdani beszélgetésünk alatt is, de főleg utána többször szóba került közöttünk, hogy mért nem írsz emlékiratot, például a legépellt interjúkból kiindulva vagy azok alapján, s te ezt mindig elhárítottad, mondván, olyant, mint Vas István, nem tudnál írni, rosszabbat meg minek.

Az az érdekes, hogy Vas pedig Kassák önéletírását, az *Egy ember életét* tartotta az abszolút mércének, s attól félt, hogy ő nem tud olyat. Aztán mégis megírta. Amit történetesen részben én szerkesztettem. De igazad van, Pistának furcsa módon abban is nagy szerepe volt, hogy nem írtam memoárt. Akárhonnan nézem, Pista döntő szerepet játszott az életemben, egy egész könyvet kellett volna írnom róla. Ahogy Matyiról is.

Azt lehet mondani, egész felnőtt életetekben együtt dolgoztatok Domokos Mátyással, előbb a Szépirodalminál, több évtizedig, aztán a Holmi szerkesztőségében.

Nagyon hiányzik, a barátom volt, nagyon szerettem. Vannak dolgok, amiket nincs kivel megbeszélnem, mióta ő is meghalt. Nincs élő ember, akinek ennyire érdekelne a véleménye, mint Matyié. Hirtelen halt meg, borotválkozás után pizsamában, félmeztelenül kilépett a fürdőszobából, összeesett és meghalt. Nem ismertem senkit, aki ennyire át lett volna itatódva a magyar irodalommal. Diákkorától ez akart lenni, kritikus, irodalomszervező. Az Eötvös Collegiumban találkoztunk először, a Ménesi úton, '48 nyarán. Július 25-én, még a napot is meg tudom mondani. A kollégiumban nem voltunk jóban, ő ott a fő reakciónak számított, mi meg ugye, nagyon balosok voltunk. Ettől függetlenül pár hét vagy pár nap különbséggel, lényegében egyszerre rúgtak ki mindkettőnket. Jóval később mesélte, már nem sokkal a halála előtt, hogy tudod-e, mit kérdezett tőlem Király a felvételin. Mert őt Király István felvételiztette. Azt kérdezte tőle, mit tart jobb regénynek, Németh László *Iszonyát* vagy a Déry-regényt, a *Befejezetlen mondatot*. Akkoriban volt viszonylag friss és híres könyv mindkettő. Matyi azt mondta, számára evidens volt, hogy Király az *Iszonyt* tartja jobbnak, csak azt hazudja, hogy a Déryt. És te mit mondtál, kérdeztem Matyit. Hát, amit gondoltam, hogy énszerintem az *Iszony* a jobb. Na, ezután beszélgettünk tovább mindenféléről, aztán Matyi egyszer csak visszatért a dologra, hogy mondd csak, Pali, szerinted melyik a jobb. Persze már rosszat sejtett, azaz sejtette a válaszat. Ez

egy hülye kérdés, mondtam, erre nem lehet válaszolni, de ha muszáj, akkor én a *Befejezetlen mondatot* mondanám, mert egy tágasabb, szélesebb dolog, természetesen az *Iszony* is jó, nagyon jó regény. Hümmögött, hogy erre számított. Őt már előre idegesítette az én baloldaliságomnak ez a része, hogy úgy mondjam. Azt ne felejtsd el, hogy azért a társadalmi eredet sokat számít, meg persze a sors, az apját kirúgták az állásából, és hát eléggé megtaposta a rendszer. Amilyen szeretetreméltó volt, olyan szenvedélyes is. Majdnem ötvenéves volt, amikor megjelent az első könyve. Tele volt energiával, öregségére is. Egy szobában dolgoztunk a Szépirodalminál, aztán Illés Bandi szétültetett bennünket. A *Holmi* beindulása után meg itt ültünk tizenegy éven át hétfőnként, szerkesztettük a lapot. Egyébként, ha a Szépirodalmiról beszélek, róla is beszélek, senki nem írt olyan alapos, igényes lektori jelentéseket, mint ő.

Volt közöttetek rivalizálás?

Őszintén mondhatom, hogy nem volt. Volt minőségérzékünk, elismertük egymás képességeit. Megmutattuk egymásnak a kéziratokat. Amikor például eljutott hozzánk a tizenhét éves Bari Károly kézírata, ez volt a *Holtak arca fölé* című verseskötet, mindketten felsikoltottunk, hogy ez a fiú nagyon jó. És számtalan példát említhetnék. Ha megjelent egy vers a *Szabad Nép*-ben, mondjuk Illyéstől, és én elkezdtem mondani neki, hogy hát ez azért egy zseniális ember nagyon gyöngé verse, akkor Matyi hallgatott egy darabig, azután azt mondta, igazad van, ez gyöngé. Szóval elismerte. A saját legfontosabb íróinak a verseire is rá tudta mondani, hogy gyengék. Őneki jobb kapcsolatai voltak Illyéssel

és Németh Lászlóval, mint nekem, ez a magyarság-probléma is jobban érdekelte, mint engem vagy a barátaimat, akár Kormosra, akár Nagy Lászlóra, akár Vasra gondolok. Matyi politikusabb is volt, pontosan érezte, hogy a népieknek van szerepük az aczéli kultúrpolitikában. Ő is szívesen játszott volna szerepet ebben a rendszerváltás után, de, hogy úgy mondjam, nem osztottak lapot neki a barátai. Így került akkor a *Holmi*hoz, és nem a *Hitel*hez. Lényegében nem kellett a népieknek, oda is tartozott, meg nem is, valahogy európaibb jelenség volt. Arról nem is beszélve, hogy „saját esze” volt, ahogy a régi öregek mondták. Ha Illyés nem hal meg előbb, ő biztosan adott volna Matyinak szerepet, de Csoóriék nem. Szóval olyanokkal is tudott kapcsolatot tartani, akikkel én kevésbé, és még egy előnye volt hozzám képest, hogy nem volt zsidó, mert azért a népiek egy részénél ez számított. Ez is oka lehetett, sok egyéb mellett, hogy a rendszerváltozással sem tudott felszabadulni. Keserű volt, egyre háborgóbb, azt mondhatnám, a génjeiben hordozott valamiféle morális elégedetlenséget, közben pedig félt is, vajon nem benne van-e a hiba, hogy vajon az irodalom egy része megy szerinte rossz felé, vagy ő vált reménytelenül konzervatívvá. Ezzel a szövegirodalommal már nem tudott megbarátkozni. Van egy keserű levele pár évvel a halála előttről, hogy ő már elveszítette a kapcsolát az eleven irodalommal, illetve az, ami irodalomként divatban van, és nyomul előre, őt már egyáltalán nem érdekli.

Ez volt az oka annak is, hogy eltávolodott a Holmitól?

Hát igen, egyre kevésbé szerette ezt a sok mellébeszélő dolgot, amit egyébként én se szeretek. Tulajdonképpen az én kéréseimre maradt itt ilyen sokáig, próbálta csinálni, de ideges volt tőle, egyre idegesebb, az az igazság. Beteg ember volt egyébként, csak hihetetlen érzéke volt az irodalomhoz, és hát nagyon becsületes volt, amit ő jónak tartott, azt jónak tartotta minden körülmények között. Hozzá még, a savonarolai hevületéhez még bájos is volt, meg tudott főzni mindenkit, akit csak akart. Az ízlésünk, az értékítéleteink nagyon hasonlóak voltak, ezért is hiányzik ennyire. De például a politikában egyre kevésbé értettünk egyet. Abban, hogy melyik oldaltól, kitől kell jobban tartani. Elmesélek egy esetet, egy alkalommal összevitakoztunk, lényegében ilyesmiken, politikán, és Matyi egyre indulatosabb lett. Én kitértem, próbáltam elviccelni, ironizálni, destruálni, de a vita egyre jobban elfajult. Amikor már nem tudtam mit csinálni, elkezdtem magázni, mint a kollégiumban, hogy volna egy problémám, főtanár úr, szíveskedne nekem elmagyarázni, hogy Kormos Pista versében – és idéztem neki Pista három sorát: „*Juhász, Juhász rímgörgető-Yukon, ne vesszünk össze egy bitang juhon*” – a „bitang juh” az vajon nem a politika volna? Dehogynem, vágta rá, de mikor látta, hogy lépre csaltam, elfintorította az arcát, hogy jól van, Hacsek, elég, ejtsük a témát. Meg kell neked mondjam, örültem, hogy már nem én voltam a *Holmi* főszerkesztője, amikor nagy vita után 5:1 arányban megszavazták egy olyan, elég negatív tanulmány közlését Matyiról, amit elleneztem.

Hajdani interjúink idején, e memoár keletkezésének fő idejében a Holmi négyéves volt, szó esett

róla bőven, de egész más hangsúlyokkal, más kontextusban, mint a mostani, mikor egy negyedszázados, közös akaratotokból frissen megszüntetett folyóiratról beszélünk, illetve beszéltek, hisz a búcsú táján rengeteg interjú, újságcikk született, azt mondhatnám, az indulása óta nem volt ilyen jó sajtója a Holminak, mint a megszűnésekor.

Igazad van, ezzel együtt, a Holmiról inkább azt mondanám, hogy nem beszélek.

Ha nem beszélsz is, beszélsz. Átitatta az életedet, huszonöt év hétköznapijait. Ezer hétfő délutánod egész biztosan úgy telt ebben a lakásban, hogy szerkesztőtársaid is itt voltak, hiszen néhány külső próbálkozás után itt csináltátok a lapot – Holmik a Duna fölött, hogy Várady Szabolcs versét ideparafrázáljam. És itt nemcsak a te, illetve a ti éleletekről van szó, hanem a magyar irodaloméról, aminek – a legviszafogottabban fogalmazva is – egyik legfontosabb fóruma volt ez a lap. Arról nem is beszélve, hogy amikor – ennek is van már tizenöt éve – hosszan beszélünk az általad szerkesztett Kosztolányi-sorozat-ról, azt mondtad, ha egy dolgot tehetnél a neved mellé, alighanem ezt a sorozatot tennéd oda, nem a Holmit. De ezzel azt is mondtad, hogy a másik legfontosabb dolog a munkáid közül a folyóirat.

Ez így van, és annyit mondhatok, nem bántam meg. A rendszerváltás idején, amikor jött Kenedi Jancsi az ötlettel, hogy alapítsunk lapot, majdnem hatvanéves

voltam, tehát nem volt szükségszerű, hogy új életet szervezzek magamnak, akár abba is hagyhattam volna a nyilvános életemet. Ehelyett elvállaltam, megindult a lap, és én nagyon nagy kedvvel csináltam a kollégákkal, jó barátaimmal együtt huszonöt évig. Várady Szabolcsé volt a versrovat, Domokos Matyié a próza, amit később Závada Pali vett át. Radnóti Sándoré volt a kritika. Először úgy volt, hogy Matyi fogja csinálni, mármint a kritikarovatot, de Sándor kérésére cseréltek. Ott volt Szalai Júlia és Voszka Éva, és velünk volt, halálukig, Fodor Géza, aki a zene-, és Vági Gábor, aki a szociológarovatot szerkesztette. Múltkor néztem a plafont egy reggel, azon gondolkoztam, hogy vajon hány vers, hány novella és tanulmány fog megmaradni a Holmiból, és arra jutottam, hogy sok. Az a gyanúm, hogy maradandó értékek vannak benne. Ez akkor is így van, ha én kevésbé tartom jónak a magyar irodalmat, mint kedves kollégáim, és nem hiszem, hogy az a színvonal volna, mint Ady és József Attila korában. Azt hittem, Petri Gyuri ez a súlyú költő lesz, de hát aztán jött az alkohol meg egyéb dolgok, és ez nem alakult így. De a Holmiban legalább húsz remekmű van, vers és novella, amik nem kétséges, hogy maradandók. Ezek a művek és íróik, biztos, hogy fennmaradnak, külön fejezetként vagy lábjegyzetként, ezt nem tudhatjuk. Gondolj bele, ha valaki ír majdan Baka Pistáról, vagy Tar Sándorról, hát itt találja meg az indulásukat, vagy középkorszakukat. De mondhatnám Mándyt, Orbán Ottót, hogy csak a halottakat emlegetsem.

Mostanában volt apropód újból elővenni és átolvasni a régi számokat. A lap ugyan megszűnt, de a hétfő délutánok maradtak, maradt

szerkeszteniivaló, egy háromkötetes nagyon komoly antológiát állítotok össze a lap huszonöt évfolyamából. Úgy tudom, most dolgoztok az első köteten, amiben versek és novellák lesznek. Milyen ránézni a régi lapszámokra, mik a tapasztalataid?

Jobbak, mint képzeltem. Én azt gondoltam, olyan novellák, mint a Gelléri Andor Endre novellái vagy a *Hét krajcár*, olyanok nem lesznek. De vannak, kérlek szépen. Mátyás, Szabó Magda... egészen nagy, maradandó novellák. Nem túlzás azt mondani, hogy irodalomtörténeti értékek. Vers több van, természetesen, a műfajból következően is, abba én csak belelapozgattam, különben is azt akarom, hogy a verset Várady Szabolcs csinálja, legfeljebb én is beleszólok, ahogy a tanulmányt Radnóti Sándor. Már csak azért is, hogy a *Holmi* halála után is fennmaradjon a felosztás, ami volt az életében. Volt még egy érdemünk, és ez visszanézve még jobban látszik. Az, hogy a klasszikus és halott írókat máshol alig publikálják és elemzik manapság a folyóiratok. Még a jók is lényegében hallgatnak a XX. századi irodalomról, holott rengeteg jó és kiadatlan dolog van. Mi sok mindent közöltünk ebből is. Egy Illyés Gyula-regényt, egy Déry-regényt, Szép Ernő *Natáliáját* például. Emellett nagyon sok visszaemlékezést, rengeteg naplót, ezek néha izgalmasabb olvasmányok, mint a szépirodalom, ugye a Radnótiné naplójának részletét is mi közöltük, ami könyvben aztán szinte bestseller lett. Ennek talán az is az oka, hogy Matyi is, Szabolcs is, én is kiadónál dolgoztunk, és ilyen módon van kapcsolatunk az örökösökkel. Egyébként, és ezt is érdemnek gondolom, ha megnézed a névsort – márpedig én

most az antológiák miatt nézem eleget –, nincs politikai elbillenés benne. Olyan írók, irodalmárok is vannak a szerzőink között, akikkel nem szívesen ülnék órákat egy kávéházban, és biztos, hogy más pártra szavaztunk. De ez soha nem okozott problémát, egyetlen kolléga nem volt, aki azt mondta volna, ezt ne közöljük, mert esetleg más pártra szavazott, mint én. Nagyon széles skála volt, és nem számított, hogy így urbánus vagy úgy népi, és mit tudom én, micsoda, hanem hogy érték legyen. Ez volt a szempont. Kéziratot kellett mutatni a szerzőnek, nem születési bizonyítványt. Azt nagyon utáltam volna, hogy jó, lehet, hogy jó a vers, de a költője máshogy gondolkodik, mint én. Vagy pláne, mint „mi”. Ez nem számított. Az kétségtelen, hogy a *Holminak* több volt az úgynevezett baloldali szerzője, mint a jobboldali, de ez szükségszerű, merthogy a jó magyar irodalom hagyományosan baloldali, nem föltétlenül a szó politikai értelmében.

Voltak a novellaválogatásnak különösebb szempontjai, a minőségen kívül?

Nem, nem voltak. Minél jobb szövegek legyenek, ez volt a lényeg. Én összeírtam, azt hiszem, tizenkilenc novellát, és ebben az emlékező novellák nincsenek benne, mint Szántó Piroska vagy Gábor Miklós írásai, hanem csak az igazi, vérbeli novellák. És bizony többször felkiáltottam, olvasva ezt vagy azt, hogy milyen jó. Vagy hála istennek, hogy ez nálunk jelent meg, mert a szerkesztő, az ám nagyon hiú, és azt szeretné, ha a jó írások mind nála jelennének meg. Tulajdonképpen nincs hiányérzetem, egy-két író van, akit nem bántam volna, ha közölhettem volna, de nem adott kéziratot. Mészöly

Miklós például adott a legelején egy jelentéktelen írást, amit mi nem közöltünk, erre nem adott többet, megsértődött. Ez hiba volt, a mi hibánk, a szerkesztőnek mindig nagy dilemmája, hogy jó író rossz kéziratával mit csináljon. Ha közli, gyöngül a lap, ha nem közli, megsértődik az író. Az igazsághoz tartozik, hogy ebben a periódusban Miklós már nem volt olyan erős, mint régen. De azt is meg kell mondanom, hogy ha Mátyás küldött volna egy súlytalan kis novellát, azt alighanem leadtuk volna. Iván volt a mi fő prózaírónk, én a legnagyobb prózaírónak tartottam, és ez az egyik legszebb korszaka volt, amíg nálunk publikált. Szabó Magda adott nekünk három vagy négy gyönyörű szép novellát. Magda ismerős volt, barát, szerkesztettem a Szépirodalminál, nagyon jó volt vele dolgozni, abszolút profi volt. Mikor Mészöly meghalt, felhívtam, hogy írja meg nekünk a nekrológot Miklósról, mivel ők jó barátok voltak. Elmondtam, hogy két nekrológot akarok közölni, egyet idősebb kollégától, egyet pedig fiatalától. Magda rögtön megértette, hogy ez miért jó. És azt mondta, hogy ha kijön érte a Liliom utcába, megírom maguknak. Ki is mentem. Őt én jelentősebb írónak tartottam és tartom, mint akkoriban a magyar olvasóközönségnek ez a sznob része. De hát a nagy íróink fogadtatása, vagy szerényebben, kiváló íróinké, nem nagyon logikus. Múltkor gondolkoztam, erről, azt hiszem, még nem írtak: hogy van az, hogy négy-öt nagyszerű író is van, aki a *Nyugatban* soha nem szerepelt? Például Dsida soha nem jelent meg a *Nyugatban*, noha biztos küldött be kéziratot. József Attila megjelent, de hát neki ott volt Babitscsal az a nagy összeveszése. Tömörkény sem jelent meg, érted ezt? Ezek nagyon nagy írók, éppolyanok, mint akik megjelentek. Gárdonyi nem jelent meg

például, kicsit puhább ugyan, de azért ő is belefért volna. De most már nagyon eltávolodtunk az én életemtől és az én problémáimtól.

Szerintem egyáltalán nem távolodtunk el. Hallgatlak, és az az érzésem, a Holmi, minden fontosságával együtt is, már arra „a te idő” utáni időszakodra esik, amit Saint-Simon kapcsán úgy emlegetettél, hogy az élet utáni, halál előtti szakasz, intervallum. Minden összevetésedből, hasonlításodból rendre eszmélkedésed és lektor-idő irodalma jön ki „győztesen”, érthetően és semmiképp se indokolhatatlanul, föltéve, hogy van értelme ezeknek a hasonlításoknak.

Igazad van, túl sok értelmük nincs. Az elmúlt időszakban, mondjuk, a *Holmi* időszakában jó néhány nagy érték született, és jöttetek ti, és ott is születtek értékek. Petri vagy Orbán igazán kiváló költők. De olyan sűrűsége, akkora értéke, azt hiszem, nincs, mint az előző húsz évnek. Lehet, hogy ennek nincs is oka, csak meg akarjuk magyarázni, mint mindent. Ez lehet biológiai véletlen. Nincs egy Mátyás, nincs egy... emlékszem, hogy Weöres bejött egyszer Matyihoz a kiadóba, ővele volt a legjobb viszonyban közülünk, hozott egy hosszú verset és azt mondta, olvassátok. *Az elvesztett napernyő* volt, ami egy csoda. Ilyen versek ma kevésbé születnek, olyan versek, amiktől megáll a villamos, és eláll a lélegzete az embereknek. Egyébként a tehetségek, erről Babits ír, többnyire tömegben jelentkeznek. Ilyen volt a *Nyugat* vagy a reformkor; most mintha, az elmúlt évtizedben, nem volna ilyen jelentkező periódus. Lehet, hogy utóbb kirajzolható lesz, én nem látom ezeket

a nagy erőket. A mai harminc alattiak közt nincs olyan, mint a fiatal Juhász vagy Nagy László volt. Nincs mellbevágóan jelentős költő. Ezt gondolom, de nem nagyon merem mondani, mert egy szerkesztő ne mondjon ilyeneket, hanem közöljön jó verseket. Ezért is van rendjén, hogy nyolcvannégy éves korában leteszi az ember a szerkesztői tollat, mert lehet, hogy elévült az ízlése. Lehet, hogy jobbak a fiatalok, hogy én öregedtem meg, s az érzésem más, mint az övék. De azért gondold meg, hogy a *Nyugat* első évfolyamában ki mindenki jelent meg! Ady, Babits, Móricz. Elképesztő. Most már mindegy. Van azért a magyar irodalomban mit olvasni... nagyon nagy irodalmunk van. Te, nem sok ebben a gaz, amiket én itt ma elmondtam? Ráadásul nagyon sok minden kimaradt. Az utolsó mondatot, azt lassan most már neked kell megcsinálnod. És abban benne kell legyen, hogy nagyon sok dolog nincsen benne.

NÉVMUTATÓ

- Abody Béla (Budapest, 1931. június 14. – Budapest, 1990. augusztus 17.) író, műfordító, irodalom- és zenekritikus 165, 173, 181, 215, 313
- Aczél György (Budapest, 1917. augusztus 31. – Bécs, 1991. december 6.) kommunista politikus, a kultúrpolitika meghatározó alakja, 1957–1967-ig művelődésügyi miniszterhelyettes 119, 126, 127, 175, 183, 240, 269–271, 321, 324, 328
- Aczél Tamás (Budapest, 1921. december 16. – Boston, 1994. április 18.) író, újságíró 71, 75
- Ács Margit (Újpest, 1941. június 11. –) író, műkritikus 128
- Ady Endre (Érmindszent, 1877. november 22. – Budapest, 1919. január 27.) költő, újságíró 16, 19, 34, 35, 82, 130, 131, 134, 162, 283, 316, 331, 336
- Alajos, Gonzaga Szent (Castiglione, 1568. március 9. – Róma, 1591. június 21.) arisztokrata, jezsuita szerzetes 248
- Alexandru, Ioan (Pusztatopa, 1941. december 25. – Bonn, 2000. szeptember 16.) költő, publicista és esszéista 16
- Allende Gossens, Salvador (Valparaíso, 1908. június 26. – Santiago de Chile, 1973. szeptember 11.) orvos, 1970–1973-ig Chile elnöke, a hadsereg által végrehajtott puccs során öngyilkos lett 272
- Ambrus Zoltán (Debrecen, 1861. február 22. – Budapest, 1932. február 28.) író, kritikus, műfordító 270

Andics Erzsébet (Budapest, 1902. június 22. – Budapest, 1986. április 2.) történész, kommunista politikus, 1950–1958 között a Magyar Történelmi Társaság elnöke 73, 265
 Antall József, id. (Oroszi, 1896. március 28. – Budapest, 1974. július 24.) jogász, politikus 34
 Apollinaire, Guillaume (Róma, 1880. augusztus 26. – Párizs, 1918. november 9.) költő, író, kritikus 125, 145, 162
 Arany János (Nagyszalonta, 1817. március 2. – Budapest, 1882. október 22.) költő 13, 16, 23, 45, 132, 133, 204, 251
 Arghezi, Tudor (Bukarest, 1880. május 21. – Bukarest, 1967. július 14.) költő, prózaíró, műfordító, publicista 33, 223
 Aszlányi Károly (Orsova, 1908. április 22. – Dorog, 1938. december 8.) író, színműíró, újságíró 186
 Austen, Jane (Steventon, Hampshire, 1775. december 16. – Winchester, Hampshire 1817. július 18.) regényíró 233, 238
 Azsajev, Vaszilij Nyikolajevics (1915. február 12. – 1968. április 27.) író, a *Távol Moszkvától* szerzője 83
 Babel, Iszaak (Odessza, 1894. július 13. – Moszkva, 1940. január 27.) író, drámaíró 171
 Babits Mihály (Szekszárd, 1883. november 26. – Budapest, 1941. augusztus 4.) költő, író, irodalomtörténész, műfordító 19, 125, 130, 133, 139, 142, 162, 164, 238, 260, 263, 323, 334–336
 Bacovia, George (Bákó, 1881. szeptember 17. – Bukarest, 1957. május 22.) szimbolista költő 223
 Bajomi Lázár Endre (Biharnagybajom, 1914. augusztus 19. – Budapest, 1987. május 17.) író, műfordító 228
 Bajor Andor (Nagyvárad, 1927. szeptember 30. – Debrecen, 1991. január 25.) író, költő, humorista 42, 309
 Bajor Gizi (Budapest, 1893. május 19. – Budapest, 1951. február 12.) színész 75

Baka István (Szekszárd, 1948. július 25. – Szeged, 1995. szeptember 20.) költő, műfordító 309, 319, 331
 Bálint György (Budapest, 1906. július 9. – Sztarij Nyikolszkoje, 1943. január 21.) író, újságíró, kritikus, műfordító 44, 143
 Balzac, Honoré de (Tours, 1799. május 20. – Párizs, 1850. augusztus 18.) regényíró 233, 237
 Bari Károly (Bükkaranyos, 1952. október 1. –) költő, műfordító, grafikus 327
 Bartók Béla (Nagyszentmiklós, 1881. március 25. – New York, 1945. szeptember 26.) zeneszerző, zongoraművész, népzene kutató 223
 Baudelaire, Charles (Párizs, 1821. április 9. – Párizs, 1867. augusztus 31.) költő, művészeti esszéíró-kritikus 50, 142, 209
 Belia György (Nagyszeben, 1923. december 2. – Budapest, 1982. március 12.) irodalomtörténész, műfordító 133
 Bence György (Budapest, 1941. december 8. – Budapest, 2006. október 28.) filozófus 257, 267, 271, 317
 Benedek István (Budapest, 1915. január 17. – Velence, Olaszország, 1996. június 9.) orvos, író, művelődéstörténész 18
 Benedek Marcell (Budapest, 1885. szeptember 22. – Budapest, 1969. május 30.) író, irodalomtörténész, műfordító, színházigazgató 18
 Beniuc, Mihai (Borossebes [Sebiş], 1907. november 20. – Bukarest, 1988. június 24.) költő, író, drámaíró 192
 Beöthy Konrád (Gyapoly, 1898. április 9. – Pécs, 1958. július 5.) igazságügyi orvostani kutató 31
 Beöthy László (Komárom, 1826. május 1. – Pest, 1857. május 20.) író, humorista 31

Beöthy Ödön (Nagyvárad, 1796. december 2. – Hamburg, 1854. december 7.) politikus és országgyűlési követ, Bihar vármegye főispánja 31

Berény Róbert (Budapest, 1887. március 18. – Budapest, 1953. szeptember 10.) festő, grafikus 165

Berlinguer, Enrico (Sassari, 1922. május 22. – Padova, 1984. június 11.) kommunista politikus 74

Bernáth Aurél (Marcali, 1895. november 13. – Budapest, 1982. március 13.) festőművész, grafikus 116, 117, 142

Berzsenyi Dániel (Egyházashetye, 1776. május 7. – Nikla, 1836. február 24.) költő 193

Bibó István (Budapest, 1911. augusztus 7. – Budapest, 1979. május 10.) jogi doktor, politikai gondolkodó, politikus, 1956. november 3–11-ig államminiszter, 1957-ben letartóztatták, 1963-ban amnesztiával szabadult, majd a Központi Statisztikai Hivatal könyvtárában dolgozott 17, 110, 266

Bíró Lajos (Bécs, 1880. augusztus 22. – London, 1948. szeptember 9.) író, újságíró, forgatókönyvíró 203

Blaa, Lucian (Lámkerék, 1895. május 9. – Kolozsvár, 1961. május 6.) filozófus, újságíró, költő, író 223

Bogza, Geo (Bleioi, 1908. február 6. – Bukarest, 1993. szeptember 14.) író, költő, kritikus 223

Bóka László (Budapest, 1910. június 19. – Budapest, 1964. november 1.) író, költő, irodalomtörténész 71

Borsos Miklós (Nagyszeben, 1906. augusztus 13. – Budapest, 1990. január 27.) szobrász, éremművész, grafikus 117, 142, 317

Böhm Aranka (Ipolság, 1893. július 17. – Auschwitz, 1944) pszichiáter, Karinthy Frigyes felesége 191

Böölöni György (Szilágysomlyó, 1882. október 30. – Budapest, 1959. szeptember 11.) író, újságíró 131

Braudel, Fernand (Luméville-en-Ornois, 1902. augusztus 24. – Cluses, 1985. november 27.) történész 263

Bruno, Giordano (Nola, 1548. – Róma, 1600. február 17.) csillagász, filozófus, költő, író 14

Brüll Adél, Diósy Ödönné (Nagyvárad, 1872. szeptember 1. – Budapest, 1934. január 18.) Léda néven Ady Endre múzsája 19

Buñuel Portoles, Luis (Calanda, 1900. február 22. – Mexikóváros, 1983. július 29.) spanyol születésű mexikói filmrendező 32

Cachin, Marcel (Paimpol, 1869. szeptember 20. – Choisy-le-Roi, 1958. február 12.) politikus 62

Călinescu, George (Bukarest, 1899. június 19. – Otopeni, 1965. március 12.) író, történész, esztéta, irodalomkritikus, újságíró 228

Caragiale, Ion Luca (Haimanale, 1852. január 30. – Berlin, 1912. június 9.) író, drámaíró, költő 223

Ceașescu, Nicolae (Scornicești, 1918. január 26. – Târgoviște, 1989. december 25.) kommunista politikus, a Román Kommunista Párt vezetőjeként Románia diktátora 1965-től 1989-es kivégzéséig 33

Cendrars, Blaise (La Chaux-de-fonds, 1887. szeptember 1. – Párizs, 1961. január 21.) svájci születésű költő, író, újságíró 145

Christie, Agatha (Torquay, 1890. szeptember 15. – Wallingford, 1976. január 12.) író 259

Cioran, Emil (Resinár, 1911. április 8. – Párizs, 1995. június 20.) román-francia filozófus és író 292

Cocteau, Jean (Maisons-Laffitte, 1889. július 5. – Milly-la-Forêt, 1963. október 11.) költő, író 163, 275

Cooper, James Fenimore (Burlington, 1789. szeptember 15. – Cooperstown, 1851. szeptember 14.) író 238

Corde, Tom amerikai katona a II. világháborúban 35

Czibor János (Kisújszállás, 1922. október 30. – Budapest, 1961. július 7.) író, irodalomtörténész 148, 152, 168, 201, 214

Czóbel Ernő (Budapest, 1886. október 16. – Budapest, 1953. július 17.) irodalomtörténész, politikus 60

Csatári Dániel (Baratka, 1927. október 16. – Budapest, 2008. január) történész 45

Csehov, Anton Pavlovics (Taganrog, 1860. január 29. – Badenweiler, 1904. július 15.) író, drámaíró 280, 281, 300

Csernus Tibor (Kondoros, 1927. június 27. – Párizs, 2007. szeptember 7.) festő, grafikus 97, 117

Csesztvei Dobos Gyula fűzfapoéta 67

Csillag Vera (Budapest, 1909. december 5. – Sidney, 1997. április 29.) festő, grafikus, könyvtervező, Bálint György özvegye 44, 143, 322

Csohány Gabriella (Ölyvös, 1919. május 19. – Budapest, 1972. szeptember 22.) költő, író, szerkesztő 70, 72, 189

Csoóri Sándor (Zámoly, 1930. február 3. –) költő, esszéíró 218, 269, 328

Csukás István (Kisújszállás, 1936. április 2. –) költő, író 214

Csurka István (Budapest, 1934. március 27. – Budapest, 2012. február 4.) író, politikus, a rendszerváltáskor a Magyar Demokrata Fórum egyik alapítója volt, 1993-ban a pártból való kizárása után alapította a szélsőjobboldali Magyar Igazság és Élet Pártját, amelynek haláláig elnöke volt 87, 181, 215–217, 235, 310

Dante, Alighieri (Firenze, 1265. május – Ravenna, 1321. szeptember 14.) költő, filozófus 291

Darvas József (Orosháza, 1912. február 10. – Budapest, 1973. december 3.) író, publicista, politikus, 1951–1953 és 1959–1973 között a Magyar Írók Szövetségének elnöke 129, 147, 171

Darwin, Charles Robert (Shrewsbury, 1809. február 12. – Downe, 1882. április 19.) természettudós 244

Debreczeni Gyöngyi (1914–1979) Ottlik Géza felesége 199

Derkovits Gyula (Szombathely, 1894. április 13. – Budapest, 1934. június 18.) festő, grafikus 58, 215

Déry Tibor (Budapest, 1894. október 18. – Budapest, 1977. augusztus 18.) író 57, 93, 103, 110, 111, 116, 118, 131, 166, 167, 169, 170, 172, 175, 177, 180, 182, 185, 186, 191, 206, 240, 270, 284, 298, 315, 320, 321, 323, 325, 326, 332

Déry Tiborné Kunsági Mária (sz. Hullman Erzsébet; 1919–1979) színésznő 93, 103, 111, 173–175, 177, 180, 181, 185

Dessewffy Olivér (1930–2006) vegyészmenőrk 98

Dévavári Zoltán, írói nevén Dér Zoltán (Szabadka, 1928. október 22. – Szabadka, 2007. március 31.) író, irodalomtörténész, újságíró 139

Devecseri Gábor (Budapest, 1917. február 27. – Budapest, 1971. július 31.) költő, író, műfordító, 1949–1951-ig a Magyar Írók Szövetségének főtírkára 73, 156, 157

Dinescu, Mircea (Slobozia, 1950. november 11. –) költő 226

Domokos Mátyás (1928. április 18. – 2006. június 16.) irodalomtörténész, kritikus, szerkesztő 45, 52, 53, 80, 83, 89, 91, 117, 123, 126, 129, 143, 184, 211, 222, 256, 296, 309, 317, 320, 326, 331, 332, 335

Dsida Jenő (Szatmárnémeti, 1907. május 17. – Kolozsvár, 1938. június 7.) költő 334

Du Gard, Roger Martin (Neuilly-sur-Seine, 1881. március 23. – Sérigny, 1958. augusztus 22.) író 177

Dumas, Alexandre (Villers-Cotterêts, 1802. július 24. – Puy, 1870. december 5.) író 16

Dzerzsinszkij, Feliks Emundovics (Dzerzsino, 1877. augusztus 30. – Moszkva, 1926. július 20.) lengyel származású bolsevik forradalmár, államférfi 61

Édes Gergely (Madar, 1763. január 24. – Tiszatarján, 1847. október 20.) református lelkész, költő 194

Eisenhower, Dwight David (Denison, 1890. október 14. – Denison, 1969. március 28.) 1953–1961-ig az Amerikai Egyesült Államok elnöke 63

Eliot, Thomas Stearns (St. Louis, Missouri, 1888. szeptember 26. – London, 1965. január 4.) amerikai születésű, Angliában letelepedett költő 134, 177

Eminescu, Mihai (Botosán, 1850. január 15. – Bukarest, 1889. június 15.) költő 16, 46

Eötvös József (Buda, 1813. szeptember 3. – Pest, 1871. február 2.) író, politikus 21, 45

Epstein Erzsébet 35

Erdei Ferenc (Makó, 1910. december 24. – Budapest, 1971. május 11.) szociológus, politikus, a népi írók csoportjának tagja, 1945 után többször miniszter, 1956-ban a forradalom idején miniszterelnök-helyettes, 1957-től a Magyar Tudományos Akadémia főtákar és az Agrártudományi Kutató Intézet igazgatója 152

Erdei Sándor (Makó, 1915. március 17. – Budapest, 1984. július 9.) író, újságíró, irodalompolitikus, 1950-től a Népművelési Minisztérium főosztályvezetője, 1951–1953-ig miniszterhelyettes, 1954–1956-ig a Magyar Írók Szövetségének titkára, majd főtákar, Erdei Ferenc öccse 152

Erdélyi József (Újbátörpuszta, 1896. december 30. – Budapest, 1978. október 4.) költő 69

Esterházy Péter (Budapest, 1950. április 14. –) író 128, 129, 226

Farkas Mihály (Abaújszántó, 1904. július 18. – Budapest, 1965. december 6.) kommunista politikus, a Rákosi-korszak meghatározó személyisége, 1948–1953-ig honvédelmi miniszter 81, 118

Fazekas Anna (Budapest, 1905. november 15. – Budapest, 1973. január 2.) író, szerkesztő 71

Fehér Klára (Újpest, 1919. május 21. – Budapest, 1996. szeptember 11.) író, újságíró 76

Féja Géza (Léva-Szentjánospuszta, 1900. december 19. – Budapest, 1978. augusztus 14.) író, újságíró, szerkesztő 24

Fejér Lipót (Pécs, 1880. február 9. – Budapest, 1959. október 15.) matematikus 202

Ferenczy Béni (Szentendre, 1890. június 18. – Budapest, 1967. június 2.) szobrász, éremművész, grafikus 97, 102, 157, 296

Ferenczy Erzsébet (1904 k. – 2000) Ferenczy Béni felesége 97, 101, 306

Ferenczy Károly (Bécs, 1862. február 8. – Budapest, 1917. március 18.) festő 97

Ferrero, Guglielmo (Portici, 1871. július 21. – Mont-Pélerin, 1942. augusztus 3.) író, történész 17, 267

Ferrero, Leo (Torino, 1903. október 16. – Santa Fé, 1933. augusztus 26.) író, drámaíró 17

Flaubert, Gustave (Rouen, 1821. december 12. – Croisset, 1880. május 8.) író 254

Fodor András (Kaposmérő, 1929. február 27. – Fonyód, 1997. június 27.) költő, esszéíró 52, 53, 212, 273

Fodor Géza (Budapest, 1943. május 2. – Budapest, 2008. október 7.) dramaturg, esztéta, a *Holmi* szerkesztője 281, 282, 297, 309, 321, 331

Forster, Edward Morgan (London, 1879. január 1. – Coventry, 1970. június 7.) író 207

Freud, Sigmund (Freiberg, 1856. május 6. – London, 1939. szeptember 23.) pszichiáter 244

Fülep Lajos (Budapest, 1885. január 23. – Budapest, 1970. október 7.) művészettörténész, művészetfilozófus, református lelkész 52, 274

Füst Milán (Budapest, 1888. július 17. – Budapest, 1967. július 26.) író, költő, drámaíró, esztéta 19, 67, 124, 163, 166, 167, 172, 281, 297, 302

Gábor Miklós (Zalaegerszeg, 1919. április 7. – Budapest, 1998. július 2.) színész 282, 333

Gáldi László (Miskolc, 1910. május 20. – Budapest, 1974. február 5.) nyelvész, irodalomtörténész, romanista, műfordító, szótárszerkesztő 46, 47

García Márquez, Gabriel (Aracataca, 1927. március 6. – Mexikóváros, 2014. április 17.) író 199

Gárdonyi Géza (Gárdony-Agárdpuszta, 1863. augusztus 3. – Eger, 1922. október 30.) író, költő, drámaíró 334

Gáspár Endre (Debrecen, 1897. január 22. – Budapest, 1955. április 15.) műfordító, író, újságíró 189

Gautier, Théophile (Tarbes, 1811. augusztus 31. – Neuilly-sur-Seine, 1872. október 23.) romantikus költő, író, művészet- és irodalomkritikus 50

Gelléri Andor Endre (Budapest, 1906. március 30. – Wels, 1945. május 6–20. között) író 124, 167, 332

Gellért Oszkár (Budapest, 1882. szeptember 10. – Budapest, 1967. december 16.) költő, újságíró, szerkesztő 130, 137

Gimes Miklós (Budapest, 1917. december 22. – Budapest, 1958. június 16.) újságíró, politikus, az 1956-os forradalom után kivégezték 92, 109

Gobbi Hilda (Budapest, 1913. június 6. – Budapest, 1988. július 13.) színész 51

Goda Gábor (Budapest, 1911. április 1. – Budapest, 1996. április 12.) író, műfordító 129

Gorbacsov, Mihail Szergejevics (Privolnoje, 1931. március 2. –) 1985–1990-ig a Szovjetunió Kommunista Pártjának főtitkára, 1990–1991-ig a Szovjetunió első elnöke, reformkísérletei vezettek a hidegháború végéhez, majd

a kommunista rendszer bukásához és a Szovjetunió széthullásához 264

Gorkij, Makszim (Nyizsnyij Novgorod, 1868. március 28. – Moszkva mellett, 1936. június 18.) író, drámaíró 41

Gottwald, Klement (Vyškov, 1896. november 23. – Prága, 1953. március 14.) kommunista politikus, 1946–1948-ig Csehszlovákia miniszterelnöke, 1948–1953-ig elnöke 61

Göncz Árpád (Budapest, 1922. február 10. – Budapest, 2015. október 6.) író, műfordító, 1990–2000-ig köztársasági elnök 220

Görög Livia (1920–2004) műfordító 132

Greene, Henry Graham (Berkhamsted, 1904. október 2. – Vevey, 1991. április 3.) író, drámaíró, kritikus 207

Green, Julien (Párizs, 1900. szeptember 6. – Párizs, 1998. augusztus 13.) amerikai nemzetiségű francia író 17

Gyagilev, Szergej Pavlovics (Szeliscki, 1872. március 19. – Velence, 1929. augusztus 19.) a Cári Orosz Balett igazgatója 164

Gyarmati Fanni (Budapest, 1912. szeptember 8. – Budapest, 2014. február 15.) nyelvtanár, oktató, Radnóti Miklós felesége 332

Gyergyai Albert (Nagybajom, 1893. január 20. – Budapest, 1981. július 7.) irodalomtörténész, író, műfordító 48, 49, 229, 237

Hadrovics László (Alsólendva, 1910. június 27. – Solymár, 1997. május 12.) nyelvész 47

Hajnal Gabriella (Budapest, 1928. május 1. –) iparművész 93

Hajnóczy Péter (Budapest [Porcsalma?], 1942. augusztus 10. – Budapest [Balatonfüred?], 1981. augusztus 7. vagy 8.) író 128

Halász Gábor (Budapest, 1901. július 4. – Balf, 1945. március)
kritikus, irodalomtörténész, író 34

Hankiss Elemér (Debrecen, 1928. május 4. – Budapest, 2015.
január 10.) szociológus, filozófus, irodalomtörténész 53, 310

Hašek, Jaroslav (Prága, 1883. április 30. – Lipnice, 1923.
január 3.) író 232

Havel, Václav (Prága, 1936. október 5. – Vlíčce, 2011.
december 18.) író, drámaíró, politikus; az 1968-as
csehszlovákiai invázió után eltiltották a színháztól; a
Charta '77 mozgalomban való részvétele miatt öt és fél évre
behörtönözték; 1989–1992-ig csehszlovák, 1993–2003-ig
cseh köztársasági elnök 176, 234, 268, 272

Háy Gyula (Abony, 1900. május 5. – Ascona, 1975. május 7.)
író, drámaíró 106, 295

Háy Gyuláné (sz. Majoros Éva; 1915–2007) dramaturg 295

Hazafi Veray János (Szatmár megye, 1845 körül – Budapest,
1905. június–július) fűzfapoéta, vándor népköltőként vált
ismertté, az 1880-as évek elejétől színes papírlapokon
kinyomott és aláírt versikéit osztogatta szerte az országban 68

Hegedűs Nándor (Nagyvárad, 1884. szeptember 29. –
Budapest, 1969. november 19.) közíró, szerkesztő 16

Helfer Erzsébet (1897–1987) Füst Milán tanítványa, majd
1923-tól felesége 167

Heller Ágnes (Budapest, 1929. május 12. –) filozófus, esztéta 269

Héra Zoltán (Káld, 1929. február 16. – Budapest, 1987.
február 8.) költő, kritikus, 1953-tól a *Szabad Nép*, majd a
Népszabadság munkatársa 131, 144

Herczeg Ferenc (Versec, 1863. szeptember 22. – Budapest,
1954. február 24.) író, drámaíró 156

Hidas Antal (Gödöllő, 1899. december 18. – Budapest, 1980.
január 22.) költő, műfordító 72

Hitel Dénes bankár, Kosztolányi Dezső kézíratos
bibliográfiájának összeállítója 132

Hitler, Adolf (Braunau am Inn, 1889. április 20. – Berlin, 1945.
április 30.) osztrák születésű politikus, a Nemzetiszocialista
Német Munkáspárt vezetője, 1933-tól kancellár, 1934-től
haláláig diktátor 143

Hlatky Endre (Nagyvárad, 1895. július 4. – Róma, 1957. július
11.) rádióigazgató, sajtófőnök, szerkesztő, 1940 ősze és 1944
tavasza között Nagyvárad főispánja 26

Horányi Mátyás (1928–1995) irodalom- és színháztörténész,
a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem spanyol
tanszékének alapítója és első vezetője 47

Horthy Miklós (Kenderes, 1868. június 18. – Estoril,
Portugália, 1957. február 9.) tengerésztiszt, politikus, 1920–
1944-ig Magyarország kormányzója 25, 63

Horváth Imre (Margitta, 1906. november 4. – Nagyvárad,
1993. április 11.) költő 17

Horváth János (Margitta, 1878. június 24. – Budapest, 1961.
március 9.) irodalomtörténész 58

Horváth József (Zsédeny, 1924. február 11. – Budapest, 2004.
augusztus 26.) színész 280

Hruscsov, Nyikita Szergejevics (Kalinovka, 1894. április 17. –
Moszkva, 1971. szeptember 11.) Sztálin halála után, 1953–
1964-ig a Szovjetunió Kommunista Pártjának első titkára,
1958–1964-ig a Minisztertanács elnöke 264

Hugo, Victor (Besançon, 1802. február 26. – Párizs, 1885.
május 22.) költő, regény- és drámaíró 16

Illés Béla (Kassa, 1895. március 22. – Budapest, 1974. január
5.) író, újságíró 78, 79

Illés Endre (Csütörtökhely, 1902. június 4. – Budapest, 1986.
július 22.) író, műfordító, 1957–1986-ig a Szépirodalmi
könyvkiadó igazgatója 96, 116, 118, 122, 123, 125–130, 133,
140, 141, 144, 184, 269, 270, 302, 327

Illés László (1928. augusztus 12. – 2012. május 4.)
irodalomtörténész 53

Illyés Gyula (Sárszentlőrinc-Felsőrágcsap, 1902.
november 2. – Budapest, 1983. április 15.) író, költő,
drámaíró 65, 73, 115, 119, 125, 130, 131, 146, 147, 171, 183,
209, 257, 271, 285, 298, 317, 327, 332

Jacopo da Voragine (Varazze, 1230. k. – Genova, 1298. július
14.) érsek, hagiográfus, történetíró 248

Jászberényi József 1952–1956-ig a Szépirodalmi Könyvkiadó
igazgatója 118, 120, 121

Jékely Zoltán (Nagyenyed, 1913. április 24. – Budapest, 1982.
március 20.) író, költő, műfordító 155, 157, 298

Joyce, James (Dublin, Írország, 1882. február 2. – Zürich,
1941. január 13.) költő, író, kritikus 229

József Attila (Budapest, 1905. április 11. – Balatonszárszó,
1937. december 3.) költő 23, 37, 41, 58, 82, 125, 146, 185,
200, 283, 302, 316, 318, 331, 334

Juhász Ferenc (Biatorbágy, 1928. augusztus 16. – Budapest,
2015. december 2.) költő 80, 82, 84, 91, 104, 115, 117, 147,
148, 170, 171, 210, 222, 242, 317, 324, 336

Juhász Gyula (Szeged, 1883. április 4. – Szeged, 1937. április
6.) költő 21, 130, 133

Kádár János (Fiume, 1912. május 26. – Budapest, 1989. július
6.) kommunista politikus, 1956 novembere és 1988 májusa
között az MSZMP első titkáráként, később főtitkáráként a
diktatúra első embere 100, 177, 271

Kafka Margit (Nagykároly, 1880. június 10. – Budapest, 1918.
december 1.) író, költő 19

Káldor György (Budapest, 1900. március 10. – Budapest,
1958. január 16.) újságíró 44, 143

Kálnoky László (Eger, 1912. szeptember 5. – Budakeszi, 1985.
július 30.) költő, műfordító 232

Kamondy László (Balatonmagyaród, 1928. november 27. –
Budapest, 1972. október 23.) író, drámaíró 91

Kardos Ferenc könyvkötő, 1920–1949-ig Kner Erzsébet
könyvkötő iparművész műhelyének, 1953–1977-ig az
Országgyűlési Könyvtárnak a munkatársa 82

Kardos G. György (Budapest, 1925. május 10. – Budapest,
1997. november 22.) író, újságíró, dramaturg 144

Kardos György (Budapest, 1918. október 20. – Budapest,
1985. december 27.) újságíró, a Katonapolitikai Osztály,
majd az ÁVH alezredese, 1956 után a határon túli katonai
hírszerzés ezredese, 1961–1985-ig a Magvető Kiadó
igazgatója 127, 128

Karikás Frigyes (Körösbökény, 1891. november 4. –
Szovjetunió, 1938. május 29.) író, újságíró, műfordító,
politikus 232

Karinthy Ferenc (Budapest, 1921. június 2. – Budapest, 1992.
február 29.) író, drámaíró 189, 190

Karinthy Ferencné (sz. Boros Ágnes; 1922–2008) 190

Karinthy Frigyes (Budapest, 1887. június 25. – Siófok, 1938.
augusztus 29.) író, költő, műfordító 42, 138, 166, 191

Károlyi Amy (Budapest, 1909. július 24. – Budapest, 2003.
május 29.) költő, műfordító, Weöres Sándor felesége 193

Károlyi Mihály (Budapest, 1875. március 4. – Vence, 1955.
március 19.) politikus, miniszterelnök, az első magyar
köztársasági elnök 138

Kass János (Szeged, 1927. december 26. – Budapest, 2010.
március 29.) grafikus, szobrász, bélyegtervező 93, 117

Kassák Lajos (Érsekújvár, 1887. március 21. – Budapest, 1967.
július 22.) író, költő, műfordító, képzőművész 144, 325

Kelevész Ágnes (1953–) irodalomtörténész, textológus 134

Keller Andor (Budapest, 1903. május 5. – Budapest, 1963. augusztus 20.) író, újságíró 160

Kenedi János (Budapest, 1947. július 12. –) író, műkritikus 256, 267, 271, 324, 330

Keresztury Dezső (Zalaegerszeg, 1904. szeptember 6. – Budapest, 1996. április 30.) költő, irodalomtörténész, műfordító, 1945–1948-ig az Eötvös Collegium igazgatója 48, 53

Kertész Imre (Budapest, 1929. november 9. –) író, műfordító 128, 144

Király István (Ragály, 1921. július 15. – Budapest, 1989. október 19.) irodalomtörténész 326

Kis János (Budapest, 1943. szeptember 17. –) filozófus 256, 267, 269, 271

Kiss Ferenc (Tiszapéterfalva, 1928. november 11. – Budapest, 1999. október 30.) irodalomtörténész 125

Kolozsvári Grandpierre Emil (Kolozsvár, 1907. január 15. – Budapest, 1992. május 11.) író, műfordító 76, 148

Kondor Béla (Pestszentlőrinc, 1931. február 17. – Budapest, 1972. december 12.) festőművész, grafikus, költő 104

Konrád György (Debrecen, 1933. április 2. –) író, esszéíró, szociológus 126, 128

Kónya Lajos (Felsőgalla, 1914. november 2. – Budapest, 1972. július 13.) költő, író 71, 75

Kopré József (Nagydorog, 1919. augusztus 13. – Budapest, 2000. február 19.) író, költő 69

Kormos István (Mosonszentmiklós, 1923. október 28. – Budapest, 1977. október 6.) költő, műfordító, kiadói szerkesztő 67, 71, 106, 210, 212, 215, 233, 241, 296, 317, 323, 328, 329

Kosztolányi Ádám (Budapest, 1915. április 18. – Budapest, 1980. április 17.) író, Kosztolányi Dezső fia 135, 138

Kosztolányi Dezső (Szabadka, 1885. március 29. – Budapest, 1936. november 3.) költő, író, műfordító 19, 129–131, 133, 134, 136–139, 142, 162, 164, 166, 257, 286, 302, 323

Kosztolányi Dezsőné (sz. Harmos Ilona; Budapest, 1885. február 21. – Budapest, 1967. december 5.) író, színész 130, 134, 136, 137

Kovács Gida filmrendező 235

Kovács Ida (1956 –) irodalomtörténész 134

Kovács Imre (Alcsút, 1913. március 10. – New York, 1980. október 27.) szociográfus, politikus 24

Köpeczi Béla (Nagyenyed, 1921. szeptember 16. – Budapest, 2010. január 17.) irodalomtörténész, politikus, 1953-tól a könyvkiadás előzetes cenzorálását végző Kiadói Főigazgatóság elnökhelyettese, majd elnöke, 1963–1966-ig az MSZMP Központi Bizottságának kulturális osztályvezetője, 1982–1988-ig a kultúrpolitika meghatározó alakja, művelődési miniszter 120, 129, 182, 183

Köszeg Ferenc (Budapest, 1939. április 26.) szerkesztő, tanár, politikus 271

Kövesi Endre (1930–2009) költő, újságíró, matematikus 72

Krúdy Gyula (Nyíregyháza, 1878. október 21. – Budapest, 1933. május 12.) író, hírlapíró 117, 155, 162, 235

Kuczka Péter (Székesfehérvár, 1923. március 1. – Budapest, 1999. december 8.) író, költő, műfordító 68

Kucsman Árpád (Budapest, 1927. október 27. – 2012. szeptember 23.) szerveskémikus 45, 233, 256, 296, 320

Kun Béla (1886. február 20. – Moszkva, 1938. augusztus 29. vagy 1939. november 30.) újságíró, kommunista politikus, 1919-ben a Tanácsköztársaság vezetője 138

Kundera, Milan (Brno, 1929. április 1. –) 1993-tól már csak francia nyelven publikáló regényíró, drámaíró, költő, esszéista 227

Lator László (Tiszasásvár, 1927. november 19. –) költő, műfordító, esszéista 45, 53, 71, 91, 211, 228, 310

Lengyel Péter (Budapest, 1939. szeptember 4. –) író, műfordító, Ottlik Géza írói hagyatékának gondozója 207

Ligeti Vilma (Ungvár, 1912. július 1. – Budapest, 1982. szeptember 13.) író 76

Losonczy Géza (Érsekcsanád, 1917. május 5. – Budapest, 1957. december 21.) újságíró, politikus, 1956-ban a Nagy Imre-kormány államminisztere, 1957-ben a börtönben tisztázatlan körülmények között meghalt 133

Lukács György (Budapest, 1885. április 13. – Budapest, 1971. június 5.) filozófus, esztéta 55, 58, 60, 267

Lukácsy Sándor (Csorna, 1923. április 10. – Budapest, 2001. november 10.) irodalomtörténész, író 210

Lutter Tibor (Budapest, 1910. augusztus 15. – Budapest, 1960. június 9.) irodalomtörténész, az Eötvös Collegium igazgatója 1948–1950-ig, a kollégium bezárásáig 53, 59

Majtényi Erik (Temesvár, 1922. szeptember 19. – Bukarest, 1982. január 22.) költő, író, műfordító, szerkesztő 33

Malraux, André (Párizs, 1901. november 3. – Créteil, 1976. november 23.) író, politikus 19, 313

Mándy Iván (Budapest, 1918. december 23. – Budapest, 1995. október 6.) író 309, 331, 332, 334, 335

Mann, Thomas (Lübeck, 1875. június 6. – Zürich, 1955. augusztus 12.) író 135, 164

Mansfield, Katherine (Wellington, Új-Zéland, 1888. október 14. – Fontainebleau, 1923. január 9.) író 280, 297

Márai Sándor (Kassa, 1900. április 11. – San Diego, 1989. február 21.) író, költő, újságíró 119, 130, 290

Marx, Karl (Trier, 1818. május 5. – London, 1883. március 14.) filozófus, közgazdász, szociológus 24, 61, 64, 244, 266

Máté György (Budapest, 1913. január 2. – Budapest, 1990. december 14.) író, újságíró 1946–1950 között a *Szabad Nép* munkatársa, 1950–1953-ban, valamint 1956-ban a Magyar Írók Szövetsége párttitkára, 1959–1973-ig a *Népszabadság* munkatársa 160, 172

Maugham, Somerset (Párizs, 1874. január 25. – Nizza, 1965. december 16.) író, drámaíró 207

Medgyessy Ferenc (Debrecen, 1881. január 10. – Budapest, 1958. július 20.) szobrász 117

Mérimée, Prosper (Párizs, 1803. szeptember 28. – Cannes, 1870. szeptember 23.) író, művészettörténész, régész 48, 232, 237

Mészöly Miklós (Szekszárd, 1921. január 19. – Budapest, 2001. július 22.) író 333

Mindszenty József (Csehimindszent, 1892. március 29. – Bécs, 1975. május 6.) esztergomi érsek, Magyarország utolsó hercegprímása, bíboros 100, 108

Móricz Zsigmond (Tiszacsécse, 1879. június 29. – Budapest, 1942. szeptember 5.) író, újságíró, szerkesztő 19, 130, 133, 150, 158, 188, 336

Mozart, Wolfgang Amadeus (Salzburg, 1756. január 27. – Bécs, 1791. december 5.) zeneszerző 194, 236, 251

Mussolini, Benito (Dovia di Predappio, 1883. július 29. – Giulino di Mezzegra, 1945. április 28.) fasiszta politikus 17, 47, 133

Münnich Ferenc (Seregélyes, 1886. november 18. – Budapest, 1967. november 29.) jogász, kommunista politikus, 1956 novemberétől a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek minisztere, illetve miniszterelnök-helyettes, 1958–1961-ig a Minisztertanács elnöke 110

Nagy Imre (Kaposvár, 1896. június 7. – Budapest, Kőbánya, 1958. június 16.) politikus, 1953–1956-ig a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke, az 1956-os forradalom miniszterelnöke, a forradalom után kivégezték 64, 80, 92, 93, 101, 106, 177

Nagy Lajos (Apostag–Tabányitelek, 1883. február 5. – Budapest, 1954. október 28.) író 57, 62, 116, 145–148, 150, 151, 209

Nagy László (Felsőiszkáz, 1925. július 17. – Budapest, 1978. január 30.) költő, műfordító; F. Nagy néven kezdett publikálni 69, 85, 91, 115, 147, 210, 212, 317, 328, 336

Nemes Dezső (Lócse, 1908. szeptember 6. – Budapest, 1985. március 30.) történész, politikus, 1953–1956-ig a Szikra Könyvkiadó, 1956-ban a Pártfőiskola igazgatója, 1957–1961-ig a *Népszabadság* szerkesztőbizottságának vezetője, 1961–1965-ig az MSZMP KB titkára, 1965–1966-ig a Párttörténeti Intézet főigazgatója, 1967–1975-ig a Politikai Főiskola igazgatója, majd rektora (1975–1977; 1980–1983), 1977–1980-ig a *Népszabadság* főszerkesztője 265

Nemes Nagy Ágnes (Budapest, 1922. január 3. – Budapest, 1991. augusztus 23.) költő, műfordító, esszéíró 115, 206

Németh Andor (Celldömölk, 1891. december 28. – Budapest, 1953. november 13.) író, költő, kritikus 127, 148, 302

Németh G. Béla (Szombathely, 1925. február 17. – Budapest, 2008. szeptember 5.) irodalomtörténész 47

Németh Judit (Dörnyei Józsefné; 1932. október 15. –) fizikus, Németh László lánya 123

Németh Lajos (Budapest, 1929. december 4. – Budapest, 1991. szeptember 4.) művészettörténész 52, 118

Németh László (Nagybánya, 1901. április 18. – Budapest, 1975. március 3.) író, esszéista, drámaíró 95, 119, 123, 127, 183, 298, 326

Oláh Gábor (Tapolca, 1938. augusztus 19. –) filmrendező, író, képzőművész 176, 321

Oravecz Paula (Budapest, 1903. november 26. – Budapest, 1990. október 15.) író, Déry Tibor második felesége 171

Orbán Ottó (Budapest, 1936. május 20. – Szigliget, 2002. május 26.) költő, műfordító 309, 315, 321, 331, 335

Ottlik Géza (Budapest, 1912. május 9. – Budapest, 1990. október 9.) író, műfordító 199, 201, 204–206, 208, 242, 320

Örkény István (Budapest, 1912. április 5. – Budapest, 1979. június 24.) író, drámaíró 103, 179, 186, 188, 189, 270, 271

Örley István (Berettyóújfalu, 1913. április 21. – Budapest, 1945. január) író, szerkesztő, kritikus 208

Pallos Klára (Kolozsvár, 1928. május 23. – Budapest, 1984. május 30.) Réz Pál felesége, röntgenasszisztens 45, 82, 84, 92, 93, 102, 106, 107, 112, 165, 166, 170, 173, 176, 178, 179, 181, 184, 199–201, 210–212, 216, 228, 233, 240–247, 254, 255, 262, 269, 273, 277, 292, 294, 299, 300, 305, 313, 322–325

Pap Mária (1942. május 7. –) nyelvész, fordító, Petri György utolsó felesége 319

Papp László (Budapest, 1926. március 25. – Budapest, 2003. október 16.) ökölvívó 81

Pasteur, Louis (Dole, 1822. december 27. – Marne-la-Coquette, Hauts-de-Seine, 1895. szeptember 28.) mikrobiológus és kémikus 244

Paszkevics-Erivanszkij, Ivan Fjodorovics (Poltava, 1782. május 20. – Varsó, 1856. február 18.) tábornagy, Eriván grófja, varsói helytartó, az 1848–49-es szabadságharc ellen fellépő cári hadsereg főparancsnoka 80

Pátzay Pál (Kapunár, 1896. szeptember 17. – Budapest, 1979. szeptember 14.) szobrászművész, éremművész 137

Petőfi Sándor (Kiskőrös, 1823. január 1. – Fehéregyháza, 1849. július 31.) költő 13, 16, 23, 82

Petri György (Budapest, 1943. december 22. – Budapest, 2000. július 16.) költő, műfordító 122, 257, 267, 296, 309, 315–317, 319–321, 331, 335

Pilinszky János (Budapest, 1921. november 27. – Budapest, 1981. május 27.) költő 115, 122, 264, 286

Pillat, Monica (Bukarest, 1947. október 8. –) költő, író, műfordító 223

Pióker Ignác (Temesrékas, 1907. január 17. – Budapest, 1988. november 1.) sztahanovista lakatosgyalús, országgyűlési képviselő 71

Poe, Edgar Allan (Boston, 1809. január 19. – Baltimore, 1849. október 7.) költő, író, szerkesztő 119

Proust, Marcel (Auteuil, 1871. július 10. – Párizs, 1922. november 18.) író 17, 50, 51, 64, 207, 228, 238, 292, 293

Püski Sándor (Békés, 1911. február 4. – Budapest, 2009. augusztus 2.) könyvkiadó 218

Rába György (Budapest, 1924. június 13. – Budapest, 2011. január 29.) költő, író, műfordító, irodalomtörténész 309

Radákovich Mária (1899–1978) újságíró, Kosztolányi Dezső utolsó szerelme 136

Radnóti Miklós (Budapest, 1909. május 5. – Abda, 1944. november 9.) költő, műfordító 231

Radnóti Sándor (Budapest, 1946. március 27. –) esztéta, kritikus, filozófus, irodalomtörténész 331, 332

Raffy Ádám (Vértes, 1898. augusztus 14. – Budapest, 1961. november 30.) orvos, regényíró, műfordító, Réz Ádám és Pál műfordító-irodalomtörténészek édesapja 14, 15, 17, 19, 24, 26, 28, 30, 36, 38, 197, 244

Rajk László (Székelyudvarhely, 1909. március 8. – Budapest, 1949. október 15.) 1930-ban bekapcsolódott a kommunista szervezkedésbe; a spanyol polgárháború után internálták; 1944-ben Sopronkőhidára, majd Németországba hurcolták; 1945 májusában hazatért; 1945–1949-ig az MKP, majd az MDP KV és PB tagja, főtítkárhelyettes; 1946–1948-ig belügyminiszter, 1948-tól külügyminiszter; 1949 májusában letartóztatták, koncepciós per során halálra ítélték és kivégezték; 1955-ben rehabilitálták 55, 112

Rákos Sándor (Kálmánháza, 1921. november 25. – Budapest, 1999. december 25.) költő, műfordító, esszéíró, szerkesztő 148

Rákosi Mátyás (Ada, 1892. március 9. – Gorkij, 1971. február 5.) 1945–1956 között a Magyar Kommunista Párt, illetve a Magyar Dolgozók Pártja fő-, majd első titkára, 1952–1953-ig a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke 64, 66, 74, 75, 78, 97, 109, 150, 170, 214, 303, 317

Rapaics Raymund (Nagyenyed, 1885. február 15. – Budapest, 1954. március 19.) botanikus, biológus 177

Reich Károly (Balatonszemes, 1922. augusztus 8. – Budapest, 1988. január 7.) grafikus 117

Reményi Béla (Budapest, 1914. január 26. – Budapest, 1962. október 2.) költő 70

Rényi Péter (Temesvár, 1920. szeptember 15. – Budapest, 2002. október 8.) újságíró, lapszerkesztő, 1954–1956 között a *Szabad Nép* kulturális rovatvezetője, 1956–1988 között a *Népszabadság* főszerkesztő-helyettese, 1963–1988 között a Filmművészeti Tanács elnöke, 1980–1988 között az MSZMP KB tagja 65, 98, 219

Révai József (Budapest, 1898. október 12. – Balatonaliga, 1959. augusztus 4.) kommunista politikus, író, 1949–1953-ig népművelési miniszter, a Rákosi-korszak meghatározó ideológusa 57, 74, 103, 153, 157, 170, 171

Réz Ádám (Arad, 1926. június 4. – Budapest, 1978. szeptember 13.) műfordító, író, műkritikus, kiadói szerkesztő, publicista 14, 15, 20, 23, 39, 40, 43, 99, 101, 107, 143, 148, 215, 217, 230, 231, 233, 234, 236, 237, 245, 255, 269

Ricœur, Paul (Valence, 1913. február 27. – Châtenay-Malabry, 2005. május 20.) filozófus 292

Ritók Zsigmond (Budapest, 1929. szeptember 28. –) klasszika-filológus 53, 310

Robespierre, Maximilien (Arras, 1758. május 6. – 1794. július 28.) forradalmár 267

Rodin, Auguste (Párizs, 1840. november 12. – Meudon, Île-de-France, 1917. november 17.) szobrász 52

Román György (Budapest, 1903. január 13. – Budapest, 1981. szeptember 1.) író, festő 116

Rónay György (Budapest, 1913. október 8. – Budapest, 1978. április 8.) költő, író, műfordító, esszéíró, műkritikus, irodalomtörténész 206

Rousseau, Jean-Jacques (Genf, 1712. június 28. – Ermenonville, 1778. július 2.) filozófus, író, zeneszerző 266

Rudas László (Sárvár, 1885. február 21. – Budapest, 1950. április 29.) filozófus, kommunista politikus 55, 74

Sainte-Beuve, Charles-Augustin (Boulogne-sur-Mer, 1804. december 23. – Párizs, 1869. október 13.) író, költő 49

Saint-Simon hercege, Louis de Rouvroy (Versailles, 1675. január 15. – Párizs, 1755. március 22.) udvaronc, emlékirat 274, 275, 278, 335

Sárosi Bálint (Csíkrákos, 1925. január 1. –) népzenekutató, zenetudós 46, 310

Schelken Pálma (Erzsébetfalva, 1914. február 21. – Budapest, 2009. április) tudományos kutató, újságíró, tanár, többek között Kosztolányi Dezső, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc gyorsírók hagyatékának megfigyeltésén dolgozott 134

Schiff András (Budapest, 1953. december 21. –) zongoraművész 220

Schubert, Franz Seraph Peter (Bécs, Himmelpfortgrund, 1797. január 31. – Bécs, 1828. november 19.) zeneszerző 236, 320

Semprún, Jorge (Madrid, 1923. december 10. – Párizs, 2011. június 7.) író, politikus 313

Seneca, Lucius Annaeus (Córdoba, Kr. e. 4 körül – Róma, Kr. u. 65. április 12.) stoikus filozófus, drámaíró és államférfi 285

Sevcsenko, Tarasz Hrihorovics (Morinci, 1814. március 9. – Szentpétervár, 1861. március 10.) költő, író 72

Shaw, George Bernard (Dublin, 1856. július 26. – Ayot St Lawrence, Hertfordshire, 1950. november 2.) drámaíró 238

Shelley, Percy Bysshe (Horsham, 1792. augusztus 4. – Lerici, 1822. július 8.) költő 299

Simó Jenő (Felsőboldogfalva, 1925. március 21. – Budapest, 1994. február 12.) irodalomtörténész, kritikus 60, 170

Simó Judit (1929–2000) antikvárius 239

Simonyi Imre (Simonyifalva 1920. szeptember 14. – Gyula, 1994. február 10.) költő 286, 288

Sinclair, Upton (Baltimore, Maryland 1878. szeptember 20. – Baltimore, Maryland, 1968. november 25.) író 41

Somlyó György (Balatonboglár, 1920. november 28. – Budapest, 2006. május 8.) költő, író, esszéíró, műfordító 163, 167

Somlyó Zoltán (Alsódombor, 1882. június 22. – Újbuda, 1937. január 7.) költő, újságíró, műfordító 19, 166

Sorescu, Marin (Bulzești, 1936. február 19. – Bukarest, 1996. december 8.) költő, író, drámaíró 223

Sőtér István (Szeged, 1913. június 1. – Budapest, 1988. október 7.) író, irodalomtörténész 76

Spinoza, Benedictus (Baruch) (Amszterdam, 1632. november 24. – Hága, 1677. február 21.) filozófus 82

Stănescu, Nichita (Ploiești, 1933. március 31. – Bukarest, 1983. december 13.) költő, író, esszéista 223

Stendhal (sz. Marie-Henri Beyle; Grenoble, 1783. január 23. – Párizs, 1842. március 23.) író 126, 193, 270

Stoll Béla (Ecser, 1928. február 15. – Budapest, 2011. november 3.) irodalomtörténész, szerkesztő, könyvtáros 139, 200

Strindberg, Johann August (Stockholm, 1849. január 22. – Stockholm, 1912. május 14.) író, drámaíró 208

Szabó Lőrinc (Miskolc, 1900. március 31. – Budapest, Józsefváros, 1957. október 3.) költő, műfordító 73, 115, 118, 141, 143, 195, 209

Szabó Magda (Debrecen, 1917. október 5. – Kerepes, 2007. november 19.) író, költő, drámaíró 309, 332, 334

Szabó Pál (Biharugra, 1893. április 5. – Budapest, 1970. október 31.) regényíró, politikus 77

Szabó Zoltán (Budapest, 1912. június 5. – Vannes, 1984. augusztus 19.) író, falukutató, publicista, szerkesztő 24

Szakasits Árpád (Budapest, 1888. december 6. – Budapest, 1965. május 3.) újságíró, politikus, 1948–1949-ben köztársasági elnök, 1949–1950-ben a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának elnöke, 1950–1956-ig koholt vádak alapján börtönben ült, 1958-tól a Magyar Újságírók Országos Szövetségének elnöke, 1959–1963-ig a Magyarok Világszövetségének elnöke 317

Szalai Júlia (Budapest, 1948–) szociológus 331

Szalai Sándor (Budapest, 1912. október 22. – Budapest, 1983. május 18.) szociológus, filozófus 112

Szálasi Ferenc (Kassa, 1897. január 6. – Budapest, 1946. március 12.) hungarista politikus, több nyilaskeresztes és

hungarista párt és mozgalom megalapítója, Magyarország nemzetvezetője 1944–1945-ben; 1946-ban háborús bűnösként halálra ítélték és kivégezték 77

Szalay László (Buda, 1813. április 18. – Salzburg, 1864. július 17.) történétíró, politikus, publicista 45

Szántó Piroska (Kiskunfélegyháza, 1913. december 7. – Budapest, 1998. augusztus 2.) festő, grafikus, író, Vas István felesége 333

Szász Imre (Budapest, 1927. március 19. – Budapest, 2003. április 8.) író, műfordító 53, 80, 81, 148

Szebényi Cecília (Ózd, 1951. április 13. – Budapest, 2010. május 3.) a Magyar Rádió dramaturgja 7, 321

Széchenyi István (Bécs, 1791. szeptember 21. – Döbling, 1860. április 8.) politikus, író, polihisztor, közgazdász, a Batthyány-kormány közlekedési minisztere 155, 156

Szederkényi Ervin (Budapest, 1934. április 20. – Pécs, 1987. február 21.) író, szerkesztő, 1964-től haláláig a pécsi *Jelenkor* főszerkesztője 67

Székely János (Torda, 1929. március 7. – Marosvásárhely, 1992. augusztus 23.) költő, író, drámaíró 309, 314

Szentkuthy Miklós (Budapest, 1908. június 2. – Budapest, 1988. július 18.) író, esszéíró, műfordító 229

Szép Ernő (Huszt, 1884. június 30. – Budapest, 1953. október 2.) költő, író, újságíró, drámaíró 116, 158, 160, 162, 171, 332

Szerb Antal (Budapest, 1901. május 1. – Balf, 1945. január 27.) író, irodalomtörténész 157

Szeverényi Erzsébet (Medgyesegyháza, 1928. augusztus 12. – Budapest, 1972. december 14.) irodalomtörténész 83, 104

Szilágyi Oszkár nyomdász 44

Szilasi Vilmos (Budapest 1899. december 19. – Freiburg im Breisgau, 1966. november 1.) filozófus 166

Szinetár Miklós (Budapest, 1932. február 8. –) színházi, opera-, tévé- és filmrendező, forgatókönyvíró, 1962–1990 között a Magyar Televízióban különböző vezető tisztségeket töltött be, 1996–2005-ig a Magyar Állami Operaház főigazgatója 176

Szirák Judit (Hárs Lászlóné; Felsővisó, 1904. szeptember 16. – Budapest, 1992. június 2.) író 137

Szirmai István (Zilah, 1906. április 13. – Budapest, 1969. szeptember 29.) újságíró, 1949–1953-ig a Magyar Rádió vezetője, 1957-től az MSZMP agitációs és propaganda osztályának vezetője, 1959–1966-ig a Központi Bizottság titkára, később az Agitációs és Propaganda Bizottságnak vezetője, a parlament külügyi, majd kulturális bizottságának elnöke 121

Szokolay Sándor (Kunágota, 1931. március 30. – Sopron, 2013. december 8.) zeneszerző 251

Szomory Dezső (Pest, 1869. június 2. – Budapest, 1944. november 30.) író, drámaíró 140, 165

Szöllősy Klára (Budapest, 1913. július 28. – Budapest, 1970. november 15.) műfordító, író 281

Szörényi László (Budapest, 1945. március 22. –) irodalomtörténész, kritikus 133

Szöts István (Szentgyörgyválya, 1912. június 30. – Bécs, 1998. november 6.) filmrendező 208

Sztálin, Joszif Visszarionovics (Gori, 1878. december 18. – Kuncovo, 1953. március 5.) 1922–1934-ig az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Párt (később Össz-szövetségi Kommunista [bolsevik] Párt) Központi Bizottságának főtitkára, 1934–1953-ig titkára, a Szovjetunió diktátora 64, 93, 103

Szűcs Jenő (Debrecen, 1928. július 13. – Leányfalu, 1988. november 24.) történész 45, 53, 54, 56, 83, 158, 222, 253, 256, 258, 263, 268, 296, 320

Szűdi György (Újpest, 1909. július 23. – Budapest, 1964. szeptember 1.) költő 70, 77

Tabéry Géza (Nagyvárad, 1890. július 17. – Nagyvárad, 1958. január 6.) író, újságíró 18

Tamás Aladár (Halmi, 1899. március 10. – Budapest, 1992. október 17.) költő, író, műfordító, szerkesztő, 1946–1955 között a Szikra Kiadó igazgatója, 1955–1956 között a Magyar Írók Szövetségének főtitkára 60

Tamási Áron (Farkaslaka, 1897. szeptember 20. – Budapest, 1966. május 26.) író 116, 119, 151, 152, 155, 315

Tar Sándor (Hajdúsámson, 1941. április 5. – Debrecen, 2005. január 30.) író 309, 331

Tersánszky Józsi Jenő (Nagybánya, 1888. szeptember 12. – Budapest, 1969. június 12.) író 117, 147, 149–151

Tichy Mária Magdolna tanár, szerkesztő, Kányádi Sándor felesége 191

Todt, Fritz (Pforzheim, 1891. szeptember 4. – Rastenburg, 1942. február 8.) építész, SA-Obergruppenführer 231

Tolsztoj, Lev Nyikolajevics (Jasznaja Poljana, 1828. szeptember 9. – Asztapovo, 1910. november 20.) író, filozófus 48

Tompa Mihály (Rimaszombat, 1817. szeptember 28. – Hanva, 1868. július 30.) költő 13

Tóth Árpád (Arad, 1886. április 14. – Budapest, Várnegyed, 1928. november 7.) költő, műfordító 50, 130, 142

Tóth Endre (Teke, 1902. augusztus 10. – Budapest, 1962. december 13.) jogász, parasztpárti politikus, kerületi tanácsi tisztségviselő, vállalati jogtanácsos 35

Tóth Gyula (1928–) író, költő 69

Tóth Tihamér (Szolnok, 1889. január 14. – Budapest, 1939. május 5.) római katolikus püspök, egyházi író, egyetemi tanár 44

Tömörkény István (Cegléd, 1866. december 21. – Szeged, 1917. április 24.) író, újságíró 334

Török Sophie (Budapest, 1895. december 10. – Budapest, 1955. január 28.) író, költő, Babits Mihály felesége 143

Turóczi-Trostler József (Moskóc, 1888. október 1. – Budapest, 1962. április 6.) irodalomtörténész 105

Ungvárnémeti Tóth László (Kistokaj, 1788. február 17. – Bécs, 1820. augusztus 31.) költő 193

Utassy József (Ózd, 1941. március 23. – Zalaegerszeg, 2010. augusztus 27.) költő, műfordító 309

Vági Gábor (1947–1990) szociológus 331

Vaiszlovich (Weiszlovits) Emil (Nagyvárad, 1868 – 1944) a nagyváradi Park Szálló tulajdonosa, a város egyik leggazdagabb vállalkozója 25

Vajda Miklós (Budapest, 1931. július 19. –) műfordító, kritikus, szerkesztő 83, 91, 98, 117

Van Gogh, Vincent (Hollandia, Groot-Zundert, 1853. március 30. – Franciaország, Auvers-sur-Oise, 1890. július 29.) festőművész 251

Várady Szabolcs (Budapest, 1943. január 27. –) költő, műfordító, szerkesztő 296, 316–319, 321, 330–332

Varga Katalin (Budapest, 1928. március 26. – 2011. augusztus 4.) költő, író 144

Vas István (Budapest, 1910. szeptember 24. – Budapest, 1991. december 16.) költő, író, műfordító, 1946–1956-ig a Révai majd Szépirodalmi, 1956–1971-ig az Európa Könyvkiadó lektora 31, 65, 66, 68, 85, 88, 91, 99, 104, 105, 147, 148, 169, 171, 183, 204, 205, 210, 216, 232, 235, 242, 243, 255, 274, 290, 296, 298, 309, 314, 317, 320–322, 324, 325, 328

Vas Zoltán (Budapest, 1903. március 30. – Budapest, 1983. augusztus 13.) kommunista politikus 74

Vass Éva (Budapest, 1933. július 23. –) színész 282

Veres Péter (Balmazújváros, 1897. január 6. – Budapest, 1970. április 16.) író, politikus, 1947–1948-ig honvédelmi miniszter 76, 77, 92, 204

Verga, Giovanni (Catania, 1840. szeptember 2. – Catania, 1922. január 27.) író 77

Verlaine, Paul (Metz, 1844. március 30. – Párizs, 1896. január 8.) költő 287

Vidor Manó nagyváradi nyomdatulajdonos és könyvkereskedő 19

Villon, François (Párizs, 1431 vagy 1432 – eltűnt 1463-ban) költő 287

Voltaire (sz. François-Marie Arouet; Párizs, 1694. november 21. – Párizs, 1778. május 30.) író, költő, filozófus 23, 237, 249, 254, 261, 266

Voszka Éva (1953–) közgazdász 331

Vörösmarty Mihály (Pusztanyék, 1800. december 1. – Pest, 1855. november 19.) költő 23, 39, 164, 231

Waugh, Evelyn (London, 1903. október 28. – Taunton, 1966. április 10.) író 207

Weber, Carl Maria Friedrich Ernst von (Eutin, 1786. november 18. – London, 1826. június 5.) zeneszerző, karmester, zongorista, gitáros, zenekritikus 201

Weöres Sándor (Szombathely, 1913. június 22. – Budapest, 1989. január 22.) költő, író, műfordító 70, 110, 115, 192, 194, 236, 303, 335

Wesselényi Polixéna (1801– Aranyosgyéres, 1878) bárónő, Wesselényi Miklós unokahúga, *Olaszthoni és schweizi utazások* címmel jelentette meg útirajzeit 1842-ben 155

Wessely László (Orosháza, 1904. május 14. – Budapest, 1978. március 31.) író, műfordító, 1951-től azaz Új Magyar Könyvkiadó, majd az Európa Könyvkiadó munkatársa 170, 171

Woolf, Virginia (London, 1882. január 25. – Rodmell, 1941. március 28.) regényíró, esszéista, novellista, kritikus 281

Yourcenar, Marguerite (Brüsszel, 1903. június 8. – Mount Desert Island, 1987. december 17.) író, költő 227, 228

Závada Pál (Tótkomlós, 1954. december 14. –) író, szerkesztő, szociológus 331

Zelk Zoltán (Érmihályfalva, 1906. december 18. – Budapest, 1981. április 23.) költő 57, 75, 85, 86, 88, 110, 111, 124, 146, 206, 320, 322, 323

Zola, Émile (Párizs, 1840. április 2. – Párizs, 1902. szeptember 29.) író 19, 41, 77

Zweig, Stefan (Bécs, 1881. november 28. – Petrópolis, Rio de Janeiro, 1942. február 22.) író, költő, műfordító 14

Zsolt Béla (Komárom, 1898. január 8. – Budapest, 1949. február 6.) író, újságíró, politikus 31

X 226467

KÉPJEGYZÉK

Szebényi Cecília portréját Moldvay József készítette

A Réz család engedélyével közöljük a

1–10., 16., 30., 38–39., 43., 47–49. számú képeket, valamint a könyvdedikációkat

A Petőfi Irodalmi Múzeum engedélyével közöljük a

11–15., 17–29., 31., 33–35., 41–42., 44., 46. számú képeket

A Fortepan online archívum engedélyével közöljük a

32., 36. (adományozó: Kotnyek Antal) és 37. (adományozó: Kádas Tibor) számú képeket

Szilágyi Lenke engedélyével közöljük a

40., 45., 50. számú képeket és a címlapképet